

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

A K A D E M I YA

XALQARO HUQUQ

Ma’ruzalar kursi

Toshkent – 2012

Mualliflar jamoasi:

yuridik fanlar nomzodi **M.T. Turg‘unov** – 1, 7-mavzular;
yuridik fanlar nomzodi, dotsent **A.A. Matchanov** – 2, 4, 10- mavzular;
yuridik fanlar nomzodi **L.F. Isxakova** – 3, 5-mavzu, **U.SH. Nurboyev** bilan
hammualliflikda 6-mavzu; **A.T. Niyozov** – 8, 9-mavzular;
U.T. Tadjibayev – 11-mavzu, yuridik fanlar nomzodi, dotsent
A.A. Matchanov bilan hammualliflikda 12-mavzu.

T a q r i z c h i l a r:

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Yuristlar malakasini oshirish markazi «Xalqaro huquq va inson huquqlari» kafedrasini professori, yuridik fanlar doktori **B. Ismoilov**;

Jahon iqtisodi va diplomatiya universiteti «YUNESKONing Xalqaro huquq va inson huquqlari» kafedrasini mudiri, yuridik fanlar nomzodi **A. R. Mo‘minov**

X-17 Xalqaro huquq: Ma’ruzalar kursi / Mas’ul muharrir yuridik fanlar doktori, professor A. X. Saidov. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – 279 b.

Ushbu ma’ruzalar kursida ichki ishlar organlari xodimlari bilishlari zarur bo‘lgan «xalqaro huquq» tushunchasi, tarixi, xalqaro huquq subyektlari, xalqaro shartnomalar, xalqaro huquq prinsiplari, diplomatik va konsullik huquqi, xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etishning xalqaro huquqiy vositalari kabi xalqaro huquqiy jihatlar yoritilgan.

IIV ta’lim muassasalarining tinglovchi va kursantlari, ichki ishlar organlarining amaliyotchi xodimlari va barcha qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

BBK 67.91ya73

KIRISH

Mamlakat Prezidenti Islom Karimov O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisida «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» yuzasidan qilgan ma‘ruzasida shunday degan edi: «Mamlakatimizni demokratik yangilashning bugungi bosqichdagi eng muhim yo‘nalishlaridan biri bu – qonun ustuvorligi va qonuniylikni mustahkamlash, shaxs huquqi va manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan sud-huquq tizimini izchil demokratlashtirish va liberallashtirishdan iboratdir. Bir so‘z bilan aytganda, yurtimizda huquqiy davlat asoslarini yanada takomillashtirish va aholining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish biz uchun hal qiluvchi vazifa bo‘lib qolmoqda¹.

XXI asr insoniyat jamiyati hayotining baynalminallashuvidek tarixiy qonuniyatning kuchayish harakati bilan ajralib turadi. Davlat chegaralarining mavjudligi va har xilligiga qaramay, yagona xalqaro jamiyatda mamlakatlarning o‘zaro aloqalari o‘sib bormoqda. Xalqaro munosabatlar nafaqat davlatlar hayotiga, balki har bir alohida odamga ham katta ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Xalqaro munosabatlar tizimi huquqning muayyan sohasi – xalqaro huquq bilan tartibga solinadi. U ko‘p yoki oz darajada davlatlarning, jismoniy va yuridik shaxslarning turli-tuman aloqalariga ta‘sir qiladi. Xalqaro huquqning milliy huquq va davlat ichki hayotiga ham ta‘siri kuchaymoqda. Shu bois, xalqaro huquqni bilish nafaqat xalqaro munosabatlar bilan bevosita shug‘ullanuvchi mutaxassislar, balki jahon siyosati va iqtisodiyotida, tadbirkorlikda yo‘l topish, oddiy fuqarolar va sayyohlar uchun ham ancha ahamiyatli bo‘lib bormoqda.

Xalqaro huquq normalari asta-sekin milliy huquqiy tizimning bir qismiga aylanib bormoqda, uning asoslarini bilish jismoniy va yuridik shaxslarning o‘z huquqlarini mamlakat ichida himoya qilishlari uchun zarurdir.

¹ *Каримов И. А.* Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси // Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. – Т.: «Ўзбекистон», 2011.– Б.53.

Afsuski, xalqaro huquqiy bilimlar darajasi nihoyatda past. Turli davlatlarning huquqni amalga oshiruvchi organlari milliy huquqiy tizimda xalqaro normalarning yangi vazifasiga tayyor emasligini alohida ta'kidlash lozim. Xalqaro huquqiy sohada tayyorgarlikning past darajadali aksariyat mamlakatlarning yuristlari uchun xosdir. O'zbekistonda ham bu muammo dolzarb bo'lib turibdi. Yuridik oliy o'quv yurtlarida xalqaro huquq kursi asosan umumiy ta'lim sifatida o'qitilar edi. Boshqa yuridik fanlar o'qitilayotganda, muayyan huquq sohasining xalqaro huquq bilan bog'liqligi amalda e'tiborga olinmas edi. Shuning uchun milliy huquqning xalqaro huquq bilan o'zaro aloqasi masalalarini yorituvchi o'quv adabiyotlarini tayyorlash hozir juda muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, asosiy e'tiborni amaliyotchi yuristlar uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan, masalan, xalqaro iqtisodiy huquq, xalqaro jinoyat huquqi va boshqa xalqaro huquq sohalariga qaratish maqsadga muvofiqdir.

Barcha yuristlarni juda murakkab, ko'p sohali tizimga aylangan xalqaro huquq bo'yicha mutaxassisga aylantirish masalasini qo'yish xayoliy bo'lib qolardi. Bugun hatto xalqaro yurist ham xalqaro huquqning hamma sohasi bo'yicha mutaxassis bo'la olmaydi. Shuning uchun bizning vazifamiz shundan iboratki, milliy huquq sohasi mutaxassislariga muayyan masalalarni hal qilishga imkon beradigan tegishli manbalarni topishda va boshqalarda xalqaro huquq asoslarini bilishlari uchun ko'maklashishdir¹.

Shuningdek, ta'kidlash zarurki, hatto xalqaro huquqning alohida sohasini mufassal bilish ham, nazariy jihatdan asossiz bo'lib, uni to'g'ri tushunishni kafolatlamaydi. Shu bois, ushbu ma'ruzalar kursida muayyan sohada yo'l topish uchun zarur bo'lgan umumiy va maxsus qismlariga alohida e'tibor berilgan.

Xalqaro huquqning o'ziga xos tabiatini bilib olgach, uning u yoki bu sohasini qiyinchiliksiz o'zlashtirish, umumiy prinsiplar bilan sohaga oid normalarning o'zaro aloqasini hisobga olish, yangi hodisalarda yo'l topish mumkin.

Ko'p yillar davomida «Xalqaro huquq» kursi umumiy ta'lim xususiyatiga ega bo'lib, ichki huquq doirasida band bo'lgan amaliyotchi yuristlar faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq emas edi. Endilikda xalqaro

¹ Qarang. Саидов А. Х. Замоновий халқаро ҳуқуқ назарияси асослари: Дарслик. Т., 2005. – 328 б.; Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ: Дарслик. Т., 2001. –320 б.

huquq har qanday ixtisoslikdagi yurist uchun alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun xalqaro huquqqa amaliy nuqtai nazardan qarash, uni o'rganish va o'qitish tobora katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Nafaqat xalqaro yurist, balki konstitutsiyaviy, ma'muriy, fuqarolik, jinoiy, oilaviy va boshqa ichki davlat huquqi sohalarida ishlovchilarning ehtiyojini ham hisobga olish zarur.

Xalqaro huquqqa faqat kasbiy nuqtai nazardan qarash noto'g'ri bo'lgan bo'lardi. Xalqaro huquq – ko'p asrlik baynalminal aloqaviy tajribani gavdalantiruvchi, insoniyatning umumiy madaniy merosining, umuminsoniy madaniyatning muhim elementidir. U baynalminal ong rivojiga, odamlarni barcha millatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga ko'maklashadi. Shu yo'nalishda xalqaro huquqiy madaniyat milliy va etnik ziddiyatlarni bartaraf etishda katta ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro huquqni o'rganish shu qadar dolzarb bo'lmoqdaki, bunga BMT ham e'tibor bermoqda. Xalqaro huquqni o'rganish va o'qitishni rag'batlantirish, uning ahamiyatini tushunishga ko'maklashish hamda xalqaro huquqiy bilimlar ko'lamini kengaytirish, BMTning xalqaro huquq o'n yilligining (1990–1999) asosiy masalalaridan biridir. Xalqaro huquqiy bilimlarni o'rganish va tarqatish, o'qitishda yordam ko'rsatish bo'yicha BMTning Dasturi qabul qilingan.

Ushbu ma'ruzaning yozilishida xalqaro tashkilotlar va aksariyat davlatlar amaliyotidagi dastlabki manbalardan foydalanilgan. Xalqaro huquqiy normalar talqinida muhim bo'lgan BMTning Xalqaro sudi qarorlariga alohida e'tibor berilgan. Albatta, ko'p hollarda O'zbekiston Respublikasining amaliyoti hisobga olingan. Xorijiy mamlakat olimlarining eng yangi asarlaridan foydalanilgan.

1-mavzu. «XALQARO HUQUQ» TUSHUNCHASI, PREDMETI, METODLARI, RIVOJLANISH TARIXI VA TIZIMI

1.1. «Xalqaro huquq» tushunchasi, predmeti va metodlari

«Xalqaro huquq» tushunchasini aniqlash va unga ta'rif berish xalqaro huquq fanining eng muhim vazifalaridan biridir. Agar, davlat va huquq nazariyasi fani davlatlarning milliy huquqiy tizimiga xos bo'lgan hodisalarni o'rgansa, xalqaro huquq fani esa davlatlararo yoki kengroq ma'noda xalqaro munosabatlarga xos bo'lgan hodisa va jarayonlarning huquqiy xususiyatlarini ko'rib chiqadi.

Xalqaro huquq bu – davlatlarning do'stlik va diplomatik munosabatlarini tartibga solib turuvchi prinsip va normalardan tashkil topgan alohida huquqiy tizimdir.

Bundan tashqari, xalqaro huquqqa bir necha ta'riflar berilgan, ularning umumiy tushunchasini quyidagicha ifodalash mumkin:

Xalqaro huquq – bu tinchlik va hamkorlikni ta'minlash maqsadida davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik me'yorlar tizimidir.

Xalqaro huquq g'oyat keng va turli tarmoqlarni o'z ichiga oluvchi alohida huquqlar tizimidir. Barcha milliy huquqiy tizimlarga xos bo'lgan huquqning asosiy xususiyatlari xalqaro huquqqa ham xosdir. U davlat idora xarakteriga ega bo'lib, muayyan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi yuridik normalar tizimidan iborat. Bu normalarga rioya qilish zarur holatlarda davlat majburiyati orqali ta'minlanadi.

Ichki davlat subyektlari jismoniy, yuridik shaxslar va davlat organlaridan iborat.

Xalqaro huquq subyektlari esa, asosan ustidan hech qanday hukmronlik bo'lmagan suveren davlatlardan, xalqaro va davlatlararo tashkilotlar, mustaqillik uchun kurash olib borayotgan millatlar va xalqlardan iborat.

Xalqaro huquq o'z harakat predmetiga ega. Bu davlatlararo munosabatlar, umuman olganda, xalqaro huquq tizimining barcha subyektlari o'rtasidagi munosabatlar.

Xalqaro huquq normalari uning subyektlari tomonidan tuziladigan bitimlar orqali yaratiladi.

Ichki davlat huquqi singari xalqaro huquq ham xalqaro normalarga rioya qilishni ta'minlash uchun davlat tomonidan majbur qilish usulining qo'llanishini ko'zda tutadi.

Xalqaro huquqiy me'yorlarda milliy davlatlarning o'zaro munosabatlaridagi murakkab jarayonlar o'z aksini topadi. Ularning asosida shakllanayotgan, xalqlarning subyektiv xohish-irodasiga emas, balki ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv omillariga mos keladigan huquqiy ong xalqaro huquqda o'z ifodasini topadi.

Hozirgi zamon xalqaro huquqi Ikkinchi jahon urushidan keyin Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ustavi qabul qilinganidan so'ng yuzaga kelib, rivojlangan. Shu bois, «hozirgi zamon xalqaro huquqi» tushunchasi xalqaro munosabatlarning umum e'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlari rivojlanishining yangi bosqichini aks ettirgan holda, xalqaro huquq harakatining xronologik doirasini belgilaydi.

«Xalqaro huquq» atamasi xalqaro ommaviy huquqni bildiradi, undan xalqaro xususiy huquqni farqlab olish kerak.

1.2. Xalqaro huquqning rivojlanish tarixi

Xalqaro huquq tarixi davlat va huquq umumiy tarixining ajralmas qismi bo'lib, davlatning dastlab vujudga kelishi bilan boshlangan.

Qadimgi tarix, eng qadimgi davr tarixi – ibtidoiy va qadimgi jamiyat ishlab chiqarish munosabatlari hukm surgan davrdir. U paytlarda hali yagona xalqaro huquq tizimi shakllanmagan edi.

Xalqaro huquq rivojlangan asosiy mintaqalar ikki daryo oralig'i va Misr, Hindiston, Xitoy, Qadimgi Yunoniston hamda qadimgi Rim bo'lgan. Buni Misr firavni Ramzes II Xetlar shohi Xatteshul III bilan eramizdan avvalgi 1300-yilda tuzilgan xalqaro shartnoma misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bu shartnoma isyonlarni bostirish, qochoqlarni tutib egalariga qaytarish va shunga o'xshash qoidalarni ko'zda tutgan edi.

Buyuk sohibqiron Amir Temurning «Temur tuzuklari» asari harbiy harakatlarni tartibga solish zarurligi va urush qonunlari hamda odatlari insonparvarlikka yo'naltirishga qaratilgan xalqaro huquq doktrinasining rivojlanishiga progressiv ta'sir ko'rsatdi.

Chunonchi, XV asr boshlarida Amir Temur Ispaniya va boshqa davlatlar elchilarini qabul qilayotib, o'rta asr diplomatiyasida rasmiy qabul va tantanali marosimlarda elchilar uchun belgilangan imtiyozlar davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishiga asos ekanligini ko'rsatib berdi.

Xalqaro huquqni hozirgi davr nuqtai nazaridan tushunish yuz yillar davomida shakllangan. XVII asrda ingliz olimi Zyoch (1650- yil) birinchi bor «xalqlar o'rtasidagi huquq» iborasini qo'llagan. Keyinchalik undan

an'anaviy «xalqlar huquqi» o'rniga «xalqaro huquq» iborasi kelib chiqqan.

Umuman olganda, xalqaro huquq tarixiy, ijtimoiy-huquqiy amaliyot rivojlanishi natijasidir. Insonlarning (guruhlar, tabaqalarning) o'z milliy manfaatlarini anglash vositasi sifatida paydo bo'lishi, ayniqsa, xalqaro munosabatlarning doimiy o'zgarib turishiga aloqadorligi bilan xalqaro huquq milliy davlatlar va xalqlarning taraqqiyotiga muhim ta'sir ko'rsatgan va ko'rsatib kelmoqda.

Xalqaro huquqning kelib chiqishi tabiiy obyektiv jarayondir. Xalqaro huquq paydo bo'lishining umumiy shart-sharoiti davlatlarning xohish-irodasi emas, balki insoniyat hayotining sharoiti, uning tarixiy taraqqiyoti, insonning atrof-dagi dunyo bilan o'zaro munosabati, ijtimoiy mehnat taqsimoti, davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishidir.

Xalqaro huquq muhim huquqiy kategoriya bo'lib, xalqaro munosabatlardan, ularning iqtisodiy, siyosiy, harbiy, madaniy va boshqa xususiyatlardan o'sib chiqqan.

Shunday qilib, xalqaro huquqning paydo bo'lishi bevosita davlatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'liq. Davlatlar taraqqiyotining obyektiv shart-sharoiti ular o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy munosabatlarni o'rnatish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Buning natijasi o'laroq huquqning mustaqil tizimi sifatida xalqaro huquqning paydo bo'lishi va rivojlanishidir.

Hozirgi davr xalqaro huquqi uchun xalqaro tashkilotlar, atrof-muhitni himoya qilish kabi yangi xalqaro huquq sohalarining vujudga kelishi bilan xarakterlidir.

1.3. Xalqaro huquqning tizimi va maqsadlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Dunyoning oltidan bir qismini egallagan ulkan mamlakatda mutelik holatida yashagan xalqlar qaramlik kishanlaridan xolos bo'ldilar. Ularning har biri o'z imkoniyati, o'z aql zakovati darajasida milliy davlatlarni barpo etishga kirishdi».

Hozirgi paytda dunyodagi barcha davlatlar xalqaro joylashishidan qat'i nazar bir-biri bilan bir qancha shartnomalar, bitimlar, majburiyatlar, diplomatik, savdo, konsullik va boshqa munosabatlarga kirishganlar.

Xalqaro huquq murakkab ijtimoiy voqeadir. U o'ziga xalqaro munosabatlarning turli tomonlarini tartibga soladigan juda ko'p huquqiy normalarini kiritgan va ular xalqaro huquqning alohida tarmoqlari

bo'yicha bo'linadi. Masalan; diplomatik va konsullik huquqi, xalqaro dengiz, havo, kosmik huquqlari va hokazo.

Xalqaro huquqning manbalariga asosan xalqaro shartnomalar, xalqaro odatlar, konvensiyalar va boshqalar kiradi.

Umumiy xalqaro konvensiyalar asosida shunday shartnomalar tushuniladiki, unda barcha davlatlar ishtirok etadi yoki ishtirok etishi mumkin.

Maxsus shartnomalarga esa, ishtirokchilarning ayrimlari qatnasha oladilar va ular uchun shartnomadagi qonun-qoidalar majburiydir.

Xalqaro odat davlatlarning amaliyotidan tashkil topadi, chunki bu davlat huquqiy normalarini tan olgan holda, xalqaro huquqiy odat normasi xarakteriga ega bo'ladi.

«Tashqi siyosat» tushunchasi davlatning boshqa davlatlar, xalqlar va xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlari sohasidagi faoliyatining maqsadlari va vositalari majmuini qamrab oladi.

Diplomatiya tashqi siyosatning muhim vositasi hisoblanadi. Aynan tashqi siyosat diplomatiyaning maqsad va vazifalarini belgilab beradi. *Diplomatiya amaliy tadbirlar, shuningdek, tashqi siyosatni amalga oshirishda foydalaniladigan shakl, vositalar va metodlar majmuini ifodalaydi.* Diplomatiya bilan bir qatorda davlatning iqtisodiy, madaniy va boshqa muhim aloqalari ham uning tashqi siyosiy vositalari hisoblanadi.

Davlatlarning tashqi siyosati xalqaro huquq normalariga asosan amalga oshiriladi. Shuning uchun tashqi siyosatni amalga oshirayotgan har bir davlat xalqaro huquq normalarini chuqur o'rganadi, xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'ladi, o'zi uchun kerakli bo'lgan normalarni ratifikatsiya qiladi.

Xalqaro huquqning funksiyalari xilma-xil va zimmadagi vazifalar miqyosi ortgani sari murakkablashib boradi. Xalqaro huquqning quyidagi funksiyalarini ko'rsatish mumkin:

birinchi funksiya. Xalqaro huquqning bosh ijtimoiy funksiyasi mavjud xalqaro munosabatlar tizimini mustahkamlash hisoblanadi. Bunga asosan ushbu tizimda tegishli darajada tartibga amal qilinishini ta'minlash orqali erishiladi;

ikkinchi funksiya. Xalqaro huquqning bosh yuridik funksiyasi xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solishdan iborat. Unda xalqaro huquqiy ta'sir ko'rsatishning ahamiyatli jihatlari o'z aksini topgan. Har ikki funksiya ham tizimda muayyan tartibni saqlash uchun mo'ljallangani tufayli barqarorlashtiruvchi va muhofazalovchi ahamiyat kasb etadi;

uchinchi funksiya. Xalqaro huquq, shuningdek, o'zining maqsad va prinsiplariga zid bo'lgan yangi munosabatlar va institutlar paydo bo'lishiga qarshi ta'sir ko'rsatish funksiyasini bajaradi. Jumladan, xalqaro huquqda kuch bilan tahdid qilish yoki kuch ishlatish, mustamlakachilik, irqchilik va boshqalarning g'ayriqonuniy, deb tan olingani bunga misol bo'la oladi;

to'rtinchi funksiya. Baynalminallashtirish funksiyasi davlatlar o'rtasidagi hamkorlik aloqalarini kengaytirish va chuqurlashtirishni ko'zda tutadi. Bunda xalqaro huquqning ijtimoiy negizi bo'lgan xalqaro hamjamiyat mustahkamlanadi va natijada uning faoliyati uchun shart-sharoit yaxshilanadi;

beshinchi funksiya. Xalqaro huquqning axborot-ma'rifiy funksiyasi esa davlatlarning ibratli xulq-atvori bo'yicha to'plangan tajribalarni almashish, huquqqa va huquq himoyasidagi manfaatlar hamda qadriyatlarga hurmat-ehtirom ruhida tarbiyalash jarayonida huquqdan foydalanish imkoniyatlari yuzasidan ta'lim berishni nazarda tutadi.

Xalqaro huquq yana boshqa bir qator funksiyalarni ham bajaradi:

1. *Muvofiqlashtirish funksiyasi* xalqaro huquqning normalari ko'magida davlatlar o'zaro munosabatlarida xulqning umum e'tirof etilgan andozalarini belgilab oladi.

2. *Tartibga solish funksiyasi* davlatlar xulqning qat'iy belgilangan qoidalarini qabul qiladilarki, bunday qoidalarsiz ana shu davlatlarning birga mavjud bo'lishi va hamjihatlikda faoliyat ko'rsatishi mumkin emas.

3. *Ta'min etish funksiyasi* xalqaro huquq davlatlarni xulqning belgilangan qoidalariga amal qilishga undovchi normalarga ega.

4. *Muhofazalash funksiyasi* xalqaro huquqda davlatlarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoyalashga qaratilgan mexanizmlar shakllangan.

XXI asr boshida xalqaro huquq ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida alohida ahamiyat kasb etdi. Shu bois, turli sohalarda xalqaro huquq qanday ahamiyatga ega ekanligini qisqacha ko'rib chiqamiz.

Davlatlararo tizim va xalqaro huquq. Xalqaro huquq bu davlatlararo tizimda harakat qiluvchi huquqning alohida mustaqil tizimidir. Avvalambor, xalqaro huquq davlatlararo xalqaro munosabatlarni tartibga soladi. Davlatlararo tizimning tarkibiy qismlari quyidagilardir: davlatlar, xalqlar va millatlar, xalqaro hukumatlararo tashkilotlar, xalqaro konferensiyalar, davlatlarning turli nohukumat birlashmalari, xalqaro organlar (xalqaro komissiyalar, xalqaro sudlar, xalqaro arbitrajlar), xalqaro huquqiy normalar. Davlatlararo tizimning barcha qismlari o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Davlatlararo tizim ichki davlat tizimidan farq qiladi. Davlatlararo tizimda oliy hokimiyat yo‘q. Bundan tashqari, ichki davlat tizimidagi kabi qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyati organlari yo‘q. Bu holat esa davlatlararo tizimning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi.

Davlatlararo tizimning normativ asosini xalqaro huquq normalari tashkil etadi. Xalqaro huquq davlatlararo tizim qismlari o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turuvchi huquqiy vositadir.

Shuni alohida ta’kidlash zarurki, davlatlararo tizim subyektlari o‘rtasidagi munosabatlar faqat xalqaro huquq normalari bilangina tartibga solinmaydi. Bu munosabatlar xalqaro siyosiy normalar, xalqaro axloq normalari, xulq-atvor qoidalari, odat normalari, xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiya- tavsiyalari bilan ham tartibga solinadi.

Xalqaro huquq va davlat suvereniteti. Olimlar, davlat va siyosat arboblari o‘rtasida «Xalqaro huquq davlatlar mustaqilligini cheklab qo‘yadi», degan tushuncha keng tarqalgan. Ularning fikricha, har qanday shartnomaning tuzilishi oxir-oqibatda shunga olib keladi. Bunday fikr, odatda, mustaqillikni mutlaq harakat erkinligi sifatida tushunishga asoslangan bo‘ladi. Ayni chog‘da, «mutlaq mustaqillik»ning mavjud bo‘lishi mumkin emas. Chunki har doim bir davlatning mustaqilligi boshqalarining mustaqilligi bilan cheklangan bo‘ladi.

Xalqaro huquq davlatlarning mustaqilligini emas, ularning harakat erkinligini cheklaydi xolos.

Xalqaro huquq va tashqi siyosat. Xalqaro huquq bilan davlatlar siyosati o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud. Shubhasiz, xalqaro huquq tashqi siyosat yuritishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ammo bunday aloqadorlikka qaramay, xalqaro huquq mustaqil ijtimoiy hodisa hisoblanadi va siyosat o‘zini unga pesh qila olmaydigan real voqelik sifatida namoyon bo‘ladi.

Biron-bir davlat o‘z siyosiy mavqeiga putur yetishi to‘g‘risida havotirlanmasdan turib, xalqaro huquqqa nisbatan bepisandlik qilishga qodir emas. Bu xalqaro munosabatlarda huquq ustunligi e’tirofining dalolatidir. Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) Ustavining asosiy prinsiplaridan birida: «davlatlararo munosabatlarda xalqaro huquq ustunligi» (3-modda) ko‘zda tutilgan.

Xalqaro huquqning siyosatga ta’sirining ikkita jihati bor:

birinchidan, xalqaro huquq siyosatni hamma qabul qilgan tartiblar doiralarida cheklab qo‘yadi;

ikkinchidan, xalqaro huquq siyosat ixtiyoriga yuridik vositalar xazinasini taqdim etar ekan, bu bilan uning istiqboli uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratib beradi. Bu jihatlarning har ikkisi ham davlatning milliy manfaatlarini ta‘minlash yo‘lida birdek ahamiyatlidir.

Xalqaro huquq va mafkura. Butun tarix davomida mafkura xalqaro hayotda faol rol o‘ynagan. Davlatlar o‘rtasidagi kurashlarga muntazam ravishda, albatta, mafkuraviy tus berib kelingan. Siyosat qanchalik jangovar, urushqoq bo‘lsa, shunchalik mafkuraviy madadga ehtiyoj sezgan.

Mafkura va xalqaro huquq o‘zaro bog‘liq hodisalardir. Ularning har ikkisi ham ijtimoiy hayotning mafkuraviy sohasiga mansub hisoblanadi. *Mafkura*– u yoki bu ijtimoiy kuch ifoda etayotgan g‘oyalar, prinsiplar, qarashlar tizimi, demakdir. U harakatga rahnamolik qiladi, siyosat va huquq esa mafkuraviy konsepsiyalarni amalda tatbiq etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. O‘z navbatida, siyosat va huquq o‘zining ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanishini ta‘minlash, shuningdek, oldida turgan vazifalarni nazariy tafakkurdan o‘tkazish uchun mafkuraga tayanadi.

Xalqaro huquq va din. Din bilan siyosat va huquq o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud. Din jamiyat hayotida doim muayyan ahamiyat kasb etib kelgan. Din va diniy tashkilotlar XXI asr boshida ham xalqaro munosabatlar va huquqqa sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatib turibdi.

Shunday qilib, xalqaro huquq xalqaro va milliy hayotning turli jabhalari bilan chambarchas bog‘langandir. Hozirgi kunda xalqaro huquqning keng ko‘lamli xalqaro munosabatlarni huquqiy tartibga solishdagi o‘rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shu ma’noda ijtimoiy xalqaro munosabatlarni va davlatlarning tashqi siyosati huquqiy asoslarini xalqaro huquqsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Xalqaro huquq tarixi insoniyat tarixiy taraqqiyotining uzviy qismidir. Yuridik adabiyotlarda barqarorlashgan fikrlarga ko‘ra xalqaro huquq xuddi ichki davlat huquqi singari davlatning o‘zi bilan bir paytda paydo bo‘ladi.

Xalqlarning o‘zaro aloqalarini normativ asosda tartibga solish ehtiyoji davlat paydo bo‘lishidan anchagina ilgari sezila boshlagan. Hatto qabilalararo munosabatlarda ham, garchi ular davlatlararo munosabatlardan farqli o‘laroq siyosiy mazmun kasb etmagan bo‘lsa-da, ana shunday normativ tartiblarga ehtiyoj bo‘lgan. Qabilalar o‘rtasida tinchlik, qo‘shma jangovar yurishlar, mulkdagi cheklashlar va hokazo to‘g‘risida bitimlar tuzilgan. Shuningdek, bu borada muayyan urf-odatlar shakllangan.

Shunday qilib, xalqaro huquq qadimiy va uzoq tarixga ega. Yuridik adabiyotlarda xalqaro huquqning paydo bo'lishi va taraqqiyotini davriylashtirish, ya'ni rivojlanish bosqichlariga bo'lish bo'yicha yagona fikr yo'q. Shunga qaramasdan, xalqaro huquqqa oid o'quv va maxsus adabiyotlarda xalqaro huquq taraqqiyoti quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

Birinchi bosqich – *Qadimgi dunyo xalqaro huquqi davri*. Bu bosqich davlatlar bilan xalqaro huquqni paydo bo'lgan paytdan to V asrgacha bo'lgan uzoq davom etgan davrni qamrab oladi.

Ikkinchi bosqich – *O'rta asrlar xalqaro huquqi davri*. Bu bosqich V–XVIII asrlarni o'z ichiga oladi.

Uchinchi bosqich – *Klassik xalqaro huquq davri*. Bu bosqich XVIII–XX asrning birinchi yarmiga xosdir.

To'rtinchi bosqich – *Zamonaviy xalqaro huquq davri*. Bu bosqich Ikkinchi jahon urushidan keyin boshlanib, to hozirgi kunga qadar davom etmoqda.

Dunyoning turli mintaqalarida davlatlarning paydo bo'lishi bilan, ularning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro huquq normalari paydo bo'lgan. Qadimgi davrda xalqaro huquq ikki daryo oralig'i bo'lgan Bobil va Misrda, Xitoy va Hindistonda, Markaziy Osiyoda, antik Gretsiya va Rimda taraqqiy etgan. Bu mintaqalarda o'ziga xos xalqaro huquqiy institutlar rivojlangan. Masalan, Misr fir'avni Ramzes II va Xetlar shohi Xattushil III qullar ko'zg'oloniga qarshi kurash bo'yicha harbiy ittifoq tuzish haqida shartnomani imzolaganlar. Ushbu shartnomaga ko'ra qochoq qullar qaytarib berilgan. Eramizdan avvalgi XXIII asrda tuzilgan Akkadlar shohi Naramsin bilan Elamaning hukmdorlari o'rtasida tuzilgan xalqaro shartnoma hozirgi kunga qadar yetib kelgan. Rim huquqshunoslari qadimgi xalqaro huquq, ya'ni «xalqlar huquqi»ga katta hissa qo'shganlar. Rim huquqshunosi Ulpian: «Xalqlar huquqidan barcha xalqlar foydalanadi va u tabiiy huquqdir», – degan.

Qadimgi dunyo xalqaro huquqi o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'lgan:

birinchidan, xalqaro huquq juda sodda bo'lib, yagona tizimga ega bo'lmagan va mintaqaviy xarakterga ega bo'lgan, chunki u turli jug'rofiy mintaqalar doirasida rivojlangan;

ikkinchidan, xalqaro huquq asosan odat huquqi normalaridan iborat bo'lib, diniy xarakter kasb etgan;

uchinchidan, qadimgi dunyoda zamonaviy xalqaro huquqning an'anaviy institutlari va sohalari paydo bo'lgan hamda ular hozirga

qadar o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Bular qatoriga urush olib borishning qonunlari va odatlarining adolatli bo'lishi, urushda jabr ko'rganlarni himoya qilish, shartnomalarga rioya qilish, chet elliklarga nisbatan mehmondo'st munosabatda bo'lish, ajnabiylarni himoya qilish, xorijiy davlatlar elchilarini haqorat qilmaslik, chet elliklar bilan nikoh tuzmaslik kabi institutlar kiradi.

O'rta asrlarda xalqaro huquq o'z taraqqiyotining navbatdagi bosqichiga ko'tarilgan.

O'rta asrlar xalqaro huquqining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, xalqaro huquq va uning ta'limotlariga dinning ta'siri katta bo'lgan, musulmon xalqaro huquqi paydo bo'lgan;

ikkinchidan, xalqaro huquq rivojiga salb yurishlari, diniy harbiy ittifoqlar sezilarli ta'sir ko'rsatgan;

uchinchidan, xalqaro savdo va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi ta'siri ostida xalqaro huquqning yangi institutlari va sohalari, jumladan, xalqaro dengiz huquqi rivojlangan;

to'rtinchidan, xalqaro huquq rivojlanish markazlari yangi mintaqalarga, ya'ni G'arbiy Yevropa, Vizantiya, Hindiston, Xitoy, musulmon Sharqi va Amerika qit'asiga ko'chgan;

beshinchidan, xalqaro huquq turli xil davlat boshqaruvi shakllariga mos ravishda rivojlangan;

oltinchidan, xalqaro huquqning an'anaviy institutlari va sohalari yanada taraqqiy etgan.

Xalqaro huquq davlatlar amaliyotida davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik vosita sifatida o'rta asrlar oxirlariga kelib e'tirof etilgan. Tarixiy shart-sharoit taqozosi o'laroq, dunyo miqyosida xalqaro huquq yuzaga kelishi uchun qulay imkoniyat va yetarli zamin tayyorlangan eng asosiy mintaqa Yevropa bo'lib chiqqan.

Xalqaro huquqning tiklanish jarayoni bir qadar og'ir kechgan. Aksariyat hollarda xalqaro normalarning huquqiy mazmun-mohiyati og'izda e'tirof etilsa-da, amalda tan olinmagan, hurmat qilinmagan.

Odatda, XIX asr bashariyatga sivilizatsiya va madaniyatni tuhfa etgan, deydilar. Xalqaro huquq ana shu sivilizatsiya va madaniyatga bevosita taalluqli unsurdir. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, ilk bora ko'p tomonlama shartnomalar tuzish zarurati yuzaga kelgan. Xalqaro transport va aloqa vositalari faoliyatini huquqiy tartibga solish muammosi qat'iy yechimini kutgan.

1856-yilda Parij deklaratsiyasiga muvofiq, savdo kemalarining urush davrida harakatlanish tartibi belgilangan. Savdo kemalarining

xalqaro daryolar – Yevropadagi Reyn, Dunay, Elba, Amerikadagi Missisipi va Muqaddas Lavrentiy, Afrikadagi Kongo va Niger daryolari bo‘ylab erkin harakatlanish tartibi shakllangan.

1874-yilda Butun jahon pochta ittifoqini ta’ sis etish to‘g‘risidagi aktning imzolanishi unga a‘zo davlatlar hududidan xat va jo‘natmalarni erkin tranzit qilish tartibi o‘rnatilishiga asos bo‘lgan. 1875-yilda esa Telegraf ittifoqi to‘g‘risidagi Konvensiya qabul qilingan. 1890-yili Temir yo‘l bo‘yicha ko‘p tomonlama Konvensiya imzolandi, chunki xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivoji ushbu sohada huquqiy tartibga solishni faollashtirishni taqozo etgan.

XIX asr oxirida yaqinlashib kelayotgan katta urushning halokatli nafasi sezilgan. 1899-yilda Rossiya tashabbusiga asosan birinchi Gaaga tinchlik konferensiyasi chaqirilgan. Rossiya qurolli kuchlar va harbiy budjetning ko‘lamini muzlatib qo‘yish taklifi bilan chiqqan, zero bu og‘ir yuk uni hammadan ko‘ra ko‘proq qiynayotgan edi. Ammo ushbu taklif ko‘llab-quvvatlanmagan va qurollanish poygasini cheklash g‘oyasi barbod bo‘lgan. Buning o‘rniga urush olib borish qonunlari va odatlari kodifikatsiya qilingan. 1907-yilgi ikkinchi Gaaga tinchlik konferensiyasida bu sohada nisbatan to‘liq kodifikatsiyalash amalga oshirilgan. Mazkur konferensiya xalqaro huquq rivojida muhim qadam bo‘lgan. Ayniqsa, konferensiyada nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish to‘g‘risidagi Konvensiya qabul qilingani va hakamlar sudining doimiy palatasi ta’ sis etilganini alohida ta’kidlash o‘rinlidir.

Shunday qilib, XX asr boshida xalqaro huquq kuch qo‘llash uchun keng imkoniyatlar ochgan, urush esa siyosatning qonuniy quroliga aylangan.

Huquqiy tartibga solish xalqaro munosabatlarni tartibga solishning mustaqil turi sifatida juda sekin rivojlanib borgan. Aksariyat hollarda u tartibga solishning boshqa (siyosiy, diniy, axloqiy) turlari bilan birlashib ketgan. Shunga qaramay, bu sohadagi siljishlar sezilarli bo‘lgan. Xalqaro huquq kattagina hajmdagi xalqaro munosabatlarning zarur tartibga soluvchisiga aylangan.

XX asr boshida kishilik jamiyati amalda, siyosat, ayniqsa, xalqaro siyosatni istisno etganda, barcha sohalarda yuqori darajadagi taraqqiyotga erishgan. Shu bilan birga, jamiyat hayotini baynalmi-nallashtirish baynalminal siyosatni taqozo etgan. Natijada xalqaro munosabatlarni boshqarish mexanizmiga tub o‘zgarishlar kiritishni talab qiluvchi keng miqyosdagi jamoatchilik harakatlari yuzaga kelgan. Ular 1919-yilda Birinchi jahon urushining g‘olib davlatlari Millatlar

Ligasini tuzish va uning Statutini tasdiqlash yuzasidan qaror qabul qilishida muayyan rol o'ynaganlar. Shu tariqa davlatlar o'rtasida tinchlik va hamkorlikni ta'minlashga qaratilgan dastlabki umumiy siyosiy tashkilot ta'sis etilgan.

Statutda «adolat hukmronligini o'rnatish va birlashgan xalqlarning o'zaro munosabatlari bo'yicha shartnomalarda yuklangan barcha majburiyatlarga vijdonan amal qilish» vazifasi qo'yilgan. Mustamlaka xalqlar va mamlakatlar xalqaro huquq ta'siri doirasidan tashqarida edi. Statutga muvofiq, 1922-yili birinchi doimiy xalqaro sud – Xalqaro odil sudlovning doimiy palatasi ta'sis etilgan.

Millatlar Ligasi Statutining asosiy kamchiliklaridan biri – u, hatto jahon urushidan so'ng ham, xalqaro munosabatlarda kuch qo'llashni qonundan tashqari qo'ymagan. Statut mustamlakachilik siyosatini amalda qonuniylashtirgan.

1928-yilda Milliy siyosat quroli sifatida urushdan voz kechish to'g'risidagi Parij pakti (Brian-Kellog Pakti) imzolanishi hozirgi zamon xalqaro huquqi tomon qo'yilgan muhim qadam bo'lgan. Mazkur hujjatga ko'ra, urushga faqat baynalminal siyosat quroli sifatida, ya'ni davlatlarning umumiy manfaatlari uchungina yo'l qo'yilgan, barcha kelishmovchiliklarni tartibga solish esa faqat tinch vositalar bilan amalga oshirilmog'i darkor bo'lgan.

Ana shu davrda dunyo yangi jahon urushi tomon ketmoqda edi. 1939-yilda Germaniyaning Polshaga hujumi bilan Ikkinchi jahon urushi boshlangan. Urushdan oldingi davrdan farqli o'laroq, Ikkinchi jahon urushi davomida aksilgitlerchilik koalitsiyasi davlatlari o'rtasida izchil hamkorlik yo'lga qo'yilgan. 1945-yil fevralida uchta davlat rahbarlarining Yalta konferensiyasi bo'lib o'tgan va unda urushdan keyingi tartibga solishning bir qancha (Germaniya istilosi va uning ustidan nazorat o'rnatish; reparatsiyalar (tovon to'lash), Yevropada urushdan keyingi tartibga solishlar; Polsha; Yugoslaviya) masalalari hal etilgan.

1945-yilning iyunida San-Fransiskoda Birlashgan Millatlar Konferensiyasi hozirgi zamon xalqaro huquqiga asos solgan muhim hujjat – BMT Ustavini qabul qilgan.

**2-mavzu. HOZIRGI ZAMON XALQARO HUQUQ
SUBYEKTLARI VA MANBALARI**

2.1. «Xalqaro huquq subyektlari va manbalari» tushunchasi

Xalqaro huquq subyekti – o‘z imkoniyatlari va yuridik xususiyatlari tufayli xalqaro huquq bo‘yicha muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishga va uning normalarini yaratish va amalda tatbiq etishda qatnashishga qodir mustaqil tuzilmadir. Subyekt xalqaro huquqqa bevosita bo‘ysunishi va mustaqil xalqaro maqomga ega bo‘lishi zarur. Xalqaro huquq subyektlari maqomining o‘ziga xosligi shundaki, ular nafaqat huquq va majburiyatlarni tashuvchi, balki xalqaro – huquqiy normalarni yaratish va amalda tatbiq etishda asosiy ta’sir etuvchi kuch vazifasini ham o‘taydi.

Xalqaro huquq nazariyasida *xalqaro huquq subyektlari jumlasiga xalqaro huquq va majburiyatlarga ega bo‘lgan hamda ularni xalqaro huquq asosida va doirasida ro‘yobga chiqaradigan xalqaro munosabatlar ishtirokchisini kiritish* qabul qilingan. Xalqaro huquq subyekti – o‘zining imkoniyatlari va yuridik xususiyatlari evaziga xalqaro huquq bo‘yicha huquq va majburiyatlarga ega bo‘lishiga, ushbu normalarni yaratish va amalga oshirish jarayonida ishtirok etishga qodir mustaqil tuziladi.

Xalqaro huquq subyektlari quyidagi qirralari bilan ajralib turadi:

birinchidan, xalqaro ommaviy munosabatlar ishtirokchilari jamoaviy tuzilma hisoblanadi. Xalqaro munosabatlarning har bir ana shunday ishtirokchisi tashkilotga xos elementlarga: davlat – hokimiyat va boshqaruv apparatiga; kurashayotgan millat – mamlakat ichkarisida va xalqaro munosabatlarda uning vakilligini namoyon etadigan siyosiy organga; xalqaro tashkilot – doimiy ishlovchi organga va hokazoga ega bo‘ladi. Hokimiyat vakolatlarini amalga oshirish chog‘ida xalqaro huquq subyektlari nisbatan mustaqil va bir-birining irodasiga tobe emas. Ularning har biri mustaqil xalqaro huquqiy maqomga ega, xalqaro huquqiy munosabatlarda o‘z nomidan ish yuritadi;

ikkinchidan, barcha subyektlar xalqaro normalarni ishlab chiqish va qabul qilishda mustaqil ishtirok etish layoqatiga ega. Shartnomaviy-huquqiy layoqatlilik xalqaro huquq subyektiga xos muhim elementlardan sanaladi. Xalqaro huquq nazariyasida (aksariyat davlat

ichki huquqi subyektlaridan farqli o'laroq) subyektlar shunchaki xalqaro huquqiy normalar adresatlari emas, balki ularni yaratishda ishtirok etuvchi shaxslar hamdir.

Shuni ta'kidlash zarurki, huquqning alohida tizimi sifatida xalqaro huquq o'ziga xosligi xalqaro huquq subyektiga xosligi xususiyatini va nihoyat, xalqaro huquq-subyektlikning o'ziga xos jihatlarini belgilab berishi bilan ajralib turadi. Xalqaro huquq-subyektlik mazmun-mohiyati bunday subyektning xalqaro huquqiy normalaridan kelib chiqadigan asosiy huquq va majburiyatlari tashkil etadi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro huquq-subyektlik kelib chiqishiga ko'ra, faktik va yuridik qismlarga bo'linadi. Shunga mos ravishda xalqaro huquq subyektlarining ikki xil – *birlamchi (suveren)* va *hosila (nosuveren)* kategoriyalari farqlanadi. Shuning uchun nazariyotda xalqaro huquq subyektlarini katta ikkita: ***birlamchi (asosiy)*** va ***ikkilamchi (hosila)*** guruhga tasniflash qabul qilingan.

Xalqaro huquq barcha subyektlarining umumiy xalqaro huquqiy maqomi ularning asosiy huquq va majburiyatlarini xarakterlab beradi. Muayyan turdagi subyektlarga (davlatlarga, xalqaro tashkilotlarga va boshqalarga) xos hisoblangan huquq va majburiyatlar ushbu toifaga mansub subyektlarning alohida xalqaro huquqiy maqomini tashkil etadi. Aniq bir subyektning huquq va majburiyatlari mujassamlikda ana shu subyekt individual xalqaro huquqiy maqomini tashkil etadi.

Shunday qilib, turli xil xalqaro huquq subyektlarning huquqiy holati bir xil emas, chunki ularga taalluqli xalqaro normalar qo'llash va o'z navbatida, ular ishtirok etadigan xalqaro huquqiy munosabatlar doirasi turlichadir.

Jinoiy shaxslar va davlat ichidagi tashkilotlar (shu jumladan, millatlararo, savdo-sotiq, sanoat kompaniyalari va korporatsiyalari) xalqaro huquq subyektlari hisoblanadi. Ular davlatning favqulodda yurisdiksiyasida bo'ladi va ularning xalqaro maydondagi maqomi ichki qonunchilikda belgilab qo'yildi.

Davlatlar xalqaro huquqning birlamchi subyektlaridir. Ularning xalqaro huquqiy layoqati tashkil topganlik fakti bilan birga paydo bo'ladi. Xalqaro huquqning boshqa subyektlari esa bunday maqomga davlatlar tufayligina erishadilar.

Davlatlar xalqaro huquqning universal subyektlari hisoblanadi. Ular har qanday xalqaro huquqiy munosabatlarda ishtirok etish huquqiga egadir.

Xalqaro huquq subyekti davlat nomidan vakil hisoblangan tegishli organlar yoki mansabdor shaxslar emas, balki davlatning o'zidir. Shu bois, «hukumatlararo tashkilotlar», «hukumatlararo bitimlar» kabi iboralarni qo'llashda chalg'imaslik kerak. Bunday hollarning barchasida davlat xalqaro huquqning subyekti hisoblanadi va uning zimmasiga o'ziga tegishli organlar faoliyati uchun to'la javobgarlik mas'uliyati yuklangandir.

Xalqaro huquqda davlatlarning huquqlari va majburiyatlari ularning xalqaro huquqiy maqomini tashkil etadi.

Xalqaro huquq nazariyasida davlatlar va mustaqil davlat tuzish yo'lida kurashayotgan millatlar va xalqlarning huquq subyektiligini e'tirof etish borasidagi munosabatlar turlicha bo'lsa-da, birlamchi subyektlar hisoblanadi.

Xalqaro huquqning birlamchi subyektlarini hech kim shunday hoida yaratib qo'ymaydi. Ularning paydo bo'lishi – obyektiv reallik, ijtimoiy taraqqiyotning tabiiy-tarixiy jarayoni natijasidir.

Suveren davlat xalqaro huquqning asosiy subyekti hisoblanadi. Davlat aholiga xalqaro hamjamiyatda ishtirok etishi, vakilligini namoyon qilishi va manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo'ladigan tashkilot shaklidir. Davlat maqomini belgilaydigan normalar birinchi navbatda uning huquq subyektiligiga nisbatan joriy etiladi. Bir muncha cheklangan va vakillik yo'li bilan huquq subyektilik belgilangan mavjud «qaram» davlatlarning masalasi quyidagi tartibda hal etiladi: davlatchilik shartlariga javob beradigan «qaram» davlat o'zining huquq subyektiligini saqlab qoladi. Shu tariqa davlatlarning ham xalqaro hamjamiyatdagi o'rni va tegishli salohiyati belgilanadi.

Xalqaro huquqiy adabiyotlarda azaldan quyidagi uchta elementga ega tuzilmalarga nisbatan «davlat» tushunchasi qo'llanib kelinadi:

1. Suveren hokimiyat.
2. Hudud.
3. Aholi.

Xalqaro huquq nazariyasida suverenitet deganda, davlatning mustaqilligi, mamlakat ichkarisida uning hokimiyati ustunligi va cheklanmaganligi, shuningdek, boshqa davlatlar bilan o'zaro munosabatlardagi mustaqilligi va teng huquqliligining yuridik ifodasi tushuniladi. *Davlat suverenitetining xalqaro huquqiy va ichki jihatlari quyidagilardan iborat:*

birinchidan, suverenitetning xalqaro huquqiy jihati deganda, shu narsa anglashiladiki, xalqaro huquq o'z subyekti va xalqaro munosabatlar ishtirokchisi sifatida davlat organlarini yoki alohida mansabdor shaxslarni

emas, balki yaxlit holda davlatni koʻzda tutadi. Bunda davlatning tegishli vakolatga ega mansabdor shaxsi tomonidan bajarilgan barcha xalqaro huquqiy ahamiyatga ega harakatlar shu davlat tomonidan bajarilgan, deb hisoblanadi;

ikkinchidan, suverenitetning ichki jihati davlat hokimiyatining mamlakat ichkarisida va xorijda hududiy ustunligi va siyosiy mustaqilligini koʻzda tutadi.

Davlat oʻz suveren huquqlarini roʻyobga chiqarishida «yurisdiksiya» tushunchasi suverenitetning namoyon boʻlishi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Koʻlami jihatidan – toʻliq va cheklangan yurisdiksiya, faoliyat sohasi boʻyicha – hududiy va ekstra hududiy, hokimiyatga xoslik mazmuniga koʻra, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud yurisdiksiyalari farqlanadi.

Hududiy ustunlik mavqeidan kelib chiqqan holda, davlat oʻz hududi doirasida toʻliq yurisdiksiyani amalga oshiradi. Shaxsiy ustunlik mavqei nuqtai nazaridan esa xorijda oʻz fuqarolariga nisbatan cheklangan yurisdiksiyani amalga oshiradi.

Tabiiyki, yurisdiksiya xalqaro huquqda tan olingan immunitetlar saqlagan holda amalga oshirilishi kerak. Immunitet suveren tenglik prinsipidan kelib chiqadi. Ilgari immunitet mutlaq boʻlib, xorijiy davlatning har qanday faoliyatiga va uning mulkiga taalluqli hisoblanardi. XIX asr oxirlaridan boshlab, to bugunga qadar cheklangan immunitet konsepsiyasi keng eʼtirof etila boshlandi. Ushbu konsepsiyaga koʻra, davlat suveren hokimiyat tashuvchisi (sohibi) sifatida oʻz davlat hokimiyati mavqeidan kelib chiqib, sodir etadigan munosabatlar doirasi bilan cheklanadi.

Xalqaro huquq nazariyasida davlatlarning quyidagi asosiy huquqlari qayd etiladi:

1. Suveren tenglik.
2. Mustaqillik va oʻzining barcha qonuniy huquqlarini roʻyobga chiqarish huquqi.
3. Oʻz hududi va shu hududdagi barcha shaxslar va mol-mulk ustidan (xalqaro huquqda tan olingan immunitetlarga amal qilingan holda) oʻz yurisdiksiyasini joriy etish huquqi.
4. Boshqa ichki davlatlar bilan teng huquqlilik.
5. Tamomila oʻzining ichki vakolatlariga kiradigan masalalarni hal etishda oʻz mustaqilligini muhofazalash huquqi.
6. Xalqaro hamjamiyatning boshqa aʼzolari bilan hamkorlik qilish huquqi.

7. Qurolli hujumga qarshi individual yoki jamoat tarzida o‘zini o‘zi mudofaa qilish huquqi.

Xalqaro huquq nazariyasida davlatlarning asosiy majburiyatlariga quyidagilar kiritiladi:

1. Boshqa davlatlar suverenitetini hurmat qilish majburiyati.
2. Boshqa davlatlarning ichki va tashqi ishlariga aralishishdan tiyilib turish.
3. Boshqa davlat hududida nizolar qo‘zg‘ashdan tiyilib turish.
4. Inson huquqlarini hurmat qilish.
5. Xalqlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini hurmat qilish.
6. O‘z hududida xalqaro ko‘lamdagi tinchlikka tahdid solmaydigan shart-sharoit joriy etish.
7. Boshqa davlatlar bilan yuzaga kelgan nizolarni va o‘zi jalb etilgan xalqaro ko‘lamdagi mojaroli vaziyatlarni tinch vositalar yordamida hal etish.
8. Boshqa davlatning hududiy daxlsizligiga yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch ishlatish tahdididan yoxud kuch ishlatishdan yoki xalqaro huquqqa mos kelmaydigan boshqa xil xatti-harakatlardan tiyilib turish.
9. Alohida tartibda va boshqa davlatlar bilan hamjihatlikda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni qo‘llab-quvvatlash.
10. Boshqa davlatning kuch ishlatmaslik prinsipiga xilof ravishda orttirgan hududlarini tan olishdan tiyilib turish.
11. O‘zining xalqaro majburiyatlarini sidqidildan bajarish majburiyati.
12. Atrof-muhit muhofazasi borasida g‘amxo‘rlik qilish.

Xalqaro tashkilot o‘z ahamiyati jihatidan xalqaro huquqning ikkinchi subyekti hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlar son jihatidan davlatlarga qaraganda anchagina ko‘p bo‘lsa-da, lekin huquqiy layoqati bo‘yicha ularga nisbatan orqaroqda turadi. Xalqaro tashkilotlarning subyektlilik huquqi davlatlar ularga bergan vakolatlardan kelib chiqadi. Xalqaro tashkilotlarning vakolatlari ularning maqsadi va vazifalari doirasi bilan cheklangandir. Shu bois, xalqaro tashkilotlarning subyektlilik huquqi davlatlarning subyektlilik huquqi hosilasi va maxsus, ya’ni mazkur xalqaro tashkilot nizomida belgilangan maqsadlar va vakolatlari bilan chegaralangan hisoblanadi.

O‘z a‘zolari o‘rtasida yuz berishi mumkin bo‘lgan ziddiyatlardan qat’i nazar, xalqaro tashkilotlar muayyan umumiy manfaatlarning tashuvchilari sanaladi va ana shu manfaatlar himoyasi uchun safarbar

etilgandir. Buning natijasi o'laroq, ular ta'sis hujjatlari va nizomda belgilangan doiralarda mustaqil faoliyat ko'rsatish erkinligidan foydalanadi.

Davlatlararo tashkilotlarning xalqaro subyektlik huquqi bugungi kunda bir qator xalqaro hujjatlarda mustahkamlangan. Bu boradagi o'ziga xos jihatlarga BMT Xalqaro sudi ham jiddiy e'tibor qaratadi. U, jumladan, xalqaro tashkilot xalqaro huquq subyekti sifatida xalqaro huquqning o'ziga tegishli qoidalaridan kelib chiqadigan muayyan majburiyatlarga bog'liq ekanini belgilab bergan. Bu degani, xalqaro tashkilot uchun davlatlar tomonidan va tashkilot ishtirokisiz yaratilgan umumiy xalqaro huquq normalari ham majburiy, demakdir. BMT Xalqaro sudining belgilashicha, xalqaro tashkilotlarning biron-bir jihati ularga «davlatdan ustun turuvchi» qandaydir tuzilma sifatida yondashish uchun asos bo'la olmaydi. Xalqaro tashkilot – davlatlar ustidan turuvchi hokimiyat emas, balki davlatlarning hamkorlik organidir. BMT Bosh Assambleyasi muntazam ta'kidlab kelayotganidek, BMTning kuch-qudrati unga a'zo davlatlarning o'zaro hamkorligiga bog'liqdir.

Xalqaro huquq nazariyasida «xalqaro huquq subyekti» tushunchasi tuzuvchi davlatlardan tashkil topgan klassik hukumatlararo tashkilotlarni (BMT va boshqalari), shuningdek, a'zolari shaxsiy sifati asosida faoliyat yuritadigan (xalqaro arbitrajlar, qo'mitalar, ekspertlar guruhlari va hokazo) davlatlararo mexanizmlar va organlarni qamrab oladi. Bundan tashqari, hukumatlararo konferensiyalar xalqaro huquqning muvaqqat subyekti sifatida tan olinadi.

Xalqaro huquqning o'rganilayotgan subyektlarining xalqaro huquq subyektliligi ana shu tashkilotlarning ta'sis hujjatlari – ustav yoki bitimda (keng ma'noda – shartnomada) belgilab qo'yiladi. Shunday qilib, xalqaro tashkilotlarning huquq vakolatlari ko'lami ta'sis etuvchi davlatlar tomonidan belgilanadi. Shartnomada subyektning muayyan huquqiy layoqati, ya'ni xalqaro munosabatlarda o'z nomidan ish ko'rish: davlatlar va hukumatlararo tashkilotlar bilan xalqaro shartnomalar tuzish, o'z nomidan qarorlar (masalan, o'z nizomi va tartib-qoidalarini, konferensiya rezolyutsiyalarini, xalqaro arbitraj qarorlarini) qabul qilish huquqi ko'zda tutiladi. O'z nomidan ish ko'ruvchi xalqaro tashkilotlarning qarorlarini shu tashkilot tomonidan xalqaro subyekt huquqiga xoslikning namoyon bo'lishi sifatida tushunish lozim.

BMT Ustavining 1-moddasi: «Biz, Birlashgan Millatlar Xalqlari», – degan ibora bilan boshlanadi. Xalqaro huquq nazariyasida, aynan BMT Ustavi 1-moddasidagi «xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi»

atamasida «xalq» tushunchasi «millat» tushunchasiga nisbatan ancha aniq ifoda etilgan, zero, hududda ham yagona millat sifatida shakllanmagan ko'p millatli aholi istiqomat qilishi ham mumkin. Ayrim xalqaro huquqshunos olimlar ilgari surayotgan nuqtai nazarga ko'ra, suverenitet tashuvchilikka asosiy da'vogar, bu – xalq bo'lib, xuddi shunga muvofiq ravishda xalq xalqaro huquq subyekti sifatida namoyon bo'ladi. Bunda xalqaro huquq subyektiligi tan olinishi lozim. Xalq deganda, kamida o'zining yaxlitligini e'tirof etuvchi muayyan iqtisodiy va madaniy-tarixiy birlik anglanishini ta'kidlash o'rinlidir. Millat haqida gap borganda, til jihatidan umumiy xususiyati ham qo'shiladi.

1969-yildagi mustamlaka mamlakatlar va xalqlarga mustaqillik berish to'g'risidagi deklaratsiya, 1970-yildagi Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiya, 1993-yildagi Vena deklaratsiyasi va Harakat dasturi xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilash prinsipi mazmunini ochib bergan bo'lib, ularda ta'kidlanishicha, ushbu prinsip unga amal qiluvchi va davlat hokimiyati organlarida hech qanday kamsitishlarsiz aholi barcha qatlamlari vakilligini ta'minlovchi davlatlarning hududiy yaxlitligi va siyosiy hamjihatligiga ziyon yetkazadigan tarzda talqin etilmasligi kerak.

Xalqaro amaliyotda o'z taqdirini o'zi belgilash shart hisoblangan unsur sifatida mustaqil davlatning ajralib chiqishi va tashkil topishi huquqiga, *birinchidan*, o'zini o'zi boshqarmaydigan hududlar (koloniyalar va boshqa tobe hududlar) xalqlari, *ikkinchidan*, u yoki bu davlatning Konstitutsiyasiga muvofiq bo'linib chiqish (ajralish) huquqiga ega hududlarda yashovchi xalqlar, *uchinchidan*, xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi prinsipiga amal qilmaydigan davlatda yashovchilar ham ega, deb e'tirof etiladi. Yuqorida qayd etilgan shart-sharoit yuzaga kelgan taqdirda, faqat ajralib chiqish uchun qurolli kurash olib borayotgan xalqlargina o'z taqdirini o'zi belgilash prinsipiga tayangan holda, o'zlarining xalqaro huquq subyektlari sifatida tan olinishiga da'vo qilish huquqiga ega.

Xalqaro huquqning noan'anaviy subyektlari tarkibiga erkin shahar yoki Vatikan singari davlatsifat tuzilmalar kiradi.

Erkin shahar – o'zini o'zi boshqaruvchi siyosiy tuzilma bo'lib, shartnoma asosida berilgan xalqaro huquqiy maqom bilan u iqtisodiy, madaniy va muayyan darajada siyosiy xalqaro huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi mumkin. Erkin shaharning tashkil etilishi xalqaro tartibot omillari bilan belgilanadi. Shu bois, uning uchun erkin shaharning xalqaro

huquqiy subyektligini belgilovchi xalqaro huquqiy shartnoma oliy yuridik kuchga ega hujjat hisoblanadi.

Hozir erkin shaharlar mavjud emas, Birinchi va Ikkinchi jahon urushlaridan keyin tashkil topgan erkin shaharlar tez barham topdi.

Vatikan – shahar-davlat, Muqaddas taxt – katoliklar cherkovining xalqaro markazi, qarorgohi sanaladi. Vatikan o‘ziga xos xalqaro huquqiy layoqatga ega. U dunyoning 80 dan ortiq davlati, shu jumladan, O‘zbekiston bilan diplomatik munosabatlarni yo‘lga qo‘ygan. Vatikan BMTda kuzatuvchi maqomiga ega bo‘lib, YUNESKO, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jalik tashkiloti (FAO), Atom energiyasi bo‘yicha xalqaro agentlik (MAGATE) va boshqa bir qator tashkilotlarga a‘zodir.

«*Xalqaro huquq manbalari*» tushunchasi. Xalqaro huquq normalar ko‘rinishida mavjuddir. Har qanday xalqaro huquq normasining mohiyati uning subyektlari irodalarining kelishuvi jarayonida erishilgan bitimdan iboratdir. Har xil holatlarda xalqaro huquqiy normalarni yaratish jarayoni turlicha kechadi hamda turli shakllarni oladi. Xalqaro huquq normalarini yaratishning ana shu shakllari *xalqaro huquq manbalari* deb ataladi.

Xalqaro huquq manbalari doirasini belgilashda aksariyat huquqshunoslar ko‘pincha BMT Xalqaro sudi statutining 38-moddasiga murojaat qiladilar. Ushbu moddaga muvofiq, nizolarni xalqaro huquq asosida hal etar ekan, Xalqaro sud konvensiyalarni, xalqaro huquqiy odatlarni, madaniyatli millatlar tomonidan tan olingan huquqning umumiy prinsiplarini qo‘llaydi. Huquqiy normalarni belgilash uchun qo‘shimcha vosita sifatida sud qarorlari va eng malakali mutaxassislarning nazariyalari (doktrinalari) qo‘llanilishi mumkin.

Keyingi paytlarda Xalqaro sud statutining 38-moddasi asosli tanqidlarga uchramoqda va buning hayratlanarli joyi yo‘q. Chunki ushbu modda Birinchi jahon urushidan so‘ng Xalqaro odil sudlov doimiy palatasi uchun yaratilgan edi. O‘sha davrning normativ materiallari esa anchagina qashshoq edi. Xalqaro tashkilotlarning soni juda kam bo‘lgan, ayni chog‘da alohida olimlarning asarlari katta obro‘ qozongandi.

Hozirgi zamon xalqaro huquqi manbalarining tizimi quyidagi uchta guruhga jamlangan:

Birinchi guruh – xalqaro huquqning universal manbalari: xalqaro shartnoma, xalqaro urf-odat.

Ikkinchi guruh – xalqaro huquqning maxsus manbalari, ya'ni xalqaro tashkilotlarning qarorlari.

Uchinchi guruh – xalqaro huquqning qo'shimcha manbalari:

huquqning umumiy prinsiplari;

xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiyalari;

xalqaro sud va arbitrajlarning qarorlari.

Shartnoma – xalqaro huquq manbai.

Shartnoma xalqaro huquq normalarining amaldagi yozma shaklidir. Xalqaro shartnoma ikki yoki undan ortiq xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi bitimdir. Xalqaro shartnoma mustaqil davlatlarning ixtiyoriylik va suveren tenglik asosida kelishilgan irodasi hisoblanadi. Zamonaviy xalqaro huquqning aksariyat normalari shartnoma xususiyatiga ega.

O'tmishda ham, hozir ham qog'ozda qayd etilgan normalarni qo'llashdagi aniqlik va yengillik tufayli xalqaro shartnomalar juda ommabop hisoblanadi. Xalqaro huquqiy tartibga solish vazifalarining murakkablashib borishi natijasida xalqaro shartnomalarning mavqei tobora ortib bormoqda.

Ko'p tomonlama shartnomalar soni va mavqeining ortishi dunyoda faqat davlatlarning hamjihatlikdagi sa'y-harakatlari bilangina tartibga solish mumkin bo'lgan global muammolar soni ko'payib ketayotgani bilan izohlanadi. Barcha davlatlar uchun umumiy prinsiplar va normalar asosida global umumjahon tartibotini saqlab turish zarurati ham xuddi shu yo'nalishga qaratilgandir.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro huquqiy shartnoma deganda, xalqaro huquqning asosiy va muhim manbalaridan biri tushuniladiki, bu BMT Ustavida hamda BMT Xalqaro sudi statutida o'z aksini topgan.

1969-yildagi Xalqaro shartnomalar huquqi to'g'risidagi Vena konvensiyasi hamda 1986-yildagi Davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi shartnomalar huquqi to'g'risidagi Vena konvensiyasining 2-moddasiga muvofiq, xalqaro shartnoma – xalqaro huquq tomonidan tartibga solinadigan davlatlar va xalqaro huquqning boshqa subyektlari o'rtasida bunday bitim o'zaro bog'liq bo'lgan bir, ikki yoki undan ortiq hujjatlarda mavjud ekanidan, uning aniq nomi qanday atalishidan qat'i nazar, yozma shaklda tuzilgan bitimdir.

Shartnoma xalqaro huquq subyektlari o'rtasida ular uchun yuridik majburiy bo'lgan qoidalar – ularning o'zaro huquq va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga doir xalqaro huquqiy normalarni yaratish to'g'risidagi bitimni nisbatan aniq va muayyan shaklda ifoda etadi. Xalqaro huquq normalarining aksariyat ko'pchiligi shartnomaviy xususiyatga egadir.

Xalqaro shartnoma xalqaro huquq manbai sifatida ko'p marta qo'llashga mo'ljallangan umumiy normalar hamda aniq holatlar uchun ilova qilinadigan individual normalar, ya'ni universal va partikulyar normalar yaratishi mumkin.

Xalqaro huquq manbalari sirasiga davlatlararo shartnomalarni ham, shuningdek xalqaro shartnomalar ishtirokidagi shartnomalarni ham kiritish qabul qilingan. Unda barcha xalqaro shartnomalar ularda ishtirok etuvchilar sonidan qat'i nazar, xalqaro huquqning u yoki bu subyektlari uchun xalqaro huquq manbalari hisoblanishini ham ta'kidlash lozim. Ularga umumiy talablar qo'yiladi. Huquqiy asosli shartnomalargina xalqaro huquqning asl manbalariga mansub hisoblanadi, ya'ni bunday shartnomalar sirasiga faqat ixtiyoriy teng huquqli xohish-iroda sifatida xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplariga muvofiq, kuch ishlatmasdan va kuch ishlatish bilan tahdid qilmasdan tuzilgan shartnomalar kiradi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro shartnomalarning xalqaro huquq manbalari sifatidagi turli qirralari qayd etiladi. Ayniqsa, davlat manfaatlarini ifodalovchi va har qanday davlat kirishi uchun ochiq bo'lgan universal shartnomalar muhim o'rin tutadi. Ular orasida BMT Ustavi xalqaro shartnomalar ichida oliy yuridik kuchga ega hujjat bo'lib, xalqaro huquqning asosiy manbai sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Urf-odat – xalqaro huquq manbai.

Urf-odat BMT Xalqaro sudi statutining 38-moddasida «huquqiy norma sifatida qabul qilingan umumiy amaliyot»ning dalili, deb belgilangan. Bu yerda ikkita xususiyatini – umum qabul qilingan xulq-atvorni, shuningdek uning yuridik norma (*opinio juris*) sifatida tan olinganini ko'rish mumkin.

Xalqaro odat normasi — ko'p yillar davomida hamma tomonidan qo'llanilib kelinayotgan yurish-turish qoidalaridir. Xalqaro odatning uch asosiy xususiyati bor:

birinchisi, xalqaro odat normalari uzoq vaqt davomida qo'llanilgan;

ikkinchisi, xalqaro odat normalari xalqaro huquq subyektlari tomonidan tan olingan;

uchinchisi, xalqaro odat normalari huquqiy majburiyligi tan olingan.

Hozirgi zamon xalqaro huquqida urf-odat normalarining ikkita turi mavjud.

Birinchisi, an'anaviy, amalda yozma holda bo'lmagan, biroq yuridik kuchi tan olingan odatdagi qoidalardan iborat.

Ikkinchisi, xalqaro odatning yangi turi bo'lib, uning tarkibiga uzoq muddatli amaliyot davomida yaratiladigan emas, balki bir nechta, hatto bitta hujjatda— mavjud bo'lgan va qoida sifatida tan olingan normalar kiradi.

Ikkinchi turga mansub normalar avval shartnomalarda yoxud xalqaro kengashlar va tashkilotlar qarorlari kabi nohuquqiy hujjatlarda shakllanadi, keyinchalik esa ularning umumiy xalqaro huquq normalari degan maqomi e'tirof etiladi. Yuridik jihatdan bu normalar urf-odat sifatida mavjud bo'lsa-da, tegishli hujjatlarlar ular mohiyatining dalili bo'lib xizmat qiladi.

Xalqaro tashkilotlar hujjat urf-odatlarga yangi kuch-quvvat bag'ishladi. Ana shu hujjat ko'magida urf-odat normalari shakllanadi, qayd qilinadi, talqin etiladi, hayotda qo'llaniladi. Ular tufayli urf-odatning bir qator an'anaviy nuqsonlarini bartaraf etishga muvaffaq bo'lindi. Endilikda urf-odat anchagina tez, puxta va pishiq shakllarda yaratiladigan bo'ldi, uning mazmuni ham hamma uchun tushunarli tus oldi. Xalqaro tashkilotlar rezolyutsiyalari urf-odatning amalda tasdig'ini topishida ko'maklashadi, uning mazmun-mohiyatini yangi shart-sharoitga shunday moslashtiradiki, natijada urf-odatning hayot bilan bog'liqligi mustahkamlanib boradi.

Urf-odatning shakllanish jarayonini anglash uchun ikkita asosiy tushunchani aniqlashtirib olish kerak:

birinchidan, amaliyotni;

ikkinchidan, yuridik kuch (opinio juris) sifatida e'tirof etilishini.

Amaliyot subyektlari, ular organlarining harakatini yoxud harakatdan tiyilishini anglatadi. Amaliyot yetarlicha aniq, bir xil bo'lishi kerakki, toki undan umumiy qoida chiqarish mumkin bo'lsin. Urf-odatni belgilashda subyektlar vaziyat, nuqtai nazari yetarlicha aniq-ravshan ifoda etilgan amaliyot shakllari (bayonot, nota, kommyunike, xalqaro tashkilotlar rezolyutsiyalari) tobora katta ahamiyat kasb etayotir.

Amaliyotning davomiyligi urf-odatni tan olishda hech qachon hal etuvchi ahamiyat kasb etmagan. Ko'p narsa aniq shart-sharoitga bog'liq bo'ladi. Keskin o'zgarishlar yuz bergan va paysalga solmay hal etishni taqozo qiluvchi yangi muammolar paydo bo'lgan paytlarda odat normasi yagona pretsedent, hodisa natijasida ham shakllanishi mumkin.

Ilk Yer sun'iy yo'ldoshining uchirilishi va bunga nisbatan davlatlarning sukut saqlashi chet davlatlar hududlari ustidan fazoda (kosmosda) bezarar parvoz etish huquqi to'g'risida odat normasining paydo bo'lishiga olib keldi. Natijada amaliyot va opinio juris munosabatlarida o'zgarish

yuz berdi. Agar ilgari ulardan birinchisi muhim mavqe egallab turgan bo'lsa, endilikda bu mavqega ikkinchisi egalik qila boshladi. Umumiy xalqaro huquq normalarini shakllantirishda protest (norozilik) alohida ahamiyat kasb etadi. Protest bildirilmadimi, demak, davlat yangi odat normasiga rozi.

Xalqaro huquqiy amaliyotda xalqaro shartnomalar eng aniq va nufuzli dalil sifatida xizmat qiladi. Kodifikatsiyalash odat huquqini siqib chiqarish va shartnoma huquqi bilan almashtirishga olib kelmaydi. Odat normasi kodifikatsiya konvensiyasiga kiritilganidan keyin ham o'zining avvalgi shaklida mavjud bo'lib qolaveradi. Bunday hollarda mazmunan bir-biriga muvofiq ikkita norma-shartnoma va urf-odat normalarining yonma-yon mavjud bo'lishi va amal qilishini kuzatish mumkin.

Amaliyotni belgilash, odat normalarini shakllantirish borasida BMT Xalqaro sudi alohida o'rin tutadi. Davlatlar sudlarining xalqaro huquq normalarini qo'llashdagi mavqei ham o'sib bormoqda. Ular faoliyatining natijasi o'laroq, amaliyot odat normalarining dalili sifatida tobora katta ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Jami xalqaro huquqiy tizimlarning o'zagi hisoblangan va ta'sir doirasi barcha davlatlar va xalqaro tashkilotlarni qamrab olgan umumiy xalqaro huquq odat normalaridan iboratdir.

Shuningdek, partikulyar, ya'ni ayricha urf-odat ham mavjudki, u cheklangan doiradagi davlatlarning alohida manfaatlarini ifodalaydi. Shu bois, bunday xalqaro huquqiy odatning shakllanishi barcha manfaatdor davlatlarning roziligini taqozo etadi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro huquqiy odat deganda, xalqaro amaliyotda shakllanib ulgurgan va xalqaro huquq subyektlari tomonidan yuridik majburiy ekanligi tan olingan yurish-turish qoidasi tushuniladi. Xalqaro odat aynan davlatlar amaliyoti natijasida tashkil topadi, bunda u huquqiy norma sifatida tan olinishi orqali xalqaro huquqiy odat normasi, degan mazmun kasb etadi. Bunday norma xalqaro odat shaklida o'zining tashqi ifodasiga ega bo'ladi.

Xalqaro huquqiy normalar yaratishning shartnomaviy shaklidan farqli o'laroq, xalqaro huquqiy odat tegishli qoidalar shakliga mos holda aniq ifoda etilgan yuridik hujjat sifatida namoyon bo'lmaydi. U xalqaro huquqning barcha yoki ayrim subyektlari o'rtasida takrorlanadigan xalqaro harakatlar samarasi o'laroq, yuzaga keladi va aniq shaklga ega normadan ko'ra muayyan xulq timsolida ko'proq namoyon bo'ladi. Buning natijasida davlatlarning ziddiyatli va muntazam o'zgarib turadigan amaliyotida xalqaro odat huquqi normalarini bo'laklarga ajratish aksar hollarda o'ta qiyinchilik bilan kechadi.

Xalqaro huquqiy odatga xos jihatlarga uning uzoq muddat qo‘llanishi va xalqaro munosabatlar ishtirokchilari uchun yuridik majburiy kuchga egaligiga nisbatan ishonch mavjudligi kiradi. Bunda xalqaro huquq subyektlari amaliyotining uzoq muddatliligi nisbiy ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon xalqaro munosabatlarida odat normalarini (masalan, xalqaro kosmik huquq) qisqa muddat oralig‘ida yaratish tajribasi mavjud.

Xalqaro huquqiy odat xalqaro huquq manbai sifatida tan olinishi nuqtai nazaridan universal (umumiy) yoki cheklangan doiradagi xalqaro munosabatlarda tan olinishi nuqtai nazaridan partikulyar (mintaqaviy yoxud mahalliy) bo‘lishi mumkin. Oxirgi holatda xalqaro huquqiy odat xalqaro huquqning umum e‘tirof etgan prinsiplariga (jus cogens) zid kelmasligi kerak.

Hozirgi zamon xalqaro huquqida odat normalarining ikki turi mavjud. *Birinchi* – an’anaviy bo‘lib, amaliyotda yozilmagan qoida sifatida shakllangan va yuridik kuchga egaligi tan olinadi. *Ikkinchi* – yangi tur, unga uzoq muddatli amaliyot chog‘ida yaratiladigan emas, balki bir necha yoki bitta hujjatdagi qoidalarni xuddi shu mazmunda tan olish orqali yuzaga keladigan normalardir. Xalqaro odatlar birinchi navbatda davlatlar amaliyotida yaratiladi. Odat normalarining yaratilishida hozirgi davrda xalqaro tashkilotlar qarorlari ham muhim rol o‘ynaydi. Xalqaro tashkilotlar o‘z faoliyati jarayonida odat normalari yaratilishi uchun ham ko‘maklashishi mumkin. Bunga misol sifatida BMT Xavfsizlik kengashi doimiy a‘zolarining ovoz berishdan tiyilib turish amaliyotini aytsak bo‘ladi.

Xalqaro huquqiy odatni xalqaro huquqiy odatiylikdan farqlash lozim. Xalqaro huquq nazariyasida odatiylik deganda, davlatlarning yuridik majburiy kuchga ega bo‘lmagan umumiy amaliyoti tushuniladi. Odatiylik asosan ayni shu jihati bilan xalqaro huquqiy odatdan farqlanadi. Xalqaro takalluf ko‘rsatish normalari ham odatiylikka kiradi. Elchilik va dengiz tantanali marosimlari (xususan, davlat rahbari yoki hukumat boshlig‘ini kutib olish tantanali marosimi; ochiq dengizda kemalarning o‘zaro mushakbozligi) odatiylikka yana bir misoldir. Odatiylik xalqaro huquq normasi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin (ya’ni, barcha xalqaro muomala ishtirokchilari uchun yuridik majburiylik kuchiga ega xulq qoidasi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin). Buning uchun odatiylik xalqaro huquqiy odatga yoki huquqning shartnomaviy normasiga aylanishi kerak bo‘ladi.

Ta’kidlash joizki, hozirgi zamon xalqaro huquqi aslida ko‘p jihatdan shartnoma huquqi hisoblansa-da, xalqaro huquqiy odat baribir uning

xalqaro huquq manbai sifatidagi ahamiyatini saqlab qolmoqda. Hozirgi zamon xalqaro munosabatlarida shartnoma va odat huquqlari o'rtasida o'zaro bog'liqlik kuzatiladi.

Odat normalari o'zlarining xalqaro shartnomalarda mustahkamlab qo'yilishi orqali shartnoma huquqi normalariga aylanadi. Bunda ular ko'pincha shartnomaviy yo'l bilan bekor qilinadi, o'zgartiriladi yoki rivojlantiriladi (masalan, xalqaro huquqni kodifikatsiyalash va ilg'or rivojlantirishga doir xalqaro shartnomalarda). Bundan tashqari, shartnoma normasi agar u umum tomonidan e'tirof etilib, odat huquqining umum tan olgan normasiga aylansa, tegishli shartnomada ishtirok etmayotgan davlatlar uchun ham odat sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, 1968-yildagi Yadroviy qurollarni tarqatmaslik to'g'risidagi shartnomada hozircha dunyoning barcha davlatlari ishtirok etmayapti, ammo uning aynan barcha davlatlar uchun majburiy normalar sifatidagi qoidalarini tan olish tobora kengroq tasdig'ini topmoqda.

Hozirgi zamon xalqaro huquqi va xalqaro munosabatlar amaliyoti tahlilidan xulosa qilish mumkinki, ayni bir masala yuzasidan shartnoma normalari bilan birga odat normalari ham amal qilishi mumkin.

Xalqaro huquqning maxsus manbalari. Xalqaro tashkilotlar qarorlari – xalqaro huquq manbai.

Hozirgi zamon xalqaro tashkilotlar sonining ortib borishi, nufuzli va xilma-xilligi ularning xalqaro huquqiy ijodkorlik jarayonida ishtirok etishdagi vazifalarining ham xilma-xilligini belgilaydi. Xalqaro tashkilotlarning huquq normalarini yaratish huquqi ularni tuzgan davlatlar tomonidan belgilab qo'yiladi va bu haqda xalqaro tashkilot ta'sis hujjatida qayd etiladi. Unda xalqaro tashkilot vakolatlarining umumiy ko'lami va uning yuridik normalar yaratish bo'yicha huquqlari doirasi aniq bayon etiladi.

Ko'p tomonlama xalqaro tashkilotlar asosan o'z vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha xalqaro shartnomalar tayyorlash va qabul qilishi bilan ajralib turadi. Bunday hollarda xalqaro tashkilot doimiy ravishda shartnomalar loyihalarini tayyorlash uchun zarur tashkiliy asoslarga ega bo'ladi. Bunda xalqaro shartnoma ham, uni qabul qilish jarayoni ham to'g'ridan-to'g'ri muzokaralar davomida yoki xalqaro konferensiyalarda tasdiqlanadigan shartnomalardan ko'p farq qilmaydi.

Xalqaro tashkilotlarga a'zo davlatlar vakillari o'rtasidagi muntazam aloqalar tufayli tashkilotda u yoki bu sohada mavjud ehtiyojlar va yangi shakllar yaratish zarurati zudlik bilan aniqlab olinadi. Shuning uchun xalqaro tashkilot doirasida yangi xalqaro huquqiy normalar tayyorlashni

tashkillashtirish qulayroq va ularni mazmun-mohiyati bo'yicha darajalab chiqish ancha osondir. Masalan, davlat yoki bir guruh davlatlar xalqaro shartnoma (yuridik kuchga ega normalardan iborat) qabul qilishni va yoki umumiy fikrlarini siyosiy normalardan tashkil topgan deklaratsiyalarda yoxud bayonotlarda bildirishni ham taklif qilishi mumkin.

Hozirgi zamon xalqaro shartnomalari nafaqat yuridik soha, balki siyosiy, iqtisodiy, harbiy, transport, aloqa, sog'liqni saqlash kabi maxsus sohalar bo'yicha ham yuksak malakali bilimga ega bo'lishni talab etadi va aynan xalqaro tashkilotlar doirasida yuqori saviyali ekspertlardan foydalanishni ta'minlash imkoniyati nisbatan kengroqdir. Bu, ayniqsa, maxsus masalalar bo'yicha tuzilgan xalqaro tashkilotlar va BMTning ixtisoslashtirilgan muassasalariga ko'proq taalluqlidir. Haqiqatan ham, bugungi kunda alohida sohalar bo'yicha hamkorlikni yo'lga qo'yishda ularning ahamiyati beqiyosdir. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT), Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat ishlari bo'yicha maxsus tashkiloti – YUNESKO, Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti, Butun jahon pochta ittifoqi, Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va boshqalar maxsus ekspertiza va huquqiy qarorlarni amalda birlashtirgan holda faoliyat ko'rsatayotgani bilan ajralib turadi.

Transport, aloqa, sog'liqni saqlash kabi sohalarda band bo'lgan ko'pchilik tashkilotlar huquqiy emas, balki ma'muriy va texnik normalardan tashkil topgan reglamentlar qabul qiladi va shu yo'l bilan ichki davlat huquqiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ayrim xalqaro tashkilotlarda shartnomalarni qabul qilishning alohida tartibi mavjud. Misol uchun, XMT konferensiyasida qabul qilingan konvensiyalar uzil-kesil tasdiqlash uchun tegishli hukumatlarga yuboriladi.

Xalqaro huquqning qo'shimcha manbalari. Huquqning umumiy prinsiplari – xalqaro huquq manbai.

Huquqning umumiy prinsiplari har qanday huquq tizimida amal qilaveradigan prinsiplardir. Ularning tarkibi haqida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim huquqshunos olimlarning fikricha, ular «qilmishiga yarasha jazo olishi kerak» yoki «keyingi norma avvalgisini bekor qiladi» deganga o'xshash yuridik-texnikaviy qoidalardan iborat. Boshqa olimlarning uqtirishiga qaraganda, huquqning umumiy prinsiplari qatoriga adolatparvarlik yoki vijdoniylik kabi prinsiplarni kiritish o'rinlidir.

Ko'pchilik hollarda xalqaro tashkilotlar o'zlarining majburiy yuridik kuchga ega bo'lmagan rezolyutsiyalarida keyinchalik uning ishtirokchilari

tomonidan imzolanadigan shartnomalarda aks etishi ko'zda tutilgan prinsiplar va normalarni belgilaydilar. Masalan, BMT Bosh Assambleyasining rezolyutsiyalari inson huquqlari bo'yicha shartnomalar majmuini yaratishda bosh omil bo'ldi. Bu qarorlar, shuningdek yadroviy qurollarni tarqatmaslik to'g'risidagi shartnoma, Kosmos to'g'risidagi shartnoma va boshqa shu kabi xalqaro shartnomalar imzolanishida ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Xalqaro tashkilotlar o'z nizomlariga muvofiq rezolyutsiyalar qabul qiladilar. Bunday rezolyutsiyalarning ayrimlari majburiy bo'lsa, boshqalari tavsiyaviy xususiyat kasb etadi. Misol sifatida BMT Bosh Assambleyasining rezolyutsiyalarini keltirish mumkin. Ularni yuridik kuchi bo'yicha uch guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruh – yuridik majburiy kuchga ega BMT Bosh Assambleyasining rezolyutsiyalari. Bunday rezolyutsiyalar qatoriga BMTga yangi a'zo davlatlarni qabul qilish yoki a'zolarini muayyan huquq va imtiyozlarini to'xtatish yoxud budjet masalalari to'g'risidagi rezolyutsiyalarni kiritish mumkin.

Ikkinchi guruh – davlatlar harakati uchun huquqiy asos bo'luvchi rezolyutsiyalar. BMT Bosh Assambleyasining rezolyutsiyalari a'zo davlatlar uchun muayyan huquq va majburiyatlar keltirib chiqarishi mumkin. BMTning bunday rezolyutsiyasi har qanday a'zoga rezolyutsiya asosida harakat qilish huquqini bersa, boshqa davlatlarga ushbu harakatlarning huquqiyligini tan olish majburiyatini yuklaydi.

Uchinchi guruh – BMT Bosh Assambleyasining siyosiy va axloqiy ahamiyatga molik rezolyutsiyalari. Bunday rezolyutsiyalar yuridik majburiy kuchga ega emas va tavsiyaviy xususiyat kasb etadi. Shuning uchun ular xalqaro huquq normalari emas. Albatta, BMT Bosh Assambleya rezolyutsiyalarini bajarmagan a'zo davlatlarga nisbatan muayyan choralar ko'rishi mumkin, ya'ni davlatlarni o'z rezolyutsiyalarini bajarishga chaqirishi yoki maxsus qo'mita (masalan, dekolonizatsiya bo'yicha qo'mita) tuzishi mumkin. BMTning bunday choralari o'z mazmuni jihatidan yuridik sanksiyalarga yaqindir.

Xalqaro sudlar va arbitrajlar qarorlari – xalqaro huquq manbai.

Xalqaro sudlar va arbitrajlarining qarorlari nizoda o'ziga nisbatan qaror chiqarilayotgan tomon uchungina majburiy kuchga ega bo'ladi. Ammo BMT Xalqaro sudining qarorlari odatda yangi normalarni ishlab chiqishda e'tiborga olinadi, sudlar va arbitrajlarining dalil-isbotlari esa ko'p hollarda bunday nizolarda tomonlarning pozitsiyasini asoslash uchun ishlatiladi.

2.2. Xalqaro huquqda «davlatlar» tushunchasi. Davlatlarning huquqiy layoqatligi. Davlatning huquqiy daxlsizligi

Davlat xalqaro huquqning asosiy subyektidir. O'zida uch belgi – aholi, hudud va siyosiy hokimiyat birligini mujassam etuvchi «davlat» tushunchasi xalqaro huquqiy adabiyotda azaldan ishlatib kelinadi. Bu tushuncha xalqaro amaliyotda ham qo'llaniladi. Masalan, 1933-yildagi Davlatlarning huquqlari va majburiyatlari to'g'risidagi amerikalalararo konvensiyaning 1-moddasida xalqaro huquq subyekti sifatida davlatning quyidagi belgilari: doimiy aholi, muayyan hudud, hokimiyat va boshqa davlatlar bilan munosabatga kirishish layoqati qayd etilgan.

Davlat – aholining xalqaro muloqotdagi ishtirokini tashkil qilishning zaruriy shakli. Xalq suverenitetining tashuvchisi sifatida davlat xalqaro hamjamiyatda xalq nomidan vakillik qiladi va uning manfaatlarini himoya etadi. Davlat xalqaro munosabatlarning boshqa ishtirokchilari, milliy tuzilmalar, jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasidagi aloqalarning asosiy qismini o'z nazorati ostida mujassamlaydi.

Xalqaro huquqda davlatlar subyektlilik huquqining ikkita jihati mavjud:

birinchidan, huquq layoqati – xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati;

ikkinchidan, muomala layoqati – xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarni mustaqil ravishda amalga oshirish layoqati.

Aslida xalqaro huquqiy layoqatlilik va xalqaro muomala layoqatliligi o'zaro ajralmasdir. Ammo shunday vaziyatlar yuz berishi mumkinki, davlat xalqaro huquq subyekti maqomini saqlagan holda to'liq yoki qisman muomala layoqatisiz bo'lib qoladi. Masalan, Ikkinchi jahon urushi yillarida gitlerchilar Germaniyasi istilo etgan davlatlar o'z huquq layoqatini saqlab qolgan, ularning muomala layoqatliligini esa cheklangan me'yorda muhojirlikdagi hukumatlar amalga oshirib turgan.

Davlat suverenitetini ro'yobga chiqarishda «Yurisdiksiya» tushunchasi katta ahamiyat kasb etadi. Davlat yurisdiksiyasi suverenitetning namoyon bo'lishi sifatida davlat hokimiyati, uning hajmi (ko'lami) va faoliyat sohasini bildiradi.

Davlat yurisdiksiyasi turli mezonlarga ko'ra har xil ko'lam va shaklda amalga oshiriladi. Odatda, ko'lami bo'yicha davlat yurisdiksiyasi to'liq va cheklangan, faoliyat sohasi bo'yicha hududiy va eksterritorial, hokimiyat mazmun-mohiyatiga ko'ra, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud yurisdiksiyalariga bo'linadi.

Davlat hududiy ustunlik ta'siri o'laroq, o'z hududi doirasida to'liq yurisdiksiyani amalga oshiradi.

Shaxsan ustunlikning ta'siri natijasida u chet eldagi o'z fuqarolariga nisbatan cheklangan yurisdiksiyani amalga oshiradi. Bunda mamlakat huquqi ustunlik kuchiga ega bo'ladi. Xorijiy davlat mahalliy huquq taqiqlagan xulq-atvorni tayin eta olmaydi.

Xorijiy mamlakat hududida davlat o'z hokimiyatining ayrim vakolatlarini amalga oshirishi ham mumkin. Uning organlari chet elda davlat, uning fuqarolari va tashkilotlari manfaatlarini himoya etadi, ma'lum bir me'yorda ularning faoliyatini nazorat qiladi. Diplomatik vakolatxonalar va konsullar tegishli fuqarolar va yuridik shaxslar o'z davlati qonunlariga amal qilishini, shuningdek ushbu subyektlar o'z huquqlaridan foydalanishda kamsitilmasligini kuzatib boradi, xizmat o'tilayotgan mamlakat bilan o'z davlatlari o'rtasidagi xalqaro shartnomalarning bajarilishini nazorat qiladi, harbiy xizmatga majburlarning hisob-kitobini yuritadi, nizosiz yurisdiksiya aktlarini (fuqarolik holati aktlari, notarial harakatlar va boshqalarni) amalga oshiradi. Jumladan, 1993-yildagi MDH mamlakatlarida fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi ko'p tomonlama konvensiyaning 12-moddasi 2-bandiga muvofiq, tomonlar «o'z fuqarolarini o'zlarining diplomatik vakolatxonalari va konsullik muassasalari orqali so'roq qilish» huquqiga egadir.

Davlat hududida chet el qurolli kuchlarining joylashtirilishi to'g'risidagi bitimlar, ayniqsa, o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, bunda mamlakat hududining muayyan qismida xorijiy davlat yurisdiksiyasi deyarli to'liq ravishda amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga chet el fuqarolari O'zbekiston hududidan tashqarida sodir etgan jinoyatlari uchun, agar bu jinoyatlar O'zbekiston Respublikasi fuqarosi, jamiyati yoki davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan bo'lsa, jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkinligini ko'zda tutuvchi qoida ham kiritilgan.

«Davlat immuniteti» («Daxlsizlik huquqi») tushunchasi. Davlatlarning suveren tengligi prinsipidan davlatlar bir-birining hokimiyatiga nisbatan immunitetga, ya'ni daxlsizlik huquqiga egaligi kelib chiqadi. Bunga kengroq yondashiladigan bo'lsa, bir davlatning na qonun chiqaruvchi, na ijroiya va na sud hokimiyatining ta'sir kuchi boshqa bir davlatda amal qilmaydi.

Davlatlarning o'zaro munosabatlarida sud immuniteti alohida ahamiyat kasb etadi. Davlat boshqa davlatning sudiga chaqirilishi va

uning mol-mulki da'voni ta'minlash maqsadida qamoqqa olinishi mumkin emas. Shuningdek, bir davlatga nisbatan boshqa davlat sud hokimiyatining ijro harakatlari amalga oshirilmaydi.

Immunitetga bo'lgan ehtiyoj davlatlar o'rtasida rasmiy munosabatlarni qo'llab-quvvatlash talabi, suveren davlatlarning o'zaro bir-birlarining hududida faoliyat ko'rsatish zarurati tufayli yuzaga kelgan. Davlatlar o'z xususiy huquqiy faoliyat (savdo-sotiq, tovar va xizmatlardan foydalanish, ko'chmas mulkka egalik qilish va boshqalar) doirasini kengaytirgani sari vaziyat o'zgarib borgan.

XIX asrning oxirida paydo bo'lgan cheklangan (funktional) immunitet nazariyasi XXI asrga kelib keng miqyosda e'tirof etilmoqda. Ushbu nazariyaga muvofiq, immunitet faqatgina davlat suveren hokimiyat sohibi sifatida faoliyat ko'rsatayotgan munosabatlar, davlat hokimiyati (jure imperii) kuchi asosida amalga oshiriladigan harakatlar bilan cheklanadi. Tijoriy mazmundagi (jure gestionis) huquqiy munosabatlar borasida esa davlat immunitetga ega bo'lmaydi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o'tgan davrda aksariyat davlatlar (Buyuk Britaniya, AQSH, Singapur, Pokiston, JAR, Kanada, Avstraliya) o'zida cheklangan immunitet nazariyasini mujassam etgan qonunlar qabul qilgan. Boshqa mamlakatlarda bu nazariya sud qarori bilan mustahkamlab qo'yilgan. Masalan, GFR Federal konstitutsiyaviy sudining 1963-yildagi qarorida ta'kidlanishicha, immunitet «xorijiy davlat o'z suveren hokimiyatini amalga oshirish tartibida yoki xususiy shaxs sifatida, ya'ni xususiy huquq doirasida harakat qilishi»dan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Hozirgi davrda xalqaro huquqning davlat immunitetiga oid normalarini yaratish masalasi kun tartibida turibdi. Yevropa Kengashining 1972-yildagi Davlatlar immuniteti to'g'risidagi Yevropa konvensiyasini va unga qo'shimcha protokolni qabul qilishi bu borada qo'yilgan ilk muhim qadam ekanini ta'kidlash joiz. Konvensiya davlat immunitetining umumiy prinsipini tasdiqlash barobarida, uni keng tafsilotli istisnolar ko'magida cheklab ham qo'yadi. Konvensiyada davlatning rasmiy vakillari immuniteti o'z tasdig'ini topgan.

Davlat butunligicha xalqaro huquq subyekti hisoblanadi. Hozirgi kunda 192 ta BMT a'zolaridan 171 tasi unitar davlat hisoblanadi. Shu bilan birga, xalqaro muloqotda nafaqat davlatlarning o'zi, balki ularning ma'muriy-hududiy birliklari ham ishtirok etadi. Turli davlatlarning shaharlari, viloyatlari, provinsiyalari o'rtasidagi xalqaro aloqalar, odatda, transchegaraviy (chegaralararo) hamkorlik, deb ataladi. Davlatlarning

o‘zaro munosabatlari tizimida bunday hamkorlik ko‘lami tobora kengayib bormoqda. Bu hamkorlik, 1992-yildagi Xelsinki hujjatida aytilishicha, iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlikka barham berish, etnik guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilash hamda davlatlar va xalqlarning ahilinoqligini mustahkamlashda ko‘maklashadi.

Ma‘muriy-hududiy birliklarning xalqaro aloqalari ularni mutlaqo xalqaro huquq subyektiga aylantirmaydi. Transchegaraviy aloqalar o‘rnatishga yo‘l qo‘yiladigan hamkorlik sohalari, ularning shakllari va ma‘muriy-hududiy tuzilmalar vakolatlarining hajmi davlat konstitutsiyasida belgilangan bo‘ladi. Masalan, Belgiyaning 1980-yilgi Konstitutsiyasida xalqaro madaniy hamkorlik va shaxsga doir masalalar bo‘yicha hamkorlik jamoalar vakolatiga mansubligi belgilangan. Belgiya bilan jamoalar vakolatiga doir masalalar bo‘yicha shartnomalar tuzish chog‘ida muzokaralarda ana shu jamoa kengashlari ishtirok etadi. Belgiya hukumatining bayonot berishicha, jamoalarning xorijiy hamkorlari bilan tuzgan bitimlari xalqaro shartnoma mazmuniga ega emas va shu bois, ular, Belgiya davlatiga majburiyat yuklamaydi. Ana shu oxirgi qoidaga ko‘ra, davlat o‘zining tarkibiy qismlari hisoblangan tomonlarning bitimlari yuzasidan javobgar sanalmaydi.

Bu kabi aloqalarning mavjudligi davlatlarning tegishli xalqaro bitimlarida belgilanadi. Masalan, Rossiya va Fransiya o‘rtasidagi 1992-yildagi Shartnomaga muvofiq, tomonlar «ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning o‘zaro to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarini rag‘batlantirish» majburiyatini o‘z zimmlariga olgan.

Davlatlar tarkibida xalqaro jabhadagi imkoniyatlari boshqa hududiy tuzilmalarga nisbatan anchagina keng bo‘lgan avtonomiyalar ham uchrashi mumkin. Gollandiya tarkibiga, misol uchun, Niderlandiya Antil orollari avtonom tuzilma sifatida kirgan. Ularning Sharq mamlakatlari bilan aloqalarini hisobga olgan holda, tegishli masalalarni, albatta avtonomiya vakolati doirasida, o‘zlari hal etishlari uchun huquq berilgan. Bu aloqalarni tartibga solishda Gollandiya shartnomalari, masalan, 1986-yildagi Aruba oroli va AQSH o‘rtasida havo parvozi to‘g‘risidagi Gollandiya-Amerika bitimi xalqaro huquqiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bunday bitimlarni qabul qilishning alohida protsedurasi belgilangan. Bu jarayonda Gollandiya davlati hukumati va parlamenti, shuningdek avtonomiya parlamenti ishtirok etadi.

Federatsiya – ittifoq davlat – subyektlari o‘z ichki ishlarida muayyan mustaqillikka ega bo‘lgan o‘ziga xos davlat tuzilmasi. Hozirgi kunda dunyoda 21 ta federativ davlat mavjud. Shulardan beshtasi Yevropa va

Osiyoda, 6 tasi Amerikada, 3 tasi Afrikada va 2 tasi Avstraliya va Okeaniyada joylashgan. Federativ davlatda tashqi munosabatlar markaziy hokimiyat qoʻlida toʻplangan boʻladi. Masalan, 1933-yildagi Davlatlarning huquqlari va majburiyatlari toʻgʻrisidagi amerikalalararo konvensiyaning 2-moddasida ushbu norma quyidagicha ifodalangan: «Federativ davlat xalqaro huquq oldida faqat yagona bir shaxsni tashkil etadi». Xalqaro huquqiy amaliyot ushbu normani tasdiqlaydi.

Bir qancha federatsiyalar mavjudki, ularning subyektlari federal hukumat nazorati ostida cheklangan doiradagi masalalar (chegara, madaniyat, huquq – tartibot, iqtisodiy aloqalar) boʻyicha xalqaro bitimlar tuzish huquqiga ega hisoblanadi. GFR, Shveysariya, Avstriya, AQSH va Kanada ana shunday federatsiyalar qatoriga kiradi.

Tarixan subyektlar konstitutsiya boʻyicha suveren sanalgan va xalqaro huquq subyektlari maqomiga daʼvogarlik qilishi mumkin boʻlgan ikkita federatsiya maʼlum. Bular – SSR Ittifoqi va Yugoslaviya federatsiyasidir. Ayni chogʻda, ularning bunday subyektlik huquqiga egaligi sezilarli darajada rasmiy yuridik mazmun kasb etgan edi.

Rossiya Konstitutsiyasida tashqi siyosat, xalqaro munosabatlar, xalqaro shartnomalar Federatsiya tasarrufiga oʻtkazilgan (71-moddaning «k» bandi). Federatsiya subyektlariga kelsak, ularning xalqaro va tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish borasidagi imkoniyatlari Federatsiya va subyektlarning qoʻshma tasarrufiga oʻtkazilgan bunday aloqalarni muvofiqlashtirish haqida soʻz yuritilgan moddada koʻzda tutilgan (72-modda). Subyektlar «aloqa»larni, federatsiya esa «munosabat»larni qoʻllab-quvvatlaydi. Bunday farqlanish davlatlararo munosabatlar bilan subyektlarning xalqaro aloqalariga bir xil darajada qaramaslik nuqtai nazaridan kelib chiqqandir.

Bu xulosani 1995-yil 13-oktabrdagi «Tashqi savdo faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish toʻgʻrisida»gi Federal qonun ham tasdiqlaydi. Rossiya Federatsiyasi subyektlarining tashqi savdo faoliyati sohasidagi vakolatlariga bagʻishlangan 8-moddada qayd etilishicha, subyektlar oʻz vakolatlari doirasida «xorijiy federativ davlatlar subyektlari, xorijiy davlatlarning maʼmuriy-hududiy tuzilmalari bilan tashqi savdo aloqalari sohasida bitimlar tuzish» huquqiga egadir.

1995-yil 15-iyuldagi «Rossiya Federatsiyasi xalqaro shartnomalari toʻgʻrisida»gi Federal qonunda koʻzda tutilishicha, agar Federatsiya shartnomasi subyekt tasarrufidagi masalalarga daxl qilsa, u holda uning organlari bilan kelishuv talab etiladi (4-modda). Subyektlar Federatsiyaga shartnoma tuzishga doir oʻz tavsiyalarini taqdim etish huquqiga ega.

Shartnomalarni ratifikatsiya qilish va to'xtatish haqidagi qarorlar subyektlarning vakillik organi – Federatsiya Soveti tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Subyektlar o'z vakolatlari doirasida Rossiya Federatsiyasi shartnomalarining bajarilishini ta'min etadi (32-moddaning 3-bandi). Federatsiyaning hokimiyat organlari bilan subyektlar o'rtasida yuzaga keladigan vakolatlarga oid nizolar Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyaviy sudida hal etiladi. Shunday qilib, Rossiya Federatsiyasi subyektlari Federatsiyaning shartnomaviy munosabatlariga ta'sir etish imkoniyatiga ega hisoblanadi.

Xalqaro huquq normalari davlatlararo munosabatlarni tartibga solishning ko'p asrlik tajribalarini o'zida mujassam etadi. Bu borada xalqaro huquq mamlakat huquqining uzviy qismi hisoblangan Germaniya tajribasi ayniqsa e'tiborga molikdir. GFR Federal Konstitutsiyaviy sudi 1973-yilda Federatsiya subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda Konstitutsiyaning hal qiluvchi o'rnini tasdiqlagan va shu bilan birga, bunday tartibga solish mavjud bo'lmagan joylarda Federatsiyaga a'zo davlatlar o'rtasidagi munosabatlar xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinishini belgilab bergan.

2.3. Xalqaro huquqiy tan olish va uning turlari, davlatlarning huquqiy vorisligi

Xalqaro huquqda tan olish, bu xalqaro munosabatlardagi yangi voqelik: yuridik fakt va vaziyat, harakatga rozilik akti, demakdir. Tan olishning barcha turlari ichida davlatlar va hukumatlarni tan olish alohida ahamiyatga egadir.

Xalqaro maydonga yangi davlatning kirib kelishi munosabati bilan davlatni tan olish masalasi kun tartibidan o'rin oladi. Yangi davlatni tan olar ekan, xalqaro hamjamiyat a'zolari u bilan xalqaro huquqiy munosabatlarga kirishishga rozilik bildiradi.

Davlatlarni tan olish muayyan xalqaro huquq normalari yig'indisi bo'lib, xalqaro huquqning yangi subyektlarini xalqaro maydonga chiqishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi. Har qanday yangi davlatni tan olish siyosiy va muayyan huquqiy oqibatlarga olib keladi. Shu ma'noda davlatlarni tan olish odatdagi informativ akt emas, balki xalqaro hayotda tegishli o'zgarishlarga olib keluvchi qadamdir. Boshqacha so'z bilan aytganda, tan olish degani yangi davlat bilan xalqaro aloqalar olib borishga tayyor ekanligini ko'rsatuvchi yuridik holatdir.

Yangi davlat uchun tan olishning yuridik ahamiyati borasida ikki xil konstituitiv va deklarativ nazariyalar mavjud. Konstituitiv nazariyaga ko'ra, tan olish davlatning xalqaro subyektilik huquqini ta'kidlaydi, ya'ni faktik holatni yuridik holatga aylantiradi. Deklarativ nazariyaga binoan esa, davlat tashkil etilganidayoq, tan olinishidan mustaqil ravishda subyektilik huquqiga ega bo'ladi.

Rasmiy yuridik jihatdan har qanday davlat tashkil topishining asosida xalq irodasi yotadi. Davlat aynan shu xalqning suvereniteti sifatida dunyoga keladi. Shunday qilib, Amerika Davlatlari tashkiloti Nizomida qayd etilganidek, «Davlatning siyosiy jihatdan mavjudligi uning boshqa davlatlar tomonidan tan olinishiga bog'liq emas. Hatto tan olinishiga qadar ham davlat o'z yaxlitligi va mustaqilligini himoya qilish, o'z xavfsizligi va farovonligini ta'minlash huquqiga egadir» (9-modda).

Ayni chog'da, o'z huquqlaridan amalda foydalanish masalasi yangi davlatning boshqa davlatlar tomonidan xalqaro huquq subyekti sifatida tan olinishiga bog'liq ekanini ham hisobga olmaslik mumkin emas.

Sobiq SSSR respublikalarining yangi mustaqil davlatlarga aylanishi bilan bog'liq voqealar shuni ko'rsatmoqdaki, davlatlar tan olish aktiga alohida e'tibor bermoqda. Hozirgi kunda mustaqil O'zbekistonni dunyoning 131 davlati tan olgan.

Huquqiy adabiyotlarda va xalqaro amaliyotda keng tarqalgan fikrga ko'ra, tan olish to'laligicha tan oluvchi davlatning irodasiga bog'liqdir.

SSSRning tarqalib ketishi munosabati bilan Bryusselda Yevropa hamjamiyatlari Kengashining tashqi ishlar vazirlari ishtirokidagi majlisi bo'lib o'tgan. Bu majlisda «Yevropa hamjamiyatlarining Sharqiy Yevropa va Sovet Ittifoqi hududidagi yangi davlatlarni tan olish bo'yicha mezonlari» qabul qilingan. Yevropa hamjamiyatlari a'zolari MDH tarkibiga kiruvchi «mazkur respublikalar tomonidan talablarni bajarishga shay ekanliklari haqida kafolat olinishi bilanoq» ular bu respublikalarni tan olishlarini ma'lum qilganlar. MDHga a'zo davlatlarning birontasi Yevropa hamjamiyatining bunday harakatlariga qarshi e'tiroz bildirmagan.

Xalqaro huquqda tan olishning ikki turi bor: **de-yure va de-fakto**. Umumiy qoidaga binoan, davlatni tan olish to'liq va uzil-kesil bo'ladi. Bunday tan olish «de-yure» tan olish, deb ataladi.

Ba'zan davlatning shakllanishi uzoq davom etadigan jarayonga aylanadi. Bunday hollarda vaqtincha, to'liqsiz tan olishdan ham foydalanish mumkin va bu «de-fakto» tan olish, deyiladi. U, odatda, yuridik rasmiyatchiliksiz yarim rasmiy munosabatlarni anglatadi. Mazkur tan olish ko'lami vaziyatdan kelib chiqqan holda o'zgarib turadi.

Xalqaro huquqdagi davlatlarni tan olishning ikki turining bir-biridan farqi ular keltirib chiqaradigan huquqiy oqibatlarining hajmidadir. Agar de-fakto tan olish vaqtincha xususiyatga ega bo‘lib, konsullik va ko‘pincha savdo aloqalarini o‘rnatishga yo‘l ochsa, de-yure tan olish esa doimiy xarakterga ega bo‘lib, o‘zaro diplomatik aloqalar o‘rnatish va xalqaro shartnomalar tuzishga yo‘l ochadi. Hozirgi kunda amaliyotda tan olishning de-fakto turi deyarli uchramaydi. Shuningdek, **ad hoc** tan olish, ya’ni muayyan holatda tan olish akti ham mavjud.

Hukumatlarni tan olish. Yangi tashkil topgan davlatni tan olish uning hukumatini tan olish, demakdir. Hukumatni alohida tan olish masalasi g‘ayrikonstitutsiyaviy yo‘l bilan, inqiloblar, to‘ntarishlar natijasida hukumat tashkil topgan hollarda yuzaga keladi.

Hukumatni tan olish tan oluvchi davlat ushbu hukumatga tegishli davlatning xalqaro munosabatlardagi qonuniy va yagona vakili sifatida qarashini anglatadi.

Hozirgi zamon amaliyotida hukumatni tan olishning hal qiluvchi sharti uning boshqaruvi samaradorligiga bog‘liq ekani tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. AQSHning hisoblashicha, «har qanday davlatning qonuniy hukumati o‘ziga tegishli hududda samarali nazoratni amalga oshirayotgan hamda xalqaro majburiyatlarni zimmasiga olishga va bajarishga layoqatli ekan, mazkur hukumat bilan rasmiy munosabatlar o‘rnatilishi» mumkin.

Shu bilan bir qatorda, davlat boshqaruv shaklini nazorat qilish tendensiyasi ham ko‘zga tashlanmoqda. 1990-yilda Yevropada Xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YEXHT) doirasida qabul qilingan Yangi Yevropa uchun Parij xartiyasi davlatlarda boshqaruvning demokratik shaklini yagona maqbul shakl sifatida e’tirof etgan¹.

Ba’zan hukumatni tan olmaslik xalqaro huquqning imperativ normalarini buzganligi uchun xalqaro hamjamiyat tomonidan o‘ziga xos sanksiya sifatida qo‘llanilishi mumkin. Bu o‘rinda XX asrning 60-yillarida BMTning Janubiy Rodeziya irqchilik rejimini tan olmaslikni ta’minlash borasidagi o‘rnini eslash kifoyadir.

Hukumatlarni tan olish to‘g‘risida bayonot berish amaliyotidan voz kechib, diplomatik munosabatlar o‘rnatish yoki o‘rnatmaslik bilan cheklanishni maqbul ko‘rayotgan davlatlar soni borgan sari ko‘payib bormoqda.

¹ Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг инсонийлик мезонлари / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т., 2002. – Б. 66.

Davlat bilan bog‘liq holda bo‘lgani kabi Hukumatni tan olish akti faktik va yuridik bo‘lishi mumkin. Ham faktik, ham yuridik tan olish teskari ta‘sir kuchiga ega bo‘lib, tan olinayotgan hukumatning tan olinishiga qadar chiqargan huquqiy aktlariga taalluqli hisoblanadi. Faqatgina davlatning xorijdagi mol-mulki sifatida, masalan, arxivlar, bank omonatlari, ko‘chmas mulk sanaladi.

Hukumatning tan olinmasligi uning ko‘p tomonlama shartnomalarda ishtirok etishiga to‘sqinlik qilmaydi. Uning xalqaro tashkilotlarda ishtiroki to‘g‘risidagi masala tegishli tashkilotlar qoidalariga muvofiq tarzda hal etiladi.

Tan olishning alohida turlaridan biri – *muhojirlikdagi (quvg‘indagi) hukumatni tan olishdir*. Bunday hukumatlar davlat hududida samarali nazoratni amalga oshira olmaydi, ularning xalqaro majburiyatlarni olish va bajarish layoqatlari cheklangan. Tan olish hukumat g‘ayriqonuniy ravishda, zo‘ravonlik bilan quvg‘in qilingan hollardagina amalga oshirilishi kerak. Ikkinchi jahon urushi yillarida bunday hodisalar juda keng tarqalgan edi. Gitlerchilar Germaniyasi tomonidan hududlari istilo etilgan Norvegiya, Polsha, Belgiya, Chexoslovakiya hukumatlari quvg‘in qilingan edi.

Xalqaro huquqda tan olishning boshqa turlari. Chet el istilosi sodir bo‘lgan hollarda ko‘pincha milliy qarshilikning rahbariy organlari tashkil etiladi va o‘z navbatida, ularga nisbatan boshqa davlatlarning munosabatlari muammosi yuzaga keladi. Bunday hollarda tan olishning ko‘lam va oqibatlari turlicha bo‘ladi.

Dekolonizatsiya yillarida milliy ozodlik organlarini tan olish amaliyoti keng tarqalgan edi. Ba‘zida tan olish jamoaviy mazmun kasb etar va xalqaro tashkilotlar tomonidan amalga oshirilar edi. Misol uchun, 1972-yili BMTning Dekolonizatsiya bo‘yicha qo‘mitasi Gvineya va Yashil burun orolining mustaqillik partiyasini Gvineya xalqining yagona vakili deb tan olgan va ana shu fakti (1975-yildan mustaqil Kabo-Verde Respublikasi) e‘tiborga olishni so‘rab, barcha davlatlar va xalqaro tashkilotlarga murojaat bilan chiqqan.

O‘tmishdagi fuqarolar urushi tarixidan ma‘lumki, «*isyonchi*» va «*urushayotgan*» tomonlarni (yoki «*urushayotganlar tomonidan*») *tan olish* holatlari ham mavjud bo‘lgan. Bunday tan olish xorijiy davlatning manfaatlari hukumatga qarshi kurashayotgan qurolli kuchlar nazorati ostidagi hududlarga bog‘liq bo‘lgan hollarda kuzatilgan. «*Isyonchi*» tomonni tan olish tan oluvchi davlat hukumatga qarshi isyon faktining tan olishini va qo‘zg‘olonchilarni qurolli jinoyatchilar deb hisoblamasligini

anglatar edi. Tan oluvchi davlatlar ko‘pincha qo‘zg‘olonchilarning muayyan huquqlari, masalan, boshpana so‘rash huquqi, insonparvarlik yordami olish huquqi mavjudligini tan olishini ma‘lum qilardi.

«Urushayotgan» tomonni tan olish nisbatan keng tarqalgan. Bunda qo‘zg‘olonchilarga davlatlarga beriladigan darajada keng ko‘lamdagi qurolli nizolar huquqi, shu jumladan neytralitet huquqidan foydalanish imkoni beriladi. Tan olish sharti esa, qo‘zg‘olonchilar tomonidan davlat hududining kattagina qismi barqaror nazoratga olinishi hamda harbiy intizom va xalqaro gumanitar huquq normalariga samarali amal qilinishidan iboratdir.

«Davlatlarning huquqiy vorisligi» tushunchasi va uning turlari. Huquqiy vorislik – bir davlatning boshqasiga almashishi natijasida muayyan hududdagi xalqaro munosabatlar bo‘yicha javobgarlik bilan bog‘liq huquq va majburiyatlarga egalik qilishi.

Huquqiy vorislik masalasi quyidagi hollarda yuzaga keladi:

birinchidan, bir davlat ikki yoki undan ko‘proq yangi davlatlarga ajralganida;

ikkinchidan, ikki yoki undan ko‘proq davlatlar yagona yangi davlat sifatida birlashganida;

uchinchidan, davlat hududining muayyan qismida yangi davlat tashkil topganida;

to‘rtinchidan, bir davlat boshqasining tarkibiga kirganida;

beshinchidan, bir davlat hududining muayyan qismi boshqasiga o‘tganida.

BMT qabul qilgan Huquqiy vorislik haqidagi ikkita konvensiyani sanoqli davlatlar ratifikatsiya qilgan va ularning yaqin orada kuchga kirishi gumon. Shunga qaramay, mazkur konvensiyalar tahlil etilayotgan sohaning eng nufuzli hujjatlari hisoblanadi va ularda huquqiy vorislik masalasini hal etishga qaratilgan umumiy yo‘l-yo‘riqlar o‘z aksini topgan. Bular – 1978-yildagi Xalqaro shartnomalarga nisbatan davlatlarning huquqiy vorisligi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi hamda 1983-yildagi Davlat mol-mulki, davlat arxivlari va davlat qarzlariga nisbatan davlatlarning huquqiy vorisligi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasidir.

Huquqiy vorislikning ikki xil usulini kuzatish mumkin:

birinchidan, so‘zsiz huquqiy vorislik, ya‘ni avvalgi davlatga tegishli bo‘lgan barcha huquq va majburiyatlarni hech qanday shartlarsiz o‘z zimmasiga olish;

ikkinchidan, tabula rasa (toza qog‘oz) prinsipi bo‘yicha huquqiy vorislik, ya‘ni avvalgi davlatga tegishli bo‘lgan barcha huquq va majburiyatlarni to‘laligicha qaytadan ko‘rib chiqish.

Odatda, xalqaro huquqiy amaliyotda har ikki usul aralash holda qo'llaniladi.

Shartnomalar bo'yicha huquqiy vorislik. Huquqiy vorislikning mazkur sohasi xalqaro shartnomalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan davlatlararo munosabatlarning barcha jihatlariga taalluqlidir.

1978-yildagi Vena konvensiyasida aytilganidek, huquqiy vorislik chegaralar va ularning rejimini o'rnatgan xalqaro shartnomalarga daxl qilmaydi. Bu yangi tashkil topgan davlat huquqiy vorislikni qabul qilayotgan paytida chegaralar va ularning rejimlarini avvalgi davlatda qanday bo'lgan bo'lsa, shundayligicha tan olishga majbur, deganidir. Agar uning chegaralar yuzasidan noroziligi bo'lsa, kelgusida mazkur sohaga oid xalqaro huquqiy qoidalarning barchasiga to'liq amal qilgan holdagina bu masalaning ko'rib chiqilishini talab etishi mumkin. Masalan, sobiq SSSR hududida yangi mustaqil davlatlar tashkil topishi jarayonida ittifoqdosh respublikalar o'rtasidagi chegaralarni qayta ko'rib chiqish hollari kuzatilmagan.

Davlatlar birlashishi holatida ularga tegishli barcha shartnomalar o'z kuchida qoladi, ammo ular huquqiy vorislikni qabul qilish paytida qaysi hududda kuchda bo'lgan bo'lsa, birlashgan davlatning o'sha qismidagina qo'llaniladi. Masalan, Suriya va Misrning Birlashgan Arab Respublikasiga birlashishida ushbu qoida BARning 1958-yildagi Muvaqqat konstitutsiyasida quyidagicha mustahkamlangan edi: «Bitimlar va shartnomalar ularni ratifikatsiya qilish paytida amal qilishi belgilangan mintaqaviy doiralarda o'z kuchini saqlab qoladi».

Yuqoridagi qoidalar bir davlatning o'z subyektlik huquqini saqlab qolgan boshqa davlatga qo'shilishi holatiga ham tegishlidir. Bu borada 1990-yili Germaniya Demokratik Respublikasining Germaniya Federativ Respublikasi tarkibiga kirishi ayniqsa, muhim voqea bo'lgan edi. Mazkur mamlakatlarning ijtimoiy-siyosiy va huquqiy tizimlari hamda ularning xalqaro majburiyatlari bir-biridan keskin farq qilar edi. Boshqa manfaatdor davlatlar bilan kelishuvga muvofiq, quyidagi qoida qabul qilingan edi: GDR shartnomalari uning sheriklari bilan birgalikda ishtirokchi davlatlar ishonchini, manfaatlarini, GFRning shartnomaviy majburiyatlarini ta'minlash nuqtai nazaridan, shuningdek Yevropa hamjamiyati vakolatlarini hisobga olgan holda (chunki GDR Hamjamiyatning tarkibiy qismiga aylanishi kerak edi) ko'rib chiqilishi zarur. GFR shartnomalariga kelganda, ular o'z kuchida qoldi va sobiq GDR hududida ham ta'sir kuchiga ega bo'ldi. Ana shu qoidalar 1990-yilda GDR va GFR o'rtasida

tuzilgan yagona Germaniya davlatini barpo etish to'g'risidagi shartnomada qayd etilgan.

Agar davlatlar bo'linishi holatida muayyan bir qismi avvalgi davlat sifatida mavjud bo'lib tursa, u holda ana shu qismning shartnomaviy munosabatlarida o'zgarishlar yuz bermaydi. Ajralib chiqqan hududga bevosita daxldor bo'lgan shartnomalar bundan mustasno. Bular BMTga a'zolikka ham tegishlidir. Ajralib chiqqan hududda tashkil topgan davlat haqida to'xtaladigan bo'lsak, bu boradagi amaliyot turlichadir. 1947-yilda Hindiston tarkibidan Pokiston ajralib chiqqan. Shu munosabat bilan, BMT Kotibiyati mana bunday nuqtai nazarni ilgari surgan: «Hindistonning xalqaro maqomida o'zgarish yuz bermagan. Ajralib chiqqan hudud, Pokiston, yangi davlat hisoblanadi; u avvalgi davlatning huquq va majburiyatlariga egalik qilmaydi».

Yugoslaviya parchalanib ketganidan keyin «Yugoslaviya» nomini 2003-yil aprel oyiga qadar ikki respublika – Serbiya va Chernogoriya federatsiyasi o'zida saqlab qoldiki, mazkur federatsiya hududi va aholi soni sobiq Yugoslaviya hududi va aholi sonining qariyb yarmigagina tengdir. Belgrad Yugoslaviyaning BMTdagi o'rnini egallash huquqi borligi haqida bayonot bergan. Bu borada BMT Xavfsizlik Kengashining 1992-yil 30-maydagi rezolyutsiyasida aytiladiki, «Yugoslaviya Federativ Respublikasining (Serbiya va Chernogoriya) sobiq YUSFRning BMTdagi a'ziligini to'g'ridan-to'g'ri davom yuzasidan da'vosini umum qabul qilmagan».

BMT amaliyotida davlat ajralib chiqqanida uning a'ziligini tiklash tajribasi ham ma'lum. 1961-yilda Suriya 1958-yilda tashkil topgan Birlashgan Arab Respublikasi tarkibidan ajralib chiqqan va uning BMTga a'zoliqi hech qanday qiyinchiliklarsiz tiklangan.

Davlat mulki bo'yicha huquqiy vorislik. 1983-yildagi Vena konvensiyasi faqatgina avvalgi davlatning davlat mulkiga taalluqlidir. Huquqiy vorislik rejimi jismoniy va yuridik shaxslarning mol-mulkiga ta'sir etmaydi. «Avvalgi davlatning davlat mulki» deganda, «avvalgi davlatning ichki huquqiga binoan, huquqiy vorislik paytida unga tegishli hisoblangan mol-mulk, huquq va manfaatlar» tushuniladi (8-modda).

Davlat mulkining aniq obyektlari tarkibini ichki huquq tomonidan belgilaydi. Aksariyat hollarda, davlat mulkining negizi rasmiy maqsadlarda ishlatiladigan mol-mulk, davlat binolari, aloqa vositalari, muzeylar, harbiy bazalar va boshqalardan tashkil topadi.

Sotsialistik davlatlarda davlat mulki ko'lami ancha keng bo'lganini kuzatish mumkin. Butun iqtisodiyot, moliya va boshqalar amalda davlat

mulki hisoblangan. Shu bois, huquqiy vorislik doirasi ham juda keng. Ukrainaning 1990-yildagi Mustaqillik to'g'risidagi deklaratsiyasida e'lon qilingan ediki, «Ukraina hududida tashkil topgan jami iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy salohiyat uning xalqiga tegishli mulk hisoblanadi». Shu yo'l bilan SSSRning mulk huquqi haqidagi qonunlari bekor qilingan. Ukraina hududidan tashqaridagi mol-mulk umumittifoqqa mansub bo'lib, umumiy mulk sifatida tan olingan. Belorussiya SSR yerni, uning boyliklarini, BSSR hududida joylashgan boshqa tabiiy zaxiralarni xalq mulki, deb e'lon qilgan. RSFSRning Davlat suvereniteti to'g'risidagi deklaratsiyasida xalqning Rossiya milliy boyliklariga nisbatan huquqi xususida so'z borgan.

Huquqiy vorislik masalalari davlatlar birlashishi holatida nisbatan oson hal etiladi. Birlashayotgan davlatlar mulki birlashgan davlat ixtiyoriga o'tadi. Vaziyat nisbatan murakkab bo'lgan holatlarda esa, Vena konvensiyasidagi o'zaro bitim huquqiy vorislik muammosini hal etishning asosiy vositasi sifatida ko'rsatiladi va bitim mavjud bo'lmagan hollardagina uning o'z qoidalari taklif etiladi.

Davlat hududiga tegishli qismning topshirilishida huquqiy vorislik obyekti sanalgan avvalgi davlatga qarashli ko'chmas mulk voris davlat hisobiga o'tadi. Xuddi shunday toifadagi avvalgi davlatga qarashli ko'char mulk ham, agar u avvalgi davlatning topshirilayotgan hududga nisbatan faoliyatiga aloqador bo'lgan bo'lsa, voris davlat hisobiga o'tadi (14-modda). Bunday ko'char mulklar qatoriga temir yo'llarning harakatdagi tarkiblari, samolyotlar, avtomobillar va topshirilayotgan hududga bog'liq bo'lgan boshqa transport vositalari kiradi. Tegishli qurol-yarog'lar ham ana shu toifaga mansubdir.

Ushbu qoidalar quyidagi holatlarga nisbatan: hududning bir qismi ajralib chiqib, alohida davlatni tashkil etganida, shuningdek davlat bo'linganida ham qo'llanilishi mumkin. Bunda muammolar maxsus bitimlar orqali hal etiladi. Masalan, 1993-yilda SSSRning sobiq ittifoqdosh respublikalari o'rtasida sobiq SSSR temir yo'llar vazirligiga qarashli yuk vagonlari va konteynerlarning inventar parklarini o'zaro taqsimlash hamda ulardan birgalikda foydalanish to'g'risida bitim imzolangan edi.

Davlat bo'linishi hollarida avvalgi davlatning chet eldagi ko'char va ko'chmas mulkiga nisbatan huquqiy vorislik masalasi yuzaga keladi. Bunday mulk «adolatli ulushlarda» voris davlat hisobiga o'tadi (18-modda). Shuningdek, adolatli kompensatsiya imkoniyati ham nazarda tutiladi.

MDH mamlakatlari 1992-yilning mart oyida sobiq SSSR shartnomalari, davlat arxivlari, davlat mulki, qarzlari va aktivlariga nisbatan huquqiy vorislik bo'yicha komissiya tuzgandi. 1992-yil iyulida sobiq SSSRning chet eldagi barcha mol-mulkini taqsimlash haqidagi bitim loyihasi ishlab chiqilgan va unda ana shu mulkning MDH davlatlaridan har biriga taqsimlanishi ko'zda tutilgan foizlardagi ulushlar belgilangan edi. Keyinchalik mazkur masala yuzasidan MDH barcha mamlakatlari o'rtasida yagona bir bitimga erishish mumkin emasligi oydinlashdi va Komissiya tarqatib yuborildi, SSSRning chet eldagi mulkiga nisbatan huquqiy vorislik masalasi esa hal etilmay qoldi.

Rossiyaning chet eldagi mulkini huquqiy jihatdan ta'minlash maqsadida Rossiya Federatsiyasi Prezidentining 1993-yil 8-fevraldagi «Sobiq SSSRning chet eldagi davlat mulki to'g'risida»gi farmoniga muvofiq, Rossiya SSSRning davomchi davlati sifatida sobiq SSSRning chet elda joylashgan ko'chmas va ko'char mulki yuzasidan barcha huquqlarni, shuningdek mazkur mulkdan foydalanish bilan bog'liq barcha majburiyatlarning bajarilishini o'z zimmasiga olishi belgilangan edi.

Bunday qarorga nisbatan munosabat ko'p kuttirmadi. Ukraina Tashqi ishlar vazirligi o'z maqomini SSSR davomchisi sifatida belgilash borasidagi har qanday bir tomonlama qarorlar xalqaro huquq normalariga zid ekani va sobiq SSSR subyektlari hisoblangan boshqa davlatlar huquqlari buzilishiga sabab bo'lishi haqida bayonot berdi.

Bularning barchasi shundan dalolat beradiki, bu boradagi eng to'g'ri yo'l vorislik huquqi to'g'risida har bir holatning alohida o'ziga xos jihatlarini hisobga olish imkonini beradigan ikki tomonlama bitimlar tuzilishidir. Bunday bitimlarning ahamiyati Vorislik to'g'risidagi Vena konvensiyasida alohida ta'kidlangan.

Davlat arxivlari bo'yicha huquqiy vorislik.

Arxivlar nafaqat ilmiy va madaniy bebaho xazina, ayni chog'da, ular davlatning tashkil topishi va gullab-yashnashida ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Zero, davlat kecha, bugun va ertaning birlashgan ko'rinishidir. Shu jihatdan 1983-yildagi Vena konvensiyasining alohida qismi arxivlarga bag'ishlangan.

«Avvalgi davlatning davlat arxivlari» huquqiy vorislik predmeti sanaladi. Bu tushuncha avvalgi davlat ishlab chiqargan yoki sotib olgan va ichki huquq bo'yicha unga mansub hisoblangan va uning tomonidan saqlanayotgan har qanday tarixga ega bo'lgan hujjatlar jamlanmasini anglatadi. Umumiy qoidaga ko'ra arxivlarning topshirilishida kompensatsiya ko'zda tutilmaydi (23-modda).

Huquqiy vorislik avvalgi davlat hududida joylashgan, ammo uning ichki huquqiga asosan uchinchi davlatga tegishli hisoblangan arxivlarga daxl qilmaydi (24-modda). Fikrimizcha, xalqaro huquqqa ko'ra uchinchi mamlakatga tegishli hisoblangan arxivlar ham huquqiy vorislik predmeti bo'la olmaydi. Ularni topshirgan taqdirda, avvalgi davlat xalqaro huquqiy jihatdan javobgar sanaladi.

Mazkur masalalar bir qancha mamlakatlarning gitlerchilar Germaniyasi tomonidan egallab olingan va SSSRdan olib ketilgan arxivlari joylashgan Rossiya uchun ayniqsa muhim ahamiyatga egadir. Rossiya Federatsiyasining 1993-yil 7-iyuldagi RF arxiv fondlari haqidagi qonunchilik asoslarida davlat arxivlaridan hujjatlarning olib chiqib ketilishi taqiqlangan. Shu bilan birga, agar shartnomada boshqa qoida belgilangan bo'lsa, shartnoma qoidasi amal qilishi ko'zda tutilgan (25-modda). Bunday shartnomalarga misol sifatida Fransiya bilan arxivlarni qaytarish yuzasidan tuzilgan bitimni keltirish mumkin.

Vena konvensiyasida davlat arxiv fondlari yaxlitligini saqlash prinsipi mustahkamlangandir. Bu prinsip 1992-yilda MDH doirasida imzolangan hujjat – Sobiq SSSR davlat arxivlariga nisbatan huquqiy vorislik to'g'risidagi bitimda yaqqol ifodasini topgan. Arxiv fondlarining yaxlitligi va bo'linmasligi prinsipidan kelib chiqqan holda mazkur hujjat ishtirokchilari sobiq Rossiya imperiyasi va SSSR oliy davlat organlarining faoliyati natijasida tashkil topgan hamda ularning «o'z hududlaridan tashqarida» saqlanayotgan fondlarga nisbatan da'vogarlik qilmaydilar (1-modda).

Ayni vaqtda, ishtirokchilardan har birining hududida joylashgan davlat arxivlari, shu jumladan, Umumittifoq doirasidagi arxivlar ularning o'z yurisdiksiyalariga o'tgani o'zaro tan olindi (2-modda). Shunday qilib, arxivlarni taqsimlash nisbatan oddiy – hududiy mezon bo'yicha amalga oshirildi. Fondlarning bo'linmasligi prinsipi ham ayni shu jihatdan talqin etildi.

Davlatlar birlashishi chog'ida arxivlar birlashgan davlat ixtiyoriga o'tadi. Boshqa barcha hollarda amaliyotda umumiy foydalaniladigan Asosiy qoidalar mavjud. Avvalgi davlat arxivlarining voris davlat o'z hududlarini samarali boshqarishi uchun uning hududida saqlanishi zarur bo'lgan qismi ana shu voris ixtiyoriga o'tadi. Shuningdek, arxivlarning voris davlat hududiga bevosita tegishli bo'lgan qismlari ham uning ixtiyoriga o'tadi.

Avvalgi davlat o'zining chegaralarini belgilab beradigan o'z hududiga oid huquqlarga taalluqli, shuningdek, topshirilgan arxivdagi

hujjatlarning mazmun-mohiyatini aniqlash uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni voris davlatga taqdim etishga majbur. Ushbu muhim qoida MDH mamlakatlari o'rtasida tuzilgan Bitimda o'z aksini topmagan, ammo, bunda MDH Nizomining maqsad va prinsiplarini hisobga olgan holda xulosa chiqariladi.

Davlat qarzlari bo'yicha huquqiy vorislik. 1983-yildagi Vena konvensiyasi faqat avvalgi davlatning boshqa bir xalqaro huquq subyektiga nisbatan xalqaro huquq bo'yicha yuzaga kelgan har qanday moliyaviy majburiyatlariga doir davlat qarzlariga tegishlidir. Davlat moliyaviy majburiyatlarining kattagina qismi, chet eldagi hamda davlat hududidagi jismoniy va yuridik shaxslarga nisbatan davlatning qarzlari uning ta'sir doirasidan tashqarida qolgan. Zero, bu kabi qarzlarni ham huquqiy vorislik predmeti sanaladi.

Sobiq SSSRning ichki qarzlari muammosini hal etish asoslari 1992-yildagi maxsus bitimda belgilangan edi. Uning ishtirokchilari har birining hududidagi SSSR Jamg'arma muassasalari balansi hisobida bo'lgan qarzlarni qoldig'iga proporsional miqdorda SSSR qarzlarini aholiga to'lash bo'yicha o'z zimmlariga majburiyat oldilar. Qarzlarning qolgan qismiga kelsak (SSSR Davlat banki, Davlat sug'urtasi va boshqalar bo'yicha ichki qarzlarni), uni har bir ishtirokchi ishlab chiqargan milliy daromadning tegishli ulushi va ittifoq budjetidan foydalangan sarmoya qo'yilmalari miqdoridan kelib chiqib, o'zaro taqsimlashga qaror qilingan.

Vena konvensiyasida umumiy prinsip sifatida ta'kidlanganidek, davlatlarning bu taxlit huquqiy vorisligi kreditorlarning majburiyatlari huquqiga daxl qilmaydi (36-modda). Boshqacha aytganda, huquqiy vorislik alohida hollarni istisno etganda, kredit beruvchilarning huquqlariga ziyon yetkazmaydi.

Huquqiy vorislikning barcha hollari uchun quyidagi umumiy qoida belgilangan: avvalgi davlatning qarzi voris davlatga adolatli ulushda o'tadi, ya'ni bu ulush ana shu davlat qarzi munosabati bilan voris davlat ixtiyoriga o'tadigan mol-mulk, huquq va manfaatlarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Sobiq Sovet respublikalari o'rtasida SSSR davlat qarzlariga nisbatan huquqiy vorislik yuzasidan bir qator ko'p tomonlama va ikki tomonlama bitimlar tuzilgan edi. Ulardan asosiysi, 1991-yildagi SSSR tashqi davlat qarzlari va aktivlariga nisbatan huquqiy vorislik haqidagi ko'p tomonlama shartnoma bo'lib, unda «tashqi davlat qarzlari va aktivlari» tushunchasi ochib berilgan. Ammo ushbu qarzni proporsional taqsimlash asosida muammoni hal etishning imkoni bo'lmagan.

Muammoning tartibga solinmagani xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan moliyaviy munosabatlarning rivojlanishiga salbiy ta'sir qilgan. Shu bois, Rossiya 1993-yilda o'zining qarorini taklif etganki, uning prinsiplari zamirida ikki tomonlama bitimlar tuzish g'oyasi mujassamlashgan. Rossiya hukumatining 1993-yil 17-maydagi qarorida ushbu prinsiplar quyidagi tartibda bayon etilgan. Sobiq Ittifoq respublikalarining qarzlari 1991-yildagi shartnomani imzolagan davlatlarning sonini hisobga olgan holda belgilanadi. Shu ma'noda, ishtirok etmayotgan davlatlarning qarz bo'yicha ulushlari ishtirokchi davlatlar o'rtasida o'zaro taqsimlanadi. Respublikalar Rossiya zimmasiga ana shu davlatlar qarz ulushlarini to'lash majburiyatini yuklaydilar.

3-mavzu. ZAMONAVIY XALQARO HUQUQNING ASOSIY PRINSIPLARI VA XALQARO HUQUQDA JAVOBGARLIK

3.1. «Xalqaro huquqning asosiy prinsiplari» tushunchasi va tasniflanishi

«Xalqaro huquq prinsipi» tushunchasi. Xalqaro huquqning asosiy prinsiplari ilk bor BMT Ustavi bilan mustahkamlab qo'yilgan. Ularning mazmuni 1970-yili Bosh Assambleyada qabul qilingan BMT Ustaviga muvofiq do'stona munosabatlar va hamkorlikka taalluqli muhim hujjat – Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi Deklaratsiyada, shuningdek, 1975-yildagi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining Yakunlovchi aktida ochib berilgan va rivojlantirilgan. Bundan tashqari, xalqaro huquqning bir qator prinsiplariga bag'ishlangan BMT Bosh Assambleyasining maxsus rezolyutsiyalari ham mavjud.

Xalqaro huquq asosiy prinsiplarining aniq soni yuzasidan huquqshunos olimlar hozircha yakdil xulosaga kelolganlari yo'q. 1970-yilgi Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi Deklaratsiya quyidagi yettita asosiy prinsipni qamrab olgan: 1) kuch ishlatmaslik; 2) nizolarni tinch yo'l bilan hal etish; 3) aralashmaslik; 4) hamkorlik; 5) xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi; 6) suveren tenglik; 7) xalqaro huquqqa oid majburiyatlarni vijdonan bajarish. 1975-yildagi YEXHK Yakunlovchi akti bular qatoriga yana uchta:

1) chegaralarning buzilmasligi; 2) hududiy yaxlitlik; 3) inson huquqlarini hurmat qilish prinsiplarini qo'shdiki, ular endilikda universal tus olgan.

Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi hujjatlarda ta'kidlanganidek, ular o'zaro uzviy bog'liq, birining mazmun-mohiyati boshqasining mazmuni bilan uyg'unlashib ketaveradi. Shu bois, xalqaro huquq prinsipining mazmunini boshqalari bilan bog'lab o'rganish lozim.

Shunday qilib, xalqaro huquq prinsiplari umum e'tirof etgan xalqaro huquq normalaridir.

Xalqaro huquq prinsiplarining tizimi. Xalqaro huquqda amalda bo'lgan prinsiplar *universal* va *mintaqaviy* (ularni e'tirof etadigan subyektlar doirasidan kelib chiqib), *umumiy* va *sohaviy* (ular amal qiladigan sohalar bo'yicha) prinsiplarga bo'linadi. Yuridik normalar va institutlar bilan birgalikda prinsiplar xalqaro huquqning murakkab ko'rinishidagi yaxlit tizimini tashkil etadi.

Xalqaro huquq doirasida prinsiplarning xilma-xil turlari farqlanadi. Ular orasida *g'oya-prinsiplar* muhim o'rin tutadi. Tinchlik va hamkorlik, gumanizm, demokratiya *g'oyalari* shular jumlasidandir. Ular BMT Ustavida, inson huquqlari to'g'risidagi paktlarda va shu kabi boshqa bir qator hujjatlarda o'z aksini topgan. *G'oya-prinsiplar* o'z faoliyatining asosiy ko'lamini aniq normalar orqali, ularning mazmunida aks ettirish va faoliyatini yo'naltirish yo'li bilan ro'yobga chiqadi.

Shuningdek, xalqaro huquqning sohaviy prinsiplari mavjud. BMT Xalqaro sudi dengiz huquqi prinsiplariga bir necha bor havola qilganki, ushbu huquq sohaning bir qator umumiy normalarini anglatadi. Aksariyat xalqaro soha olimlarining fikricha, sohaviy prinsiplarning mavjudligi xalqaro huquq sohasiga xos bo'lgan zarur belgi, demakdir. Prinsiplarning shakllanish va faoliyat ko'rsatish borasidagi o'ziga xosligi ko'pincha shu yo'l bilan belgilanadiki, ular jahon tartib-qoidalari va xalqaro huquqning eng muhim asoslarini aks ettiradi hamda mustahkamlaydi. Ular zaruriy huquq (*jus necessitatis*) sifatida namoyon bo'ladi.

Prinsiplar ichida xalqaro huquqning asosiy prinsiplari (*jus cogens*) ajralib turadi. Ular umumiy mazmun kasb etuvchi universal imperativ normalar hisoblangan xalqaro huquq tartibotining poydevorini tashkil etadi. Diplomatiya amaliyotida odatda ular xalqaro munosabatlar prinsiplari deb yuritiladi. 1969-yildagi Xalqaro shartnomalar to'g'risidagi Vena konvensiyasining 58-moddasiga muvofiq *jus cogens* (umumiy xalqaro huquqning imperativ normasi) normasi deganda, davlatlar xalqaro hamjamiyati tomonidan butun holda norma sifatida qabul qilingan va tan olingan, undan chekinish mumkin bo'lmagan umumiy xalqaro huquq normasi anglanadi; u faqat umumiy xalqaro huquqning xuddi shunday xususiyatga ega keyingi normasi bilan o'zgartirilishi mumkin. *Jus cogens* normalarining boshqa imperativ normalardan farqi shundaki, *jus cogens* normalaridan har qanday chekinish davlatlar xatti-harakatini ahamiyatsiz qilib *jus cogens* normalariga doim rioya qilinishi va ular xalqaro munosabatlarning har qanday sohasida qo'llanishi zarur. Umumiy xalqaro huquq normalari uning asosiy prinsiplari *jus cogens* normalari hisoblanadi. Davlat tomonidan biron-bir asosiy prinsipning buzilishini xalqaro hamjamiyat butun xalqaro huquq tartibotiga tajovuz sifatida baholashi mumkin.

Prinsiplarning o'ziga xos jihatlaridan biri ularning o'zaro bog'liqligidir. Prinsiplar mazmunidagi umumlashganlik darajasining yuksakligi ulardan har birining talablarini boshqalarning mazmunini qiyoslab ko'rish yo'li bilan qo'llash mumkinligini ko'zda tutadi. Deylik, o'z taqdirini o'zi

belgilash prinsipini qo‘llash uchun hududiy yaxlitlik prinsipini hisobga olish lozim bo‘ladi. Prinsiplarning o‘zaro bog‘liqligi, 1970-yildagi BMT Ustaviga muvofiq, davlatlar o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar va o‘zaro hamkorlikka doir Xalqaro huquq prinsiplari to‘g‘risidagi deklaratsiyada ta’kidlangan edi.

Xalqaro huquq nazariyasida muntazam ravishda prinsiplarning iyerarxiyasini aniqlash yo‘lida harakatlar bo‘lgan va bunday harakatlar hali ham davom etmoqda. Shak-shubhasiz, xalqaro huquqning barcha prinsiplari boshida jus cogens normalari turadi. Asosiy prinsiplarning ichki iyerarxiyasi (tabaqalanishi) muayyan muntazamlilik kasb etmaydi: ayrim olimlar yalpi tinchlik va xavfsizlik muhofazasini mustahkamlovchi prinsiplarni birinchi o‘ringa qo‘ysa, boshqalari – gumanizm va insonparvarlik prinsiplarini, uchinchi guruh olimlari esa, davlatga xos bo‘lgan yaxlitlik va buzilmaslik prinsiplarini ustun deb hisoblaydi. Bir so‘z bilan aytganda, bu borada yagona yondashuv mavjud emas.

Suveren tenglik prinsipi. BMT Ustavining prinsiplar to‘g‘risidagi moddasining ilk bandida: «tashkilot barcha a‘zolarining suveren tengligi prinsipi asosida tuzilgan», – deb qayd etilgan. Bu prinsip nafaqat BMT, balki butun xalqaro munosabatlar boshqaruvi tizimlari negizida yotadi. Xalqaro huquqning alohida o‘ziga xos jihatlari, avvalambor, uning subyektlari suveren teng davlatlar ekani bilan belgilanadi.

Suveren tenglik prinsipining asosiy mazmuni quyidagicha: davlatlar bir-birlarining suveren tengligi va o‘ziga xosligini, shuningdek suverenitetga mansub barcha huquqlarni hurmat qilishlari shart. Barcha davlatlarning teng ravishda asosiy huquq va majburiyatlari mavjud. Har bir davlat xalqaro tashkilotlar va shartnomalarda ishtirok etish huquqiga egadir.

Davlatning suveren hokimiyati boshqa davlatlarning aynan shunday hokimiyati bilan cheklangan bo‘ladi, negaki ular teng suverendir. Bir davlatning «mutlaq suvereniteti» boshqalarining suverenitetiga muvofiq kelmaydi. Suverenitet xalqaro huquq doirasida amalga oshiriladi, aks holda, u o‘zboshimchalikni bildirgan bo‘lar edi. Suverenitet ta’sir doirasini aniq belgilash xalqaro huquqning asosiy vazifalaridan biridir.

Davlatlarning huquqiy maqomi tengligi xalqaro huquqning barcha normalari ularga nisbatan bir xil qo‘llanilishini, teng kuchga ega ekanini bildiradi.

1970-yildagi BMT Ustaviga muvofiq, davlatlar o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar va o‘zaro hamkorlikka doir xalqaro huquq prinsiplari to‘g‘risidagi deklaratsiyaga ko‘ra, «suveren tenglik» tushunchasi aniq mazmunga ega bo‘lib, quyidagi unsurlarni qamrab oladi:

- barcha davlatlar yuridik jihatdan teng;
- har bir davlat to‘la suverenitetga xos bo‘lgan huquqlardan foydalanadi;
- har bir davlat boshqa davlatlarning huquq subyektiga mansubligini hurmat qilishga majbur;
- davlatlarning hududiy yaxlitligi va siyosiy mustaqilligi daxlsiz;
- har bir davlat o‘zining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tuzumlarini erkin tanlash hamda rivojlantirish huquqiga ega;
- har bir davlat o‘zining xalqaro majburiyatlarini to‘liq va sidqidildan bajarish hamda boshqa davlatlar bilan tinch-totuv yashashga majbur.

1975-yildagi Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashi Yakunlovchi hujjatida ta’kidlanishicha, davlatlarning suveren tengligi prinsipi doirasida davlatlar bir-birining o‘z siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tizimlarini erkin tanlash hamda rivojlantirishlari huquqini, shuningdek o‘z qonunlari va ma’muriy qoidalarini belgilash huquqini ham hurmat qiladilar; ular xalqaro huquqqa muvofiq, bir-birining boshqa davlatlar bilan munosabatlarini belgilash va amalga oshirish huquqini hurmat qiladilar. Ushbu prinsipga xos unsurlar qatoriga xalqaro tashkilotlarga a’zo bo‘lish yoki bo‘lmaslik, ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar ishtirokchisi bo‘lish yoki bo‘lmaslik, shuningdek betaraf qolish (neytralitet) huquqlari kiradi.

Aralashmaslik prinsipi. Aralashmaslik prinsipi xalqaro huquq asoslaridan biridir. BMT Ustavida aytilishicha, u Tashkilotga mohiyatan har qanday davlatning ichki vakolatlariga mansub bo‘lgan ishlarga aralashmaslik huquqini bermaydi va a’zo davlatlardan bunday ishlarni Ustav bo‘yicha (2-moddaning 7-bandi) yechish uchun taqdim etishni talab qilmaydi. Ushbu qoida xalqaro huquqning barcha subyektlarini aralashishdan tiyilib turishga majburlovchi umum e’tirof etgan odat normasini ifoda etadi.

Mazkur prinsipning tayanch tushunchasi – «ichki vakolatlar jabhasi» bo‘lib, bu jabha davlat faoliyatining boshqa subyektlari uchun yopiqdir. Bu tushuncha hududiy emas, ya’ni davlatdan tashqarida ham aralashishga yo‘l qo‘yilmaydigan hodisalar yuz berishi mumkin.

Ushbu jabhada davlatning o‘z sheriklari oldida majburiyatlari mavjud emas, negaki faqat ana shu holatdagina davlat boshqa davlatlarning u yoki bu xatti-harakatlarini yo‘qqa chiqarish huquqiga ega bo‘lmaydi.

Xalqaro huquq tarixida bir necha bor davlatning ichki vakolatlariga kiradigan ishlar ro‘yxatini tuzishga harakat qilib ko‘rilgan. Bunda

davlatning siyosiy va iqtisodiy tizimini belgilash ana shunday vakolatlar sirasiga kirishini umum e'tirof etgan, ayni chog'da keyingi o'n yillikda ilgari ichki vakolatlarga mansub bo'lgan ishlarning butun-butun toifalari muayyan darajada xalqaro huquqiy tartibga solishning predmetiga aylanib bormoqda. Masalan, bugungi kunda xalqaro huquq o'z xalqiga nisbatan har qanday zo'ravonlikka yo'l qo'yilishi mumkin emas, deb hisoblaydi.

BMT Ustavining VII bobi 7-moddasining 2-bandiga muvofiq qo'llaniladigan choralar aralashmaslik prinsipidan istisno sifatida qaralmog'i joiz. Boshqacha aytganda, tinchlikka tahdid solingan, tinchlik-oso'yish-talik buzilgan, agressiya akti sodir etilgan hollarda, BMT Xavfsizlik kengashi qaroriga binoan, tegishli davlatga nisbatan majburiy choralar qo'llanilishiga aralashmaslik prinsipi to'sqinlik qilmaydi. Zero, Xavfsizlik kengashi va Bosh Assambleya bunday choralar qo'llanilishi masalasini hal etar ekan, avvalambor, ushbu ishning ichki ekanini qanchalik bilsa, tinchlik va xavfsizlikka nisbatan xatar mavjudligini shunchalik aniq biladi va xuddi shu asosda ichki ishlarga aralashadi.

Ichki ishlarga aralashmaslik prinsipi umumiy shaklda BMT Ustavi 2-moddasining 7-bandida qayd etilgan hamda 1970-yildagi BMT Ustaviga muvofiq davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar va o'zaro hamkorlikka doir xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiya, 1975-yildagi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashi Yakunlovchi hujjati, 1981-yildagi Intervensiyaga va boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashishga yo'l qo'ymaslik to'g'risida, ularning mustaqilligi va suverenitetini muhofaza qilish haqidagi BMT deklaratsiyasi va boshqa shu kabi nufuzli xalqaro hujjatlarda aniqlashtirilgan holda bayon etilgan.

Xalqaro aktlar tahlili inson huquqlarini hurmat qilish prinsipining quyidagi eng muhim qoidalarini qayd etish imkonini berdi:

birinchidan, insoniyatga bo'lgan qadr-qimmat, shuningdek erkinlik, adolat va yalpi tinchlik ularning teng va ajralmas, daxlsiz huquqlari sifatida tan olinishi kerak;

ikkinchidan, har bir davlat birgalikda va mustaqil sa'y-harakatlar ko'rsatish yo'li bilan BMT Ustavida ko'zda tutilgan inson huquqlari va asosiy erkinliklarini yalpi hurmat qilish borasida ko'maklashishi shart;

uchinchidan, inson huquqlarini qonun chiqaruvchi hokimiyat muhofaza qilishi kerakki, bu milliy tinch-totuvlik va huquqiy tartibotni ta'minlaydi, inson so'nggi vosita sifatida zulm va zo'ravonlikka qarshi bosh ko'tarishga majbur bo'lmaydi;

to'rtinchidan, davlat o'z yurisdiksiyasi doirasida bo'lgan barcha shaxslarning xalqaro huquq tan olgan huquq va erkinliklarini hurmat

qilishga va ularni ana shu huquq va erkinliklar bilan ta'minlashga majbur;
beshinchidan, har bir inson boshqa kishilar va o'zi mansub jamiyat va davlat oldida muayyan majburiyatga egadir;

oltinchidan, davlat insonning o'z huquqlarini bilish va shu huquq bo'yicha ish ko'rish borasidagi huquqini ta'minlashi zarur.

Xalqaro huquqning ushbu prinsipi BMT Ustavida qayd etilgan paytdan boshlab yuzaga kelgani va uni umum e'tirof etgani bugun hech kimda shubha uyg'otmaydi. Uning mazmuni, avvalo, barcha davlatlarning o'z yurisdiksiyasi doirasida asosiy, ya'ni individlarning huquqiy maqomi tavsifi uchun muhim va xos jihatlarni – inson huquq va erkinliklarini himoyalashni ta'min etish majburiyatini ko'zda tutadi. Bu huquqlar davlatlarning ichki huquqida qanday shaklda mustahkamlanadi va ularga rioya etilishi qaysi vositalar orqali ta'minlanadi – bu masala har bir davlatning ichki vakolatiga taalluqlidir. Inson huquqlarini ijtimoiy to'ldirib berish, ta'minlash va ro'yobga chiqarish borasidagi izchillik davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy qurilishiga bog'liqdir.

Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini bevosita reglamentatsiya qilish va himoyalash hali ham to'liq har bir davlatning ichki ishi bo'lib qolmoqda, inson huquqlariga doir xalqaro normalarning aksariyatini esa, bevosita davlatlar hududida qo'llab bo'lmaydi va bu muayyan implementatsiya jarayonlarini taqozo etadi.

Chegaralarning buzilmasligi prinsipi. Chegaralarning buzilmasligi prinsipi 1975-yildagi YEXHK Yakunlovchi aktida mustaqil prinsip sifatida mustahkamlangan. Ushbu prinsip Yevropadagi barcha davlatlar chegaralari buzilmasligining tan olinishi majburiyatini ko'zda tutadi. Gap shundaki, Ikkinchi jahon urushida g'olib chiqqan davlatlar urushdan keyin o'rnatilgan chegaralarni doim ham tan olavermas edilar va bu hol xalqaro munosabatlarni murakkablashtirardi. XX asrning 70-yillari boshida xalqaro munosabatlardagi keskinlik biroz susayishi munosabati bilan Ikkinchi jahon urushi yakunlarini yuridik rasmiylashtirish amalga oshirildi: amaldagi chegaralarning tan olinishini mustahkamlovchi bir nechta ikki tomonlama bitimlar tuzildi.

A'zo davlatlar nafaqat kuch bilan ta'minlangan, balki boshqa davlatlar hududlarini to'liq yoki qisman bosib olishga qaratilgan har qanday talab yoxud xatti-harakatlardan tiyilish majburiyatini o'z zimmalariga oldilar. Shu bilan birga, xalqaro huquqqa muvofiq, tinch yo'l bilan va bitim asosida chegaralarni o'zgartirish imkoniyati ham nazarda tutildi.

Yevropa davlatlari xavfsizligining eng muhim negizlaridan biri davlatlar chegaralarining buzilmasligi prinsipidir.

Ushbu prinsipning asosiy mazmuni quyidagi uchta unsur misolida namoyon bo'ladi:

birinchidan, mavjud chegarani xalqaro huquqqa muvofiq yuridik jihatdan o'rnatilgan, deb tan olish;

ikkinchidan, ayni paytda va kelgusida ham hududga doir qandaydir da'volardan voz kechish;

uchinchidan, ushbu chegaralarga har qanday yo'l bilan, shu jumladan kuch ishlatish yoki uni ishlatish tahdidi bilan tajovuz qilishdan voz kechish.

Davlatlar chegaralarining buzilmasligi prinsiplari 1975-yildagi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashi Yakunlovchi hujjatida bir qadar to'liq shaklda bayon etilgan: «Ishtirok etuvchi davlatlar har birining chegaralarini, shu jumladan Yevropadagi barcha davlatlarning chegaralarini buzilmas deb biladilar va shu bois, ular endilikda hamda kelajakda bu chegaralarga nisbatan har qanday tajovuzlardan o'zlarini tiyib turadilar»¹.

BMT Ustaviga muvofiq davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar va o'zaro hamkorlikka doir xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada (1970-yil) ushbu prinsip mazmuni kuch ishlatmaslik prinsipi bilan qorishiq holda keladi: «Har bir davlat boshqa davlatning mavjud xalqaro chegaralarini buzish maqsadida yoki xalqaro nizolarni, shu jumladan hududga doir hamda davlatlar chegaralariga taalluqli nizolarni hal etish vositasi sifatida kuch ishlatishdan yoxud kuch ishlatish tahdididan tiyilib turishga majbur».

O'zbekiston Respublikasi va xalqaro huquqning asosiy prinsiplari. Xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplari zamonaviy xalqaro huquqning asosiy mohiyatini namoyon etuvchi, ustun bo'lgan universal normalardir. U xalqaro hamjamiyat qabul qiladigan va tegishli xalqaro huquqiy hujjatlarda umum e'tirof etgan normalar sifatida e'tirof etiladi. Ushbu normalar, *birinchidan*, umumiy tinchlik va xalqaro xavfsizlikni ta'minlab berishning; *ikkinchidan*, xalqlar ozodligi va mustaqilligini ta'minlab berishning; *uchinchidan*, davlatlar orasidagi ijobiy aloqalarning, umumiy o'zaro manfaatlarni va ishonchni ta'minlashning huquqiy

¹ Qarang: Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг инсонийлик мезонлари бўйича хужжатлари / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т., 2002. – Б.12.

asosidir. Umum e'tirof etgan prinsiplar va normalar ahamiyati va o'rining oshib borishi hozirgi zamonaviy huquqning xususiyatlaridan biridir.

Xalqaro huquqning ko'pgina prinsiplari BMT Ustavining 2-moddasida o'z aksini topgan. 1970-yilda qabul qilingan Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada ushbu prinsiplar kengroq berilgan. Bundan tashqari, BMT Ustavi hamda Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining 1975-yilgi Yakunlovchi aktida ham ular chuqur talqin etilgan. Xalqaro huquqning u yoki bu shaklda umum e'tirof etgan prinsiplari va normalari zamonaviy davlatlarning Konstitutsiyasiga kiritilgan bo'lib, qonunchilik hamda ijro etuvchi va sud hokimiyatining faoliyati ushbu prinsiplarga mos kelishi lozim. Ular O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining IV bobida ham o'z aksini topgan. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mustahkamlangan suveren tenglik prinsipi davlatlarning o'ziga xosligi, mustaqilligini hurmat qilish, huquq va erkinliklarni kafolatlash, o'zining siyosiy, iqtisodiy va madaniy tizimini erkin tanlashi, mustaqil ravishda o'zining qonunlari va ma'muriy qoidalarini o'rnatishni bildiradi.

O'zbekiston Konstitutsiyasida xalqaro munosabatlarda xalqaro huquqning ustuvor prinsiplari bo'lishi xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashlari huquqi to'g'risida gap boradi. Shu narsani ta'kidlash lozimki, ushbu prinsiplar davlatlarning xalqaro munosabatlarda faoliyat ko'rsatishining tartib-qoidalaridir. Xalqaro munosabatlarda suveren tenglik prinsipi har bir davlatni boshqa davlatlar bilan mustaqil ravishda va o'z xohishiga ko'ra aloqalarga kirishishini bildiradi, ya'ni muayyan davlat xalqaro huquq talablariga binoan xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi, ko'p tomonlama, xususan ittifoqdosh shartnomalarda qatnashishi, betaraf bo'lish huquqiga ega bo'lishi, demakdir. Ushbu prinsipdan kelib chiqib, O'zbekiston xalqaro munosabatlarning ko'pgina, ayniqsa, mintaqaviy xavfsizlik muammolarini hal etishda o'zaro teng ravishda ishtirok etmoqda. Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid solmaslikning konstitutsiyaviy prinsipi boshqa davlatga nisbatan bevosita yoki bilvosita ravishda kuch ishlatishga qaratilgan turli harakatlardan o'zlarini tiyishni anglatadi. BMT Ustavida (2-moddaning 4-bandi) «kuch» tushunchasi faqat qurolli kuchlarni emas, balki majbur etishning boshqa shakllarini ham anglatadi. 1970-yilda qabul qilingan Xalqaro huquqning prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyaning muqaddimasida davlatlarning kuch ishlatishga yoki kuch bilan tahdid solishga qaratilgan barcha harakatlari man etiladi deb ochiqdan-ochiq yozib qo'yilgan. Hech qanday sabablar kuch

ishlatishga yoki kuch bilan tahdid solishga asos bo'la olmaydi. Deklaratsiya ushbu prinsipning mohiyatiga yangi mazmun kiritib, uning harakat doirasini kengaytiradi. Unda boshqa a'zo davlatga nisbatan kuch ishlatish yoki kuch bilan tahdid solmaslik to'g'risidagi holatlar o'z aksini topgan. Deklaratsiyada boshqa a'zo davlatga nisbatan kuch ishlatish, uning suveren huquqlarini cheklashga bo'lgan harakatlar, qandaydir repressaliylarga tortish man etiladi, deb yozib qo'yilgan.

Zamonaviy xalqaro huquqning asosiy prinsiplari «O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to'g'risida»gi qonunda mustahkamlab qo'yilgan¹.

3.2. BMT Ustavida xalqaro huquq prinsiplarining mustahkamlanishi

Kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik prinsipi. Xalqaro hayotda davlatdan ustun turuvchi hokimiyat mavjud emasligi tufayli kuch subyektlarning o'z ixtiyorida bo'ladi. Bunday sharoitda yagona yo'l – kuch ishlatishning huquqiy doiralarini belgilashdan iborat. BMT Ustavining 2-moddasi 4-bandiga muvofiq: «*Birlashgan Millatlar Tashkilotining barcha a'zolari har qanday davlatning hududiy daxlsizligiga yoxud siyosiy mustaqilligiga zid ekani va shuningdek qaysidir jihatdan Birlashgan Millatlar maqsadlariga muvofiq emasligi tufayli kuch bilan tahdid qilish yoki uni ishlatishdan tiyiladilar*».

Kuch ishlatishni va kuch ishlatish bilan tahdid qilishni taqiqlash prinsipi BMT Ustavidagi va hozirgi zamon xalqaro huquqiga doir prinsiplar tizimida markaziy o'rin tutadi. Ushbu prinsip bir qator ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro hujjatlarda tasdiqlangan, rivojlantirilgan hamda aniqlashtirilgan bo'lib, ular orasida BMT Ustaviga muvofiq davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar va o'zaro hamkorlikka doir xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiya (1970-yil), Agressiya ta'rifi (1974-yil), Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashi Yakunlovchi hujjati (1975-yil) hamda Xalqaro munosabatlarda kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan voz kechish prinsipi samaradorligini kuchaytirish to'g'risidagi deklaratsiyani (1987-yil) alohida tilga olish o'rinlidir.

¹ Qarang: «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (1996 йил 26 декабрда қабул қилинган) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – № 2. – 35-м.

Kuch ishlatmaslik prinsipining normativ mazmun-munosabatlari darajasiga quyidagilar kiradi: xalqaro huquq normalariga xilof ravishda boshqa davlat hududi okkupatsiya qilinishini taqiqlash, kuch ishlatish bilan bog‘liq repressaliy aktlarini, uchinchi bir davlatga qarshi agressiya sodir etishi uchun davlatning boshqa davlatga o‘z hududidan joy berib turishini, boshqa davlatdagi fuqarolik urushi yoki terrorchilik harakatlari gijgijlash, yordam ko‘rsatish yoxud bunday harakatlarda ishtirok etish, boshqa davlat hududiga bostirib kirish uchun qurolli bandalar, noregulyar kuchlar, xususan, yollanma kuchlarni tashkillashtirish yoki rag‘batlantirish. Kuch ishlatmaslik prinsipining buzilishiga, shuningdek demarkatsiya chiziqlari va sulh chiziqlariga nisbatan tajovuzkorona xatti-harakatlarni, davlatga qarashli bandargohlar yoki qirg‘oqlarning qamal qilinishini, xalqning o‘z taqdirini o‘zi belgilashdek qonuniy huquqini ro‘yobga chiqarishiga to‘sqinlik qiladigan va boshqa har qanday tajovuzkorona harakatlar misol bo‘la oladi.

Shunga qaramasdan, BMT Ustavida baribir ikki holatdagina kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilish ko‘zda tutilgan. Bular: o‘zini o‘zi mudofaa qilish (BMT Ustavi, 51-m.) maqsadida hamda tinchlikka tahdid solingan, tinchlik osoyishtalik buzilgan yoki agressiya akti sodir bo‘lgan taqdirda, BMT Xavfsizlik Kengashi qarori (BMT Ustavi, 39 va 42-m.)ga asosan kelib chiqadigan holatlardir.

«Kuch» tushunchasi, birinchi navbatda, agressiv urushni qamrab oladi. BMT Xavfsizlik Kengashi 1974-yil 14-dekabrda qabul qilgan ta’rifga ko‘ra: *agressiya muayyan davlat tomonidan boshqa bir davlatning suverenitetiga, hududiy daxlsizligiga yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi qurolli kuch ishlatilishidir.* Ko‘rinib turibdiki, bu o‘rinda yetarli darajada keng ko‘lamli harbiy harakatlar nazarda tutilmoqda.

Aggressiya subyekti ham, obyekt ham faqatgina davlatlar bo‘lishi mumkin. Nodavlat tuzilmalarga qarshi qurolli kuch ishlatilishi bunga kirmaydi.

Aggressiya nafaqat jabrlanuvchi davlat, balki butun xalqaro hamjamiyat manfaatlariga jinoyatkorona tajovuz qilish demakdir, negaki bu bilan yalpi tinchlik va xavfsizlik xatar ostida qoladi. Shu bois, agressiya aktini sodir etmaslik majburiyati to‘liq xalqaro hamjamiyat munosabatlariga taalluqli majburiyatlar toifasiga mansubdir.

Kuch bilan tahdid qilish deganda, avvalo, qurolli kuch ishlatish xavfi ko‘zda tutiladi. Boshqa turdagi to‘xtaladigan bo‘lsak, davlatning hududiy daxlsizligiga yoki siyosiy mustaqilligiga ziyon yetkazishga qodir bo‘lgan ko‘lamdagi aksiyalarni amalga oshirish taqiqlanadi.

O'zini o'zi himoya qilish huquqi hujum qurboniga aylangan davlatga tegishlidir. Ushbu davlat bu huquqdan foydalanish tartibi haqidagi masalani hal etadi. U hujum qilingani fakti to'g'risida bayonot berishi va bu haqda BMT Xavfsizlik Kengashiga zudlik bilan xabar qilishi zarur. Bunday xabarning yo'qligi tegishli davlat o'zini o'zi himoya qilish haqida so'z yuritmayotganining dalili sifatida baholanishi mumkin.

BMT Ustavida nafaqat yakka tartibda, balki jamoa bo'lib o'zini o'zi himoya qilish huquqi ham ko'zda tutilgan. Jamoa bo'lib o'zini o'zi himoya qilish to'g'risidagi qaror hujumga duchor bo'lgan davlat tomonidan qabul qilinadi. Uning iltimosiz uchinchi davlatlar jamoa bo'lib o'zini o'zi himoya qilish tartibida choralar qo'llash huquqiga ega emaslar.

Jabrlanuvchi davlat so'rovidan keyin jamoa bo'lib o'zini o'zi himoya qilish tartibida choralar qo'llash huquqi barcha davlatlarga taalluqli hisoblanadi.

Kuch ishlatmaslik prinsipida kuch bilan tahdid qilish yoki uni qo'llash evaziga hududga ega bo'lish hollari uchun sanksiya ko'zda tutilgan.

Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish prinsipi. Mazkur prinsip BMT Ustavida va xalqaro huquq prinsiplari bayon etilgan barcha xalqaro aktlarda mustahkamlab qo'yilgan. BMT Bosh Assambleyasining bir qator rezolyutsiyalari alohida unga bag'ishlangan. BMT Ustaviga (2-moddaning 3-bandi) muvofiq, 1970-yildagi Xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada ushbu prinsip quyidagicha ifoda etilgan: «Har bir davlat o'zining boshqa davlatlar bilan munosabatda yuzaga kelgan xalqaro nizolarini tinch yo'l bilan shunday tartibda hal etsinki, toki xalqaro tinchlik va xavfsizlik hamda adolat xavf-xatar ostida qolmasin».

Mintaqaviy aktlarda ham nizolarni tinch yo'l bilan hal etish prinsipi xuddi shu mazmunda mustahkamlangan.

Nizolashayotgan tomonlar tinch yo'l bilan barqarorlashtirishdan bosh tortish huquqiga ega emas va hech qanday nizoni ushbu prinsip ta'sir doirasidan istisno qila olmaydi.

Hozirgi sharoitda tinchlikni ta'minlash manfaatlari nafaqat mavjud nizolarni hal etishni, balki nizo yuzaga kelishining oldini olish, mojarolar profilaktikasi bilan shug'ullanishni ham taqozo etmoqda.

Nizoni hal etish jarayonida yoki nizo vaziyatida nizolashayotgan tomonlar, shuningdek boshqa davlatlar tinchlik va xavfsizlikni saqlashga xavf soladigan darajada vaziyatni qaltislashtirib yuborishi mumkin bo'lgan har qanday harakatlardan tiyilib turishga majburdir.

Xalqaro huquqqa oid majburiyatlarni vijdonan bajarish prinsipi. Xalqaro huquq rivojlanishi jarayonida shakllangan boshqa prinsiplardan farqli o'laroq, ushbu prinsip shu huquq bilan birgalikda qaror topgan. Mazkur prinsip bo'lmaganda, xalqaro huquq deb hisoblanmas edi va aynan unda xalqaro huquqning yuridik kuch manbai mujassamlashgandir. Ushbu prinsip bo'yicha davlatlar o'rtasida xalqaro huquq normalarining yuridik kuchga egaligini tan olish to'g'risida bitimlar tasdiqlangan.

BMT Ustavining 2-moddasida ko'rsatilishicha, BMT barcha a'zolarining «Tashkilot a'zolari tarkibiga mansubligidan kelib chiqadigan yalpi huquq va imtiyozlarini ta'minlash uchun ular mazkur Ustav bo'yicha o'z zimmlariga olgan majburiyatlarni vijdonan bajaradilar» (2-band).

YEXHK Yakunlovchi aktida o'z suveren huquqlarini, shu jumladan o'z qonunlari va ma'muriy tartib-qoidalarini o'rnatar ekan, davlatlar zimmlaridagi majburiyatlarini xalqaro huquq bo'yicha muvofiqlashtirib olishlari zarurligi haqida alohida qoida mavjud.

Xalqaro shartnomalarni sidqidildan bajarish prinsipi – xalqaro huquqning imperativ prinsipi bo'lib, uning ta'sir kuchi qanday mazmunga va manbaga xosligidan qat'i nazar, har qanday haqiqiy xalqaro majburiyatlarning (shartnomalar, odatlar, xalqaro organlarning majburiy qarorlari, bir tomonlama hujjatlar) sidqidildan bajarilishini taqozo etadi. U fundamental umumiy prinsiplar va xalqaro huquqning qat'iy qoidalari toifasiga kiradi.

Xalqaro majburiyatning bajarilmaganligi yoki tegishlicha bajarilmaganiga asos sifatida milliy qonunchilikka havola qilinishi mutlaqo mumkin emas. Sidqidildan bajarish prinsipi taqozo etadigan talablardan yana biri shuki, xalqaro huquq bo'yicha o'zining majburiyatlarini sidqidildan bajarmaydigan xalqaro huquq subyekti buning uchun belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

Mazkur prinsip O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida mustahkamlangandir. 1995-yil 15-iyulda qabul qilingan «Rossiya Federatsiyasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi federal qonunda aytilishicha: «*Rossiya Federatsiyasi shartnomaviy va odatiy normalarga so'zsiz amal qilinishini yoqlaydi, o'zining xalqaro huquqning dasturilamal prinsipi – xalqaro majburiyatlarni vijdonan bajarish prinsipiga sodiqligini ta'kidlaydi*» (Muqaddima).

Xalqaro majburiyatlarning bajarilishi yuzasidan huquqiy davlatgina ishonchli kafolat berishga qodirdir. Boshqa bir jihatdan esa, xalqaro

majburiyatlarga sodiqlik huquqiy davlatga xos sifat ekanini e'tirof etish o'rinlidir.

Ushbu prinsipning uzviy qismi sifatida vijdoniylik prinsipi quyidagi majburiyatlarni ko'zda tutadi:

- faktik shart-sharoitni, davlatlar va normalar ta'sir doirasiga kiruvchi xalqaro hamjamiyat manfaatlarini vijdonan aniqlash;
- qo'llash ko'zda tutiladigan normalarni vijdonan tanlash;
- normalarning amalda tatbiq etilishi ularning shakl va mazmuniga, xalqaro huquq va axloqqa, shuningdek subyektlar zimmasidagi boshqa majburiyatlarga to'liq mos kelishini ta'minlash;
- huquqlar suiiste'molligiga yo'l qo'ymaslik.

Majburiyatlarning vijdonan bajarilishi o'zaro bog'liqlikni taqozo etadi. Normani buzuvchi tomon shu normada ko'zda tutilgan o'z huquqlaridan foydalanishni ham da'vo qilmasligi shart. Huquqlardan foydalanish imkoniyatidan mahrum etish repressaliyaning muhim turi sanaladi.

Hududiy yaxlitlik prinsipi. BMT Ustavi davlatlarning hududiy daxlsizligiga qarshi kuch bilan tahdid qilish yoki uni qo'llashdan tiyilib turishga majbur etadi (2-moddaning 4-bandi).

Hudud boshqa davlatning kuch bilan tahdid qilishi yoki uni qo'llashi evaziga egallab olinadigan obyekt bo'lmasligi kerak. Kuch bilan tahdid qilish yoki uni qo'llash natijasida biron-bir hududning egallanishi tan olinmaydi.

1975-yildagi YEXHK Yakunlovchi aktida hududiy yaxlitlik prinsip sifatida qayd etildi. Aktga muvofiq, BMT Ustaviga mos kelmaydigan, davlatning hududiy yaxlitligi yoki birligiga qarshi har qanday xatti-harakatlar taqiqlangan. Bundan kelib chiqadiki, hududiy yaxlitlikka qarshi yo'naltirilmagan va BMT Ustaviga mos keladigan harakatlarga yo'l qo'yilishi mumkin.

Hududiy yaxlitlik to'g'risida mintaqaviy birlashmalarning barcha ta'sis hujjatlarida so'z yuritiladi. Amerika Davlatlari Tashkiloti Ustavida hududiy yaxlitlikni himoyalash bosh maqsadlardan biri etib belgilangan (1-modda). Xuddi shunday qoida Afrika Birdamligi Tashkiloti Xartiyasida ham mavjud (2 va 3-moddalar).

Davlat hududining yaxlitligi va daxlsizligi prinsipi undan, jumladan uning tabiiy boyliklaridan suveren davlat roziligisiz foydalanishga yo'l qo'yilmasligini ham bildiradi.

Xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi prinsipi. Bu prinsip BMT Ustavida «Millatlar o'rtasida do'stona munosabatlarni

xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashi prinsipini hurmat qilish asosida rivojlantirish, shuningdek yalpi tinchlikni mustahkamlash uchun boshqa tegishli choralar qo'llash»ni ko'zda tutuvchi ushbu Tashkilotga xos maqsadlardan biri sifatida ifoda etilgan (1-moddaning 2-bandi).

Bu yerda gap xalqaro munosabatlar haqida bormoqda, chunki Ustavda «millat» atamasi «davlat»¹ degan mazmunda qo'llanilgan. Bu munosabatlar barcha xalqlarning teng huquqliligi va ulardan har biri o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga ega ekanini hisobga olgan holda ro'yobga chiqarilishi zarur.

Mazkur prinsip birinchi navbatda mustamlakachilikka qarshi yo'naltirilgandir. Shunday ekan, o'z-o'zidan, asosiy e'tibor prinsipning tashqi jihatiga – chet el istibdodi, zulmidan ozod bo'lishga qaratilgan. Bu borada o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini amalga oshirish yo'llari ko'rsatib berilgan. Avvalambor, mustaqil davlat barpo etish, so'ngra mustaqil davlatga qo'shilish yoxud u bilan birlashish yoki boshqa har qanday siyosiy maqom o'rnatish ko'zda tutilgan.

1966-yilgi Inson huquqlari bo'yicha xalqaro paktlarning dastlabki moddalarida «barcha xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga ega» ekani mustahkamlab qo'yilishi bilan o'z taqdirini o'zi belgilash hamda inson huquqlari o'rtasidagi bog'liqlik tasdig'ini topdi. Etnik, diniy va til jihatidan ozchilikni tashkil etuvchilarga kelsak, ularga mansub shaxslarga xuddi shu guruhlarning boshqa a'zolari bilan birgalikda o'z madaniyatidan bahramand bo'lish, o'z diniga e'tiqod qilish va shu din marosimlarini ado etish, shuningdek ona tilidan foydalanishning taqiqlanishi mumkin emas (1996-yil 16-dekabrda fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi paktning 27- moddasi)².

Ushbu qoidalar BMT Bosh Assambleyasining 1992-yildagi Milliy yoki etnik, diniy va til jihatidan ozchilikni tashkil etuvchilarga mansub shaxslar huquqlari to'g'risidagi deklaratsiyada yanada rivojlantirilgan. Davlatlar «o'zlariga tegishli hududlarda» bunday ozchilikning «mavjudligi va o'ziga xosligini» saqlab turishga va ana shu o'ziga xoslikning rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratishni rag'batlantirishga majburdir. Shu bilan bir qatorda, mazkur Deklaratsiya BMT maqsad va

¹ « Birlashgan Millatlar Tashkiloti» nomi « Birlashgan Davlatlar Tashkiloti» tarzida tarjima qilinsa, to'g'riroq bo'lar edi.

² Qarang: Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар/ Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т. 2002.– Б.64.

prinsiplariga, shu jumladan davlatning suveren tengligi, hududiy yaxlitligi va siyosiy mustaqilligiga mos kelmaydigan biron-bir xatti-harakatga yo‘l qo‘yadigan mazmunda talqin etilishi mumkin emasligi yana bir bor ta’kidlanadi.

Yevropada mustamlakachilik muammosi mavjud emasligidan kelib chiqib, YEXHK Yakunlovchi aktida prinsipning nomi quyidagicha o‘zgartirilgan: «Teng huquqlilik va xalqlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqi». Unda: «barcha xalqlar har doim to‘la-to‘kis erkinlik sharoitida o‘z ichki va tashqi siyosiy maqomini tashqi aralashuvlarsiz, qachon va qanday istashlariga qarab belgilash hamda o‘z istak-xohishlari asosida o‘zlarining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyot yo‘lidan borish huquqiga ega» ekani belgilab qo‘yilgan (VIII prinsip)¹.

Xalqlarning teng huquqliligi va o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga egaligi prinsipining hozirgi davrdagi normativ mazmuni xalqlarning huquqlari bilan birga davlatlarning shunga tegishli majburiyatlarini ham o‘zida qamrab oladi. Aytaylik, xalqlarning erkin, hech qanday tashqi aralashuvlarsiz o‘z siyosiy maqomini belgilash hamda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishni ro‘yobga chiqarish huquqi davlatlarning nafaqat ushbu huquqni hurmat qilish, ayni chog‘da hamjihatlikdagi va alohida sa’y-harakatlar orqali unga ko‘maklashishdan iborat majburiyatlariga muvofiqdir.

Xalqlarning teng huquqliligi va o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga egaligi prinsipi – xalqlarning huquqi, ammo majburiyati emas va ushbu huquq turli xil variantlarda ro‘yobga chiqarilishi mumkin. O‘z taqdirini o‘zi belgilash ayirmachilik negizida, suveren davlatlar hududiy yaxlitligi va siyosiy hamjihatligiga ziyon yetkazadigan tarzda amalga oshirilmasligi kerak. Modomiki, xalq o‘zini rasmiy jihatdan namoyon etadigan va ommaviy-huquqiy vazifalarni bajaradigan organni yaratgan bo‘lsa, u holda o‘z taqdirini o‘zi belgilash jarayoniga tashqaridan xalal beruvchi har qanday tajovuzkorona xatti-harakat davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va suveren tengligi prinsiplariga xilof harakatlar sifatida baholanishi mumkin.

Hamkorlik prinsipi. Har tomonlama hamkorlik g‘oyasi BMT Ustavida o‘z ifodasini topgan. U 1970-yildagi Xalqaro huquq prinsiplari deklaratsiyasida prinsip sifatida shakllantirilgan. Ushbu prinsip davlatlar zimmasiga ularning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishidagi

¹ Qarang: Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг инсонийлик мезонлари / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т., 2002. – Б.14.

farqlanishlardan qat'i nazar, bir-biri bilan o'zaro hamkorlik qilish majburiyatini yuklaydi. Hamkorlikning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

birinchidan, tinchlik va xavfsizlikni qo'llab-quvvatlash;

ikkinchidan, inson huquqlarini yalpi hurmat qilish;

uchinchidan, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, texnik va savdo sohasidagi xalqaro munosabatlarni suveren tenglik va aralashmaslik prinsiplariga muvofiq amalga oshirish;

to'rtinchidan, BMT bilan hamkorlik qilish va uning Ustavida ko'zda tutilgan choralarni qo'llash;

beshinchidan, dunyo miqyosida, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy yuksalishga ko'maklashish.

Har tomonlama hamkorlik g'oyasi BMT Ustavida (1-modda, 3-band) ta'kidlanganidek: «Birlashgan Millatlar Tashkiloti Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar xalqaro muammolarni hal etishda ... xalqaro hamkorlikni amalga oshirish maqsadini ko'zlaydi. Bunday hamkorlik xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlashdagina barcha davlatlarning majburiyati hisoblanadi»¹.

Hamkorlik prinsipi huquqiy kategoriya sifatida Ustavning boshqa qoidalari, xususan 55 va 56-moddalari qoidalaridan kelib chiqadi. Masalan, 55-modda mazmuni BMT organlarining ikki xil majburiyatlari mavjudligidan dalolat beradi: davlatlarning Ustavda ko'zda tutilgan maqsadlariga erishish yo'lida bir-birlari bilan hamkorlik qilish majburiyati va ularning xuddi shu maqsadlarga erishish uchun BMT bilan hamkorlik qilish majburiyati.

Davlatlar o'rtasidagi hamkorlik prinsipi BMT Ustaviga muvofiq davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar va o'zaro hamkorlikka doir xalqaro huquq prinsiplari to'g'risidagi deklaratsiyada (1970-yil) uzil-kesil shakllantirilgan bo'lib, jumladan unda aytiladiki, davlatlar o'zlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tizimlaridagi farqlardan qat'i nazar, bir-birlari bilan hamkorlik qilishga majburdir. Shuningdek, hamkorlikning asosiy yo'nalishlari belgilab berilgan. Bu yo'nalishlar sirasiga: tinchlik va xavfsizlikni saqlab turish; inson huquqlarini yalpi hurmat qilish; iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, texnikaviy va savdo-sotiq sohalarida suveren tenglik va aralashmaslik prinsiplariga muvofiq ravishda xalqaro munosabatlarni amalga oshirish; BMT bilan hamkorlik qilish va uning Ustavida ko'zda

¹ Qarang: Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми / Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т., 2004.– Б. 3.

tutilgan choralarni qo'llash; butun dunyoda, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy yuksalishga ko'maklashish kabilar kiradi.

Inson huquqlarini hurmat qilish prinsipi. BMT Ustavida urush talafotlaridan xalos bo'lish vazifasidan keyin «asosiy inson huquqlariga ishonchni qaytadan tasdiqlash» ikkinchi eng muhim vazifa sifatida belgilangan. Inson huquqlarini hurmat qilishni rag'batlantirish BMT maqsadlari qatorining uchinchi bandidan joy olgan. Shunga qaramay, 1970-yilgi Xalqaro huquq, prinsiplari deklaratsiyasida u mustaqil prinsip sifatida ko'rsatilmagan. Unda teng huquqlilik va o'z taqdirini o'zi belgilash, shuningdek hamkorlik prinsiplarini bayon etishdagina inson huquqlarini hurmat qilish haqida so'z boradi.

BMT Ustavini rivojlantirish yo'lida 1948-yili Bosh Assambleya Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasini bir ovozdan qabul qildi. Bu hujjatda asosiy fuqaroviy va siyosiy, shuningdek iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar o'z aksini topgan. Inson huquqlarini hurmat qilish prinsipi 1975-yildagi YEXHK Yakunlovchi aktida davlat huquqlariga doir prinsiplar bayonidan keyin yettinchi o'rinda qayd etilgan bo'lsa-da, mazkur hujjatda u ilk bor xalqaro huquqning mustaqil prinsipi sifatida ifoda etildi.

Hozirgi zamon xalqaro huquqida mazkur prinsip konsepsiyasining o'zi ham o'zgarishga yuz tutmoqda. Ilgari u davlat ichkarisida sodir bo'lgan barcha hodisalarga daxldor sanalar edi. Endilikda ushbu prinsipning mazmun-mohiyati har bir davlatning uni o'z ichki huquqida mujassamlashtirish borasidagi mas'uliyatini ko'zda tutadi. Inson huquqlariga nisbatan hurmat davlatlarning xalqaro majburiyatidir, ayni chog'da ushbu majburiyat faqat milliy doiradagina ro'yobga chiqishi mumkin. Aksariyat mamlakatlar, shu jumladan O'zbekistonda inson huquqlari to'g'risidagi umum e'tirof etgan xalqaro normalar konstitutsiyaviy tartibda mustahkamlab qo'yilgan. O'zbekiston Konstitutsiyasining II bo'limida umum e'tirof etgan inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari mustahkamlangan. Ushbu huquq va erkinliklar xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsipi va normalariga binoan tan olingan va kafolatlangandir.

3.3. Xalqaro huquqda «javobgarlik» tushunchasi va xalqaro jinoyatlar uchun javobgarlik

Xalqaro javobgarlik huquqining nazariy muammolari. Xalqaro huquqiy javobgarlik xalqaro huquqning qadimiy institutlaridan biri

hisoblanadi. Uning norma va prinsiplari, ulardan ayrimlari shartnomaviy normalarda o'z tasdig'ini topgan bo'lsa-da, asosan xalqaro huquqiy odat mazmuniga egadir.

Xalqaro huquqiy javobgarlik deganda, huquqbuzar subyektning o'zi sodir etgan huquqbuzarlik oqibatida xalqaro huquqning boshqa subyektiga yetkazilgan ziyon oqibatlarini bartaraf etish borasidagi yuridik majburiyati yoki xalqaro huquq normalarini buzmaydigan xatti-harakati oqibatida yetkazilgan moddiy ziyonni qoplash majburiyati, agar shu taxlit qoplash tartibi alohida xalqaro shartnomada ko'zda tutiladigan bo'lsa, tushuniladi.

XX asr adabiyoti va amaliyotida davlatlarning xalqaro g'ayrihuquqiy xatti-harakatlarini jinoyatlar va huquqbuzarliklar sifatida ikkiga ajratish nazariy jihatdan o'z tasdig'ini topa boshlagan.

Xalqaro jinoyatlar sirasiga xalqaro hamjamiyatning hayotiy muhim manfaatlarini ta'minlashda o'zak hisoblanadigan xalqaro majburiyatlarni buzadigan xalqaro g'ayrihuquqiy xatti-harakatlar hamda xalqaro hamjamiyat tomonidan yalpisiga jinoyat deb qaraladigan holatlar (masalan, agressiya, quldorlik, genotsid va boshqalar) kiradi. Boshqa barcha g'ayrihuquqiy xatti-harakatlarni xalqaro huquqbuzarliklar sifatida qabul qilish tavsiya etiladi.

Xalqaro huquq nazariyasiga ko'ra, shuningdek xalqaro jinoyat sodir etilgan (ya'ni, zikr etilganidek, xalqaro hamjamiyatning tub manfaatlarini himoya qilishda shu qadar muhim bo'lgan majburiyatlar buzilgan hamda bu hol o'ta xavfli va og'ir deb tasnif etilgan) taqdirda, har qanday davlat yoki davlatlar guruhi huquqbuzarga da'vo qiluvchi subyekt bo'lib chiqishi mumkin, huquqbuzarlik (ya'ni, ikki tomonlama huquqiy munosabatlarni buzish) sodir etilganda esa faqat jabr ko'rgan davlatning o'zi da'vo bilan chiqish huquqiga ega.

Hozirgi paytgacha xalqaro huquqning ushbu institutiga xos huquqiy shartnomalar to'la kodifikatsiya qilinmagan va xuddi shu bois u qoidaga ko'ra, pretsedentlar va sudlar qarorlari negizida yuzaga kelgan odat huquqi normalarni qo'llashga asoslanadi.

Nazariyada qabul qilishiga, xalqaro huquqda shunday umumiy prinsip yuzaga kelganki, unga ko'ra subyektning xalqaro g'ayrihuquqiy xatti-harakatlari uning xalqaro huquqiy javobgarligini keltirib chiqaradi.

Xalqaro huquqiy javobgarlikning siyosiy va moddiy turlarini farqlash qabul qilingan. Tegishli hollarda jabrlanuvchi tomon nafaqat o'zining buzilgan manfaatlarini huquqbuzar hisobidan qondirish, balki huquqbuzarga nisbatan jazo choralarini qo'llash huquqiga ham ega.

Xalqaro huquqiy javobgarlik qat'iy belgilangan majburlash choralarini o'zida mujassam etmaydi. Javobgarlikni ro'yobga chiqarish xalqaro odatiy va shartnomaviy huquq normalariga asoslanadi. Uning yuzaga kelishida xalqaro pretsedentlar ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro huquqda davlat nomidan ish ko'radigan hamda harbiy jinoyat va insoniyatga qarshi jinoyat sifatida tasniflanadigan harakatlarni sodir etgan jismoniy shaxslarning javobgarligi bilan bog'liq masalalar alohida o'rin egallaydi.

Javobgarlikdan ko'zda tutilgan maqsadlar quyidagilardan iborat:

birinchidan, potensial huquqbuzarni tiyib turish;

ikkinchidan, huquqbuzarlarni o'z vazifalarini tegishli tartibda bajarishga undash;

uchinchidan, jabrlanuvchiga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash (kompensatsiya qilish);

to'rtinchidan, xalqaro munosabatlarni javobgarlik boshlanishiga sabab bo'lgan voqealargacha bo'lgan darajada tiklash.

Xalqaro huquqda qarshi choralar. Qarshi choralarini alohida davlatlar xalqaro huquq doirasida, uning imperativ normalarini hisobga olgan holda qo'llaydi. Uning asosiy sharti qurolli kuchlarni qo'llashga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir. Bundan tashqari, qarshi choralar inson huquqlarini, alohida xalqaro huquqiy himoyada bo'lgan shaxslar, masalan, diplomatlarning daxlsizligini buzmasligi kerak.

Xalqaro amaliyotda keng qo'llanilayotgan iqtisodiy majburlash choralaridan foydalanishning o'ziga xos murakkabliklari mavjud. Huquqshunoslarning fikricha, keng miqyosda iqtisodiy majburlash choralaridan foydalanish masalasiga taqiqlangan kuch ishlatish sifatida qaralmog'i lozim.

Qarshi choralar quyidagilarga bo'linadi:

birinchidan, *retorsiya* – bir davlat boshqa bir davlatning o'ziga nisbatan nosamimiy, adolatga zid va tahqirlovchi, shu bilan birga, huquqbuzarlik hisoblanmaydigan xatti-harakatlarini to'xtatish maqsadida qo'llaydigan qarshi choralar.

Retorsiya huquqbuzarlik xavfi mavjud bo'lgan hollarda ogohlantiruvchi chora sifatida qo'llanilishi mumkin. Retorsiyani ko'pincha davlatlar uning fuqarolari boshqa bir davlat hududida tahqirlanganida, iqtisodiy va madaniy aloqalar nosamimiy cheklab qo'yilganda va shu kabi boshqa holatlarda qo'llaydilar. Odatda, retorsiyalar aynan o'xshash yoki o'zi qarshi qaratilayotgan choralarga munosib bo'lgan choralar hisoblanadi. Retorsiya huquqi har doim davlatga tegishlidir;

ikkinchidan, *repressaliya* – huquqbuzarlik sodir etilgan hollarda, xalqaro huquqda qarshi chora sifatida qo‘llashga ruxsat etiladigan bir tomonlama majbur qilish chorasi. U xalqaro huquqqa muvofiq amalga oshiriladi. Repressaliyalar mutanosib bo‘lmog‘i kerak: qarshi chora intensivligi bevosita maqsadga erishish uchun talab etiladiganidan ortiq bo‘lmasligi shart.

Repressaliyalar maqsadga erishilishi bilan barham topadi. Maqsad esa huquqbuzarlikni to‘xtatishga va ko‘zda tutilgan javobgarlik bo‘yicha huquqiy munosabatlar asosida majburiyatlarni bajarishga undashdan iboratdir.

Repressaliyaning alohida turi huquqbuzarga nisbatan umumiy xalqaro huquqning u buzgan normalarini qo‘llashni, shuningdek buzilgan shartnomalarning amal qilishini bir oz to‘xtatib turish yoki amal qilishiga butunlay chek qo‘yishni ko‘zda tutadi;

uchinchidan, *o‘zini o‘zi mudofalash* – davlatning unga nisbatan jinoiy qurolli hujum, shu jumladan qurolli kuchlardan foydalangan holda uyushtirilgan hujumga javoban qo‘llaydigan choralari. Qarshi choralarning ushbu turi repressaliyalarga yaqin tursa-da, qurolli kuchlardan foydalanish uchun asos bo‘luvchi o‘ta jiddiy huquqbuzarliklarga nisbatan chora qo‘llash xususida gap borayotgani uchun, o‘zini o‘zi mudofalash alohida turga ajratilgan.

Davlatlarning individual yoxud jamoaviy o‘zini o‘zi mudofalash huquqi BMT Ustavida qayd etilgan (5-modda). Bu huquq qurolli hujum fakti sodir bo‘lgan taqdirdagina yuzaga keladi. Tinchlikka tahdid solingan holatda tegishli ogohlantiruvchi choralar faqat Xavfsizlik Kengashining qarori asosidagina qo‘llaniladi (BMT Ustavining 39 va 50-moddalari).

Javobgarlik xalqaro huquqning eng qadimiy institutlaridan biridir. *Xalqaro huquqiy javobgarlik* huquqbuzarlik subyektini xalqaro huquqning boshqa subyektiga yetkazgan zarari oqibatlarini bartaraf qilish bo‘yicha yuridik majburlashdir. Javobgarlik masalalarini tartibga soluvchi normalar asosan xalqaro shartnomalarda o‘z aksini topgan va BMT hamda boshqa xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiyalarida tasdiqlangan. Faqat xalqaro huquq subyektlari xalqaro huquqiy javobgarlik subyekti bo‘lishi mumkin. Demak, *xalqaro huquqiy javobgarlik* xalqaro huquq normalari va o‘z xalqaro majburiyatlarini buzgan xalqaro huquq subyektlari uchun boshlanadigan yuridik oqibatlardir.

Xalqaro huquq bo‘yicha javobgarlik xalqaro g‘ayrihuquqiy xatti-harakat oqibatida yuzaga keladi va quyidagi elementlardan iborat:

birinchidan, subyektiv element – mazkur subyektning aybi mavjudligi;

ikinchidan, obyektiv element – subyektning xalqaro huquqiy majburiyatlarini buzishi.

Shu ma'noda aytish mumkinki, *javobgarlik* – huquqiy munosabat bo'lib, bir tomondan, huquqbuzar zimmasiga g'ayrihuquqiy harakatlarga barham berish, huquqbuzarlik oqibatlariga chek qo'yish yoki ularni kompensatsiya qilish majburiyatini yuklasa, ikkinchi tomondan, jabrlanuvchi subyektning tilga olingan harakatlar amalga oshirilishini talab etish huquqi bilan ta'min etadi.

Aybsiz javobgarlik faqat xalqaro shartnomada ko'zda tutilgan alohida vaziyatlardagina boshlanishi mumkin. Bunday shartnomalar (asosan ko'p tomonlama konvensiyalar) hozircha ko'p emas va ularning barchasi yuqori xavf-xatarli manbalarni ishlatish bilan bog'liq davlatlararo munosabatlar sohasiga taalluqlidir. Masalan, 1972-yildagi Kosmik obyektlar yetkazgan zarar uchun xalqaro javobgarlik to'g'risidagi konvensiya.

Xalqaro huquqiy javobgarlik shakllari.

Xalqaro huquqbuzarliklar. Xalqaro huquqbuzarliklar ikki guruhga bo'linadi: birinchi guruh – xalqaro jinoyatlar; ikkinchi guruh – deliktlar, qilmishlar, ya'ni g'ayriqonuniy harakatlar.

Xalqaro jinoyatlar qatoriga xalqaro hamjamiyat alohida xavfli va og'ir deb tasniflagan va uning tub manfaatlari himoyasi uchun g'oyatda muhim bo'lgan majburiyatlarning buzilishiga taalluqli jinoyatlar kiradi. Bular, avvalo, tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash (birinchi galda agressiya), inson huquqini himoya qilish (qulchilik, genotsid, aparteid), atrof-muhitni muhofaza qilish (okean yoki atmosferaning keng ko'lamda ifloslanishi) borasidagi muhim majburiyatlarning jiddiy ravishda buzilishidir.

Xalqaro jinoyat sodir etilgan hollarda javobgarlikning universal huquqiy munosabatlari yuzaga keladi va unga ko'ra, huquqbuzar nafaqat jabrlanuvchi oldida, balki xalqaro hamjamiyat oldida ham yalpi javobgar bo'ladi. Bu o'rinda universal majburiyatlar, *erga omnes* majburiyatlarining buzilishi haqida gap bormoqda.

Bunday hollarda xalqaro huquqning har bir subyektini huquqbuzardan o'z jinoiy harakatlarini to'xtatishni va ularning oqibatlarini bartaraf etishni talab qilish huquqiga egadir.

Xalqaro jinoyatlar toifasiga kirmaydigan huquqbuzarliklar xalqaro deliktlar hisoblanadi. Delikt natijasida yuzaga keladigan javobgarlik ikkitomonlama huquqbuzarlik mazmuniga ega bo'lib, unga ko'ra, qoidabuzar faqat jabrlanuvchi oldida javobgardir.

Xalqaro huquqiy javobgarlik to'lig'icha davlat zimmasidadir. Davlat quyidagilarning harakatlari uchun to'liq javobgar hisoblanadi:

birinchidan, o'z organlarining;

ikkinchidan, o'z mansabdor shaxslarining;

uchinchidan, o'z yurisdiksiyasida bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslarining;

to'rtinchidan, uning hududida boshqa davlat amalga oshirgan va uchinchi davlatning huquq va manfaatlariga qarshi qaratilgan xatti-harakatlar. Bunday vaziyat, masalan, ijaraga olingan hududdagi harbiy bazadan uchinchi davlatga qarshi agressiya amalga oshirilganida yuzaga kelishi mumkin.

Xalqaro huquqda sanksiyalar. BMT sanksiyalar qo'llash borasida keng miqyosli vakolatlarga ega tashkilotdir. U iqtisodiy munosabatlar, temir yo'l, dengiz va havo yo'llari, pochta, telegraf, radio yoki boshqa vositalar orqali aloqalarni to'xtatib qo'yish, diplomatik munosabatlarni uzish, shuningdek harbiy choralar kabi sanksiyalarni qo'llash huquqiga ega. Bu choralarning barchasini faqat BMT Xavfsizlik Kengashi qarori asosidagina va faqat tinchlik xavf ostida qolgan yoki agressiya akti sodir bo'lgan hollardagina davlatlarning qo'llashi majburiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

BMTda tajribaning tobora ortib borayotgani va siyosiy muhitning o'zgarayotgani tufayli, o'rganilayotgan soha bo'yicha birtalay imkoniyatlarning mazkur Tashkilotga tegishli ekanini tan olish bilan bog'liq muayyan tendensiya kuzatilmoqda. Huquqbuzarga ma'naviy-siyosiy ta'sir ko'rsatish chorasi sifatida BMT Bosh Assambleyasining qoralovchi qarorlari qabul qilinmoqda, vaholanki, BMT Ustavida sanksiya sifatida bunga o'xshash choralardan foydalanish ko'zda tutilmagan. Bunday qarorlar, agar ularda kuch bilan yoxud uni ishlatish yo'li bilan tahdid solish orqali erishilgan natijalarni tan olmaslik haqida so'z borsa, muayyan huquqiy oqibatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

BMTning sanksiyalar qo'llash borasidagi tajribasi ularning naqadar ahamiyatli ekanini ko'rsatmoqda. Janubiy Rodeziya va Janubiy Afrikadagi irqchilik rejimlariga ko'p jihatdan BMT sanksiyalari tufayli chek qo'yilgan edi. Fikrimizcha, yaqin yillar BMT Ustavining «Tinchlikka tahdid, tinchlik-barqarorlikning buzilishi va agressiya aktlariga nisbatan harakatlar» nomli VII bobini tamomila yangi mazmun-mohiyat bilan boyitadi. Shu ma'noda, 1990-yili Quvaytga hujum qilgani uchun Iroqqa nisbatan sanksiya qo'llash tajribasi ibratlidir. Bu qarama-qarshiliklardan keyingi davrda keng ko'lamlı sanksiya qo'llash borasidagi

ilk tajriba edi. BMT Xavfsizlik Kengashining dastlabki qarori agressiya boshlangan kundayoq qabul qilindi. Iroqqa qarshi qurolli kuchlardan foydalanish agressiyaga tez fursatda barham berish imkonini yaratdi.

Shu bilan birga, bu sohada bir qator kamchiliklar ham ko'zga tashlanib qoldi. Qurolli kuchlardan foydalanish bo'yicha rahbarlikni BMT emas, balki bir guruh davlatlar amalga oshirdi, hatto sof iqtisodiy sanksiyalarning qo'llanilishi ham ko'pchilik mamlakatlarning jiddiy moddiy talafotlar ko'rishiga sabab bo'ldi. Bu esa nisbatan ko'proq talafot ko'rgan mamlakatlarning zararini qoplash yo'li bilan tegishli moddiy yukni iloji boricha adolatli ravishda taqsimlash muammosini kun tartibiga qo'yadi.

Xalqaro tashkilotlarning xalqaro jinoyatlarni sodir etganlik uchun javobgarligi.

Xalqaro huquqda majbur qilish va uning turlari. Sanksiyalar va qarshi choralar xalqaro huquqda majbur qilishning huquqbuzarga nisbatan qo'llaniladigan turlari sirasiga kiradi. Garchand xalqaro huquqda majbur qilishning markazlashgan tartibi mavjud bo'lmasa-da, baribir, u xalqaro huquq faoliyatida muhim o'rin tutadi va uning amal qilish mexanizmidagi o'ziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, majbur qilish bu mexanizmida yetakchilik qilmaydi va bunday bo'lishi mumkin ham emas.

Majbur qilishning zaruriy belgisi qonuniylikdir. Majbur qilish asosi va maqsadi bo'yicha ham, shuningdek uslubi va ko'lami bo'yicha ham qonuniy bo'lmog'i zarur. Qonuniylik, avvalambor, xalqaro huquqning asosiy maqsadlari va prinsiplariga mos kelishi bilan belgilanadi.

Xalqaro huquqda majbur qilish choralarini ularni qabul qiluvchi subyektlarga qarab ikki guruhga ajratish mumkin:

birinchi guruh: *sanksiyalar* – faqat xalqaro tashkilotlar qo'llaydigan majbur qilish choralarini;

ikkinchi guruh: *qarshi choralar* – davlat qo'llaydigan choralar hisoblanadi.

4-MAVZU. XALQARO VA MILLIY HUQUQNING O‘ZARO ALOQADORLIGI VA HALQARO HUQUQDA HUDUD

4.1. «Xalqaro va milliy huquqning o‘zaro aloqadorligi» tushunchasi

Xalqaro va milliy huquq (davlatning ichki huquqi) turli sohalarda amal qiladigan va bir-biriga bo‘ysunmaydigan mustaqil huquq tizimlari hisoblanadi. Ayni chog‘da, ular o‘zaro murakkab munosabatlar bilan bog‘langandir.

Keng ma‘noda qaraganda, xalqaro va milliy huquqlarning harakat sohalari bir-biriga juda yaqin bo‘lib, u tegishli huquq subyektlarining o‘zaro harakati jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi. Amaliy jihatdan yondashganda, xalqaro va milliy huquqlarning harakat sohasi qanchalik o‘zaro yaqin bo‘lmasin, ular turlichadir.

*Birinchi*dan, xalqaro huquq subyektlari sifatida – davlatlar, milliy huquq subyektlari sifatida esa, jismoniy va yuridik shaxslar, shuningdek, ushbu davlatlarning organlari namoyon bo‘ladi.

*Ikkinchi*dan, tartibga solish obyekti xalqaro huquqda – xalqaro (davlatlararo) munosabatlar, milliy huquqda esa, mamlakat ichkarisidagi ijtimoiy munosabatlar kiradi.

*Uchinchi*dan, xalqaro huquqda normativ manbalarni davlatlar, bitim asosida yaratadi, milliy huquq manbalarini esa, qonunlar hamda davlatning oliy hokimiyat va boshqaruv organlarining qonunosti hujjatlari tashkil etadi.

*To‘rtinchi*dan, milliy huquq normalariga rioya etishni alohida davlat majburlov apparati ta‘min etgani holda, xalqaro huquq normalariga amal qilishni ta‘minlash alohida yoki jamoa tarzida majburlovchi qo‘llash yo‘li bilan ro‘yobga chiqariladi, bunda majburlovni qo‘llash doirasi va shakllari maxsus prinsiplar hamda xalqaro huquq normalarida belgilangan bo‘ladi.

Xalqaro huquqning milliy huquq bilan o‘zaro munosabatlaridagi chuqurlashuv ijtimoiy hayotni baynalminallashtirish bilan belgilanadi.

Xalqaro huquq bo‘yicha majburiyatlarni vijdonan bajarish prinsipiga muvofiq, har qanday davlat o‘z hokimiyatini amalga oshirishda, jumladan qonunlar va ma‘muriy qoidalarni o‘rnatishda davlat o‘z zimmasidagi

xalqaro majburiyatlarni muvofiqlashtirib oladi. Shu bilan bir qatorda, davlatlarning suveren tengligi prinsipi har bir davlatga o'z milliy huquqiy tizimini o'zi tanlashi, shuning barobarida, o'z ichki davlat huquqining xalqaro huquq bilan o'zaro munosabatlari tartibini belgilash uchun imkon beradi. Bu xalqaro huquq davlat zimmasiga muayyan majburiyat yuklaydi, uni mamlakat ichida amalga oshirish tartibini esa, agar xalqaro huquqiy normada boshqa xil qoida mavjud bo'lmasa, milliy huquq belgilaydi, demakdir.

Shunday qilib, xalqaro huquq va davlat ichki huquqi ikki mustaqil o'zaro bog'liq huquq tizimidir. Ular bir-biriga muayyan ta'sir ko'rsatadi hamda har biri o'z makonida harakat qiladi.

Xalqaro va milliy huquqning o'zaro munosabati bo'yicha uch xil nuqtai nazar bor.

Birinchi nuqtai nazar tarafdorlari xalqaro huquqning milliy huquq normalaridan ustunligini e'tirof etadilar va hozirgi kunda ko'pchilikni tashkil etadilar. Xalqaro huquqning ustunligi aksariyat davlatlarning konstitutsiyalarida, xususan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida ham mustahkamlangan. Demak, birinchi nuqtai nazar xalqaro huquq ustunligi nazariyasini asoslaydi.

Ikkinchi nuqtai nazar bo'yicha xalqaro huquq va davlat ichki huquqi o'zining subyektlari, manbalari, obyektlari, harakat qilish sohasi bo'yicha mustaqil huquq tizimlaridir. Bu nuqtai nazar namoyandalarining ta'limoti dualistik nazariya nomini olgan.

Uchinchi nuqtai nazar XIX asrda Germaniyada tarqalgan bo'lib, davlat ichki huquqining xalqaro huquqqa nisbatan ustunligini olg'a surgan.

Xalqaro huquq tizimi va davlatning ichki huquqi tizimi bir-biridan umuman ajralgan va alohida holda mavjud bo'lmaydi.

Xalqaro huquqda norma ijodkorligi milliy huquq tizimlariga ta'sir ko'rsatishi hamda bu davlatlarning tashqi siyosati va diplomatiyasida hisobga olinishi fakt sifatida e'tirof etiladi. Xalqaro huquq o'z navbatida milliy qonunchilikka ta'sir ko'rsatadi. Bir qator davlatlarda ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar to'g'ridan-to'g'ri milliy qonunchilikning bir qismiga aylanadi. Ko'plab davlatlar qonunlarida shunday qoida belgilanganki, unga ko'ra, qonundagi qoidalar bilan xalqaro shartnoma normalari o'rtasida farq mavjud bo'lgan hollarda xalqaro shartnoma qoidalari ustun kuchga ega sanaladi.

Xalqaro huquq subyektlari, prinsip nuqtai nazaridan olganda, xalqaro majburiyatlarga rioya qilmaganliklarini oqlash uchun o'z

qonunchiligiga havola qilishlari mumkin emas. Davlatlar o'z zimmlariga olgan xalqaro majburiyatlarni sidqidildan bajarishlari zarur.

4.2. «Xalqaro huquqda hudud» tushunchasi va turlari

Davlat hududi davlatning moddiy asosini tashkil etadi. Hududni himoya qilish – davlatning asosiy vazifalaridan biri. Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyaga muvofiq, «Rossiya Federatsiyasi o'z hududining yaxlitligi va daxlsizligini ta'minlaydi» (4-moddaning 3-qismi).

Xalqaro huquq ham davlat hududini qo'riqlashga alohida ahamiyat beradi. Uning kuch ishlatmaslik, hududiy yaxlitlik, chegaralar daxlsizligi kabi asosiy prinsiplarining mazmun-mohiyati deyarli shu masalaga bag'ishlangan. Davlat boshqa har qanday davlatning hududiy daxlsizligiga qarshi kuch bilan tahdid qilishdan yoki uni ishlatishdan o'zini tiyib turishga majbur. Davlat hududi boshqa davlatning unga qarshi kuch bilan tahdid qilish yoki uni ishlatish evaziga egalik qilinadigan obyekt bo'lishi mumkin emas.

Hudud, shuningdek davlat suvereniteti amal qiladigan keng makon, davlatning hududiy yurisdiksiyasi makoni sifatida tushuniladi. Davlat hududi tarkibiga quyidagilar kiradi:

birinchidan, quruqlik hududi (quruqlikning yuza qismi), shu jumladan orollar;

ikkinchidan, suv hududi (akvatoriya): ichki suvlar va hududiy dengiz;

uchinchidan, quruqlik va suv hududlari ostidagi yer osti boyliklari; bunda yer qa'ri chuqurligi chegaralanmagan va nazariy jihatdan Yer kurrasining markazigacha taalluqli hisoblanadi;

to'rtinchidan, havo hududi bo'lib, u sanab o'tilgan makonlar doirasida toki fazogacha bo'lgan ustki hududdan iborat; havo hududining balandlik chegarasi o'rnatilmagan, ayrim fikrlarga qaraganda, u 100 –110 kilometrni tashkil etadi.

Konstitutsiyaga muvofiq, Rossiya Federatsiyasi hududi «uning subyektlari hududlari, ichki suvlar va hududiy dengizlar, ular ustidagi hududiy makondan iboratdir» (67-moddaning 1-qismi).

Davlat muayyan huquqlarni boshqa davlatga bergan holda, bir tomonlama asosda yoxud xalqaro shartnoma bo'yicha o'zining hududiy yurisdiksiyasini cheklashi mumkin. Bunday hollar bevosita va tranzit havo yo'llari hamda chet el qurolli kuchlarining boshqa davlat hududida bo'lib turishi bo'yicha bitimlarda ko'proq ko'zga tashlanadi.

Hududlarning mansubligi va chegaralar o‘tishi bilan bog‘liq *xalqaro nizolar* faqat tinch yo‘l bilan, kuch ishlatmasdan va xalqaro huquq asosida hal etilmog‘i zarur.

Muzokaralar yo‘li bilan yoki xalqaro organlarda bunday nizolarni hal etish borasida orttirilgan katta tajriba odatda davlatlar o‘zining hududga egalik qilishini asoslash uchun ilgari suradigan bir necha dalil-isbotlarni aniqlash imkonini beradi.

Istilo etish (okkupatsiya) va egallab olish muddatining uzoqligi samaralidir. Bularning zamirida davlat suverenitetini samarali joriy etishdan iborat yagona prinsip mujassam, ya’ni davlat tegishli barcha hudud bo‘ylab va o‘zining xalqaro huquq bo‘yicha majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo‘lgan darajada hududiy ustunlikni amalga oshiradi. Davlat boshqaruv faoliyatining joriy etilishi tegishli hududning har bir nuqtasida namoyon bo‘lishi uchun aholi yashamaydigan va borish qiyin bo‘lgan joylarda yurisdiksiyani amalda qo‘llash umuman talab etilmasligi ham mumkin va bu shart ham emas.

Samarali davlat boshqaruvining rasmiy mezonlariga quyidagilar kiradi:

birinchidan, mazkur davlat huquq-tartibot idoralari qo‘llab-quvvatlab turadigan muayyan tartibning o‘rnatilganligi;

ikkinchidan, boshqa davlat hukmronligiga yo‘l qo‘yilmasligi yoki suveren davlat xabardorligi va roziligi asosida boshqa davlat yurisdiksiyasi uchun imkon beriladigan ayrim holatlar.

Hozirgi zamon nizolarida *egalik qilish muddatining uzoqligidan* foydalanish shubhalidir, zero o‘tmishda hududlar odatda zamonaviy xalqaro huquq rad etgan usullar – urush, bosqinchilik, mustamlakachilik kurashlari evaziga qo‘lga kiritilgan. *Muddat uzoqligi* dalili faqat quyidagi shartlar mavjud bo‘lgan hollardagina tan olinishi mumkin:

birinchidan, o‘tmishda hududni egallash davlatlarning tegishli shartnomada o‘z ifodasini topgan roziligi yoki sukut saqlash ko‘rinishida tan olishi asosida amalga oshirilgan;

ikkinchidan, egalik qilish uzluksiz va daxlsiz bo‘lgan, masalan, boshqa davlatlar e’tiroz bildirmagan.

Ana shu shartlar mavjud bo‘lgan hollarda, *muddat uzoqligi* – olis o‘tmishga borib taqaladimi yoki bir necha o‘n yildan iborat bo‘ladimi – hech qanday ahamiyatga ega bo‘lmaydi.

Egalik qilishning boshqa davlatlar tomonidan *sukut saqlash ko‘rinishida tan olinishi* nafaqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri hududiy ustunlikni amalga oshirishga, balki boshqa alohida huquqlarga, masalan, baliq

ovlash yoki dengizdan turli xil tabiat in'omlarini yig'ib olishga ham daxldordir. Davlat faoliyati ayrim turlarining sukut saqlash ko'rinishida tan olinishi oxir-oqibat faoliyatning xuddi shu turi bo'yicha zarur ko'lamda yurisdiksiya joriy etishni ko'zda tutuvchi muayyan rejimni yaratishga qodirdir.

Xalqning o'z taqdirini o'zi belgilashi plebissit (referendum) jarayonida aniqlanishi mumkin. Xalqaro huquqiy amaliyotda muayyan hududiy tuzilmalarning u yoki bu davlatga qo'shilishi yuzasidan xalqning xohish-irodasini aniqlash maqsadida bir necha marta plebissit huquqidan foydalanilgan.

Davlat chegarasi quyidagicha belgilanadi:

birinchidan, quruqlikda – o'ziga xos nuqtalar relyefning chiziqlari yoki aniq ko'rinib turadigan joylar bo'yicha;

ikkinchidan, kema qatnaydigan daryolarda – daryoning asosiy farvater yoki talvegi o'rtasi bo'ylab; kema qatnamaydigan daryolarda, jilg'alarda – ularning o'rtasi yoki daryoning asosiy o'zanining o'rtasi bo'ylab; ko'llar yoki boshqa suv havzalarida – davlat chegarasi ko'l yoki boshqa suv havzasi qirg'oqlariga chiqqan joylarni tutashtiruvchi to'g'ri yoki boshqacha chiziq bo'yicha. Daryo, jilg'a yoki boshqa suv havzasi orqali o'tadigan davlat chegarasi ular qirg'oqlarining ko'rinishi yoki suv sathi o'zgarganda ham, daryo, jilg'a oqimi u yoki bu tomonga burilganda ham o'zgarmay qolaveradi;

uchinchidan, suv omborlarida va boshqa sun'iy suv havzalarida – ular suv bilan to'ldirilgunga qadar davlat chegarasining mazkur joyi o'tgan chizig'iga muvofiq ravishda;

to'rtinchidan, daryolar, jilg'alar, ko'llar va boshqa suv havzalari orqali o'tuvchi ko'priklarda, to'g'onlar va boshqa inshootlarda – davlat chegarasi suvdan o'tish-o'tmasligidan qat'i nazar, shu inshootlarning o'rtasi yoki ularning texnologiya o'qi bo'ylab.

Davlat chegarasi joylarda aniq ko'rinib turadigan chegara belgilari bilan ko'rsatib qo'yiladi. Chegara belgilarining shakllari, o'lchamlari va ularni o'rnatish tartibi qonun hujjatlari hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan belgilanadi. Qo'shni davlatlar o'rtasida davlat chegarasi chizig'ini ko'rsatib qo'yish uchun joylarda chegaraning butun uzunligi bo'ylab, shuningdek chegara bo'yi daryolari va suv havzalari bo'ylab chegaraning tozalash mintaqalari belgilanadi.

Davlat chegarasining shaxslar va transport vositalari tomonidan kesib o'tilishi xalqaro avtomobil, temir yo'l, havo, daryo qatnovi yo'llarida yoki qonun hujjatlarida hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilab qo'yiladigan boshqa joylarda amalga oshiriladi.

Chegara nizolari va mojarolarini hal etish qonun hujjatlarida hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. *O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi davlat chegarasini himoya qilish va qo'riqlash sohasida muayyan vakolatlarga ega:*

1) davlat chegarasini himoya qilish va qo'riqlashni tashqi siyosiy xalqaro huquqiy jihatdan ta'minlashni amalga oshiradi;

2) davlat chegarasini va uning rejimini belgilash bo'yicha muzokaralar olib boradi, zarur hujjatlar va materiallarni tayyorlaydi;

3) O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning O'zbekiston Respublikasiga kirishi va O'zbekiston Respublikasidan chiqishi huquqini beruvchi hujjatlarni rasmiylashtiradi;

4) davlat chegarasi rejimiga rioya etish masalalarini, chegara nizolarini belgilagan tartibda hal etadi;

5) qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

4.3. Davlat chegaralarining turlari va xalqaro huquqda hududiy nizolar

Xalqaro huquqda «davlat chegaralari» tushunchasi. Davlat chegarasi deganda, uning yuzasi bo'ylab o'tkazilgan va davlat hududi sarhadlarini, ya'ni hududiy yurisdiksiya makonini belgilab bergan, yuridik jihatdan asoslangan shartli chiziq tushuniladi.

Chegarani doimo davlatning o'zi o'rnatadi, ammo faqat shartnoma shaklidagi xalqaro bitim yoki boshqa davlatlarning sukut saqlash ko'rinishidagi tan olishi bilan tasdiqlangan chegara chizig'igina qonuniy deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi chegaralarni shartnomaviy negizda mustahkamlash zaruratiga asoslanadi. Bunda O'zbekiston ichki va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash, chet el davlatlari bilan o'zaro manfaatli hamkorlik, davlatlarning suvereniteti va hududiy yaxlitligini va davlat chegaralarining daxlsizligini o'zaro hurmat qilish, chegara muammolarini tinch yo'l bilan hal etish prinsiplariga amal qilmoqda. O'zbekistonning chegara to'g'risidagi qonunchiligi xalqaro shartnomalarga asoslanadi.

O‘zbekiston beshta davlat bilan chegaradosh bo‘lib, mamlakatimiz chegarasining uzunligi qariyb 7 ming kilometrni tashkil etadi. Davlat chegarasini belgilash, o‘zgartirish, himoya qilish va qo‘riqlash sohasidagi munosabatlar «O‘zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to‘g‘risida»gi qonun bilan tartibga solinadi¹. Ushbu qonunda O‘zbekiston Respublikasining davlat chegarasi mamlakat hududi doirasini belgilovchi chiziqdan va bu chiziq bo‘ylab o‘tuvchi vertikal sathdan iboratligi ko‘rsatilgan. Bu tushuncha xalqaro huquq normalariga mos kelib, O‘zbekiston hududining barcha tabiiy ko‘rinishlariga – quruqlikda, suvda, yer ostida va havo bo‘shlig‘idagi makon chegaralarini belgilaydi.

Chegara chiziqlari shartnomada yoki davlatning qonun hujjatida batafsil bayon etiladi va xaritada chiziladi. Bu bosqich *delimitatsiya* deb ataladi. Keyin chegara joyning o‘zida belgilanadi, chegaraga oid belgilar o‘rnatiladi, tegishli hujjatlar tayyorlanadi. Bu chegaralar *demarkatsiyasi* bosqichidir. Davlatlar amaliyotida, shuningdek, *redemarkatsiya* bosqichi ham ma‘lumki, u ilgari o‘rnatilgan chegaralarning tiklanishi yoki yangilanishini anglatadi. Ba‘zan redemarkatsiya chegaralarni xalqaro huquqning umumiy normalariga muvofiqlashtirgan holda, hududlarni o‘zaro almashish, ularni boshqa tomonga topshirish bilan ham bog‘liq bo‘ladi.

Masalan, 2003-yil 24-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasining qo‘shni davlatlar bilan davlat chegarasi chizig‘ini belgilash tartibi to‘g‘risida»gi 530-sonli qarori qabul qilingan. Mazkur qarorga asosan, «O‘zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasining qo‘shni mamlakatlar bilan davlat chegarasi chizig‘ini belgilash ishlari tashkil etiladi².

Xalqaro huquqda chegaralarni delimitatsiya qilishning bir qancha usullari qayd etilgan. Xususan, *quruqlik chegaralarini* ahamiyatli nuqtalar, relyef chiziqlari yoki ravshan ko‘rinib turadigan mo‘ljallar bo‘ylab o‘tkazish maqsadga muvofiqdir. Bunga misol sifatida daryolar, tog‘lar va shu kabilarni ko‘rsatish mumkin. Bunday chegaralar aniq-ravshan farqlanib turadi va kamroq tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Ular *tabiiy* chegaralar, deb ataladi.

¹ Qarang: «Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1999. – № 9. – 217-м.

² O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 24 noyabrdagi 530-sonli qarori.

Shuningdek, astronomik chegaralar ham borki, ular jugʻrofiy toʻrning meridian va parallel chiziqlari orqali oʻtgan boʻladi. Masalan, Filippin va Maldiv orollarining chegaralari xuddi shu taxlit oʻrnatilgan. Afrikadagi mustamlaka hududlar sarhadlarini belgilashda ham bunday chegaralar keng qoʻllanilgan.

Suv chegaralari daryolar boʻylab quyidagi tartibda: kema qatnaydigan daryolarda – bosh farvater oʻrtasi boʻylab yoki talvega boʻylab (daryoning eng chuqur joyi orqali); kema qatnamaydigan daryolarda yoki oddiy irmoqlarda – ularning oʻrtasi boʻylab; bir necha shoxobchali daryolarda – bosh shoxobcha oʻrtasi boʻylab oʻrnatiladi. Koʻllar va boshqa suv havzalarida davlat chegarasi quruqlikdagi chegaralarning suvga chiqish nuqtalarini toʻgʻri chiziq orqali bir-biriga bogʻlash bilan oʻrnatiladi. Daryo, koʻl yoki boshqa suv havzalari boʻylab oʻtadigan chegara qirgʻoq qiyofasida yoxud suv sathida oʻzgarishlar yuz bergan hamda daryo oqimi oʻzgargan hollarda koʻchirilmaydi.

Suv ombori yoki boshqa sunʼiy suv havzasi barpo etilganidan keyin suv bosgan joylar boʻylab ilgari oʻtgan chegara xuddi oʻsha joylarda saqlanib qoladi. U quruqlikdan suv chegarasiga oʻzgaradi, xolos. Koʻpriklar va toʻgʻonlar boʻylab chegara, suv chegarasi chizigʻidan qatʼi nazar, mazkur inshootlarning oʻrtasidan oʻtadi.

Dengiz chegaralari hududiy dengizning tashqi chegaralariga mos tushadi. Rossiyaning dengiz chegaralari 12 dengiz milyasi (qariyb 24 kilometr) masofasida Rossiyaning butun dengiz qirgʻoqlari boʻylab oʻtadi.

Rossiya dengiz chegaralari qoʻshni (Boltiqliqboʻyidagi va Qora dengiz boʻyidagi) davlatlar bilan tuzilgan shartnomalar natijasi hisoblanadi yoki hozirgi kundagi (Kaspiy, Azov dengizlari boʻyicha) muzokaralarning mavzuini tashkil etadi.

Davlatlarning hududiy yurisdiksiyasidagi dengiz maydonlari, ayniqsa, yagona iqtisodiy hudud yoki kontinental shelf kabi keng maydonlar boʻylab yonlama chegara chizigʻi oʻtkazishda muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelishi tabiiy. Xalqaro huquqda kodifikatsiyalangan odat normalariga muvofiq, bunday chegaralashlar chogʻida adolat prinsipi katta ahamiyat kasb etadi. Bunday chegaralashning texnik usuliga koʻra, agar davlatlarning qirgʻoq boʻyi hududlari bir-biriga qarama-qarshi yotgan boʻlsa, oraliq chiziq va agar davlatlarning qirgʻoq boʻyi hududlari bir-biriga taqalgan, chegaradosh boʻlsa, teng turuvchi chiziqlar oʻtkaziladi.

Milliy qonunchilik va xalqaro shartnomalar yordamida chegarada chegara rejimi (tartibi) oʻrnatiladi. Uning maqsadi – davlat xavfsizligini

ta'minlash, shuningdek qonuniy aloqalarga ko'maklashuvchi va davlat manfaatlariga zid kirish va chiqishlarga to'siq bo'luvchi o'ziga xos filtr sifatida xizmat qilishdan iborat. Tegishli hujjatlar asosida va maxsus o'tish joylaridagina chegarani kesib o'tishga ruxsat etiladi. Faqat halokat, tabiiy ofatlar va boshqa shu kabi favqulodda holatlardagina noqonuniy ravishda chegarani transport vositalarida, shu jumladan havo va dengiz kemalarida kesib o'tish uchun yo'l qo'yiladi. Chegara rejimi «O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida»gi qonunda belgilangan.

Chegaralarga taalluqli xalqaro huquqda *barqarorlik* tendensiyasi namoyondir:

birinchidan, chegaralar to'g'risidagi shartnomaga nisbatan shartnoma tuzilgan shart-sharoitning tubdan o'zgargani to'g'risidagi izohni shartnomani to'xtatish uchun asos sifatida qo'llab bo'lmaydi (Xalqaro shartnomalar bo'yicha Vena konvensiyasi 62-moddasining 2-bandi). Demak, shart-sharoit o'zgarganini sabab qilib, chegaralarni bir tomonlama tartibda o'zgartirish mumkin emas;

ikkinchidan, xalqaro huquqda huquqiy vorislik bo'yicha amal qilish prinsipi odat tusiga kirgan. Unga ko'ra, voris davlat unga avvalgi davlatdan o'ziga o'tgan hudud chegaralarini tan olishi zarur. Bu prinsip ilk bor XX asrda Lotin Amerikasida amaliyotga kiritilgan edi.

XX asrda ushbu prinsipni Afrikaning mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lgan bir qancha davlatlari o'rtasidagi chegara nizolarini hal etishda BMT Xalqaro sudi keng qo'llagan. SSSRning sobiq ittifoqdosh respublikalari o'rtasida mavjud bo'lgan ma'muriy bo'linish chiziqlarini davlat chegaralari sifatida tan olgan sobiq ittifoqdosh respublikalar – mustaqil davlatlar tajribasida ham xuddi ana shu prinsip qo'llanilganini kuzatish mumkin.

Alohida xalqaro huquqiy maqomga (rejimga) ega makonlar. Yer yuzida bir qator hududlar alohida xalqaro huquqiy maqomga egadir. Ular jumlasiga Antarktika, Arktika va Shpitsbergenni kiritish mumkin.

Antarktikaning xalqaro huquqiy maqomi. Antarktika – Antarktida materigi va unga tutash Atlantika Hind va Tinch okeanlari uchastkalarini, shu jumladan u yerdagi orollarni qamrab olgan janubiy yarim shardagi hudud.

Antarktida materigi qariyb 14 million kvadrat kilometr maydonga ega bo'lib, Yer kurrasining o'ndan bir qismini tashkil etadi. U mineral zaxiralarga g'oyatda boy, ulkan ilmiy va harbiy ahamiyatga molikdir. Ushbu materikni 1820-yili F.F. Bellinsgauzen va M.P. Lazarev rahbarligidagi rus ekspeditsiyasi kashf etgan.

XX asr boshida bir qancha davlatlar materikning ayrim qismlariga da'vo bildirganlar. Boshqa bir qator davlatlar esa, bu da'volarga qarshi noroziliklarini ma'lum qilganlar. Qit'aning xalqaro huquqiy maqomini belgilash maqsadida 1959-yili Antarktika to'g'risidagi shartnoma imzolangan. Ushbu shartnomada Antarktikaga da'vo bildirgan davlatlar ham, ana shu da'volarga qarshi chiqqan davlatlar, shu jumladan SSSRning huquqiy vorisi sifatida Rossiya ham ishtirok etgan.

Ushbu shartnoma Yer kurrasining 60-paralleligacha, shu jumladan barcha shelf muzliklarigacha bo'lgan janubiy qutbidagi hududlarda ta'sir kuchiga ega. Shartnomada *betaraf* va *qurolsizlantirilgan* hududlar maqomi belgilangan. Antarktikadan faqat tinch maqsadlardagina foydalaniladi. Harbiy bazalar barpo etish, harbiy mashqlar o'tkazish, qurol-yarog'larni sinovdan o'tkazish taqiqlangan. Antarktikada har qanday yadro portlatishi va mazkur hududda radioaktiv materiallar ko'milishi taqiqlanadi. Ayni chog'da, ilmiy tadqiqotlar o'tkazish va shu kabi boshqa har qanday tinch maqsadlar yo'lida harbiy xodimlardan foydalanish yoki jihozlash ishlarini amalga oshirish mumkin. Shartnomaning muhim prinsipi ilmiy tadqiqotlar erkinligidir.

Shartnomada hududiy da'volarni «muzlatib qo'yish»ning qayd etilgani ayniqsa alohida ahamiyat kasb etadi: ayrim ishtirokchi davlatlar ma'lum qilgan da'volaridan, ayrimlari esa ma'lum qilgan noroziliklaridan voz kechmaydilar. Ammo Shartnoma kuchda bo'lgan paytida yuz bergan biron-bir harakat yoki faoliyat Antarktikaning hududiy suverenitetiga nisbatan qandaydir da'voni qo'llab-quvvatlash yoxud inkor etishga doir bayonotlar uchun asos bo'la olmaydi va Antarktikada suverenitetning hech qanday huquqini yuzaga keltirmaydi.

Antarktikadagi barcha shaxslar o'z vazifalarini ado etish maqsadida bu yerda bo'lib turgan davrda yuz beradigan barcha xatti-harakatlar va kamchiliklar borasida o'zlari fuqarosi bo'lgan davlat yurisdiksiyasida hisoblanadilar.

Shartnoma maqsad va prinsiplarini joriy etishga ko'maklashuvchi Maslahat kengashi ta'sis etilgan bo'lib, u Antarktika bilan bog'liq masalalar yuzasidan axborot almashish, o'zaro maslahatlashish, shuningdek ishtirokchi davlatlar hukumatlari uchun Shartnomaning maqsad va prinsiplarini joriy etishga ko'mak beradigan choralarni tayyorlash, ko'rib chiqish va tavsiya etish maqsadida ikki yilda bir marotaba chaqiriladi.

Muhokama etilgan masalalar bo'yicha Maslahat kengashi tegishli tavsiyalar qabul qiladi va ushbu tavsiyalarni kengash ishida vakillari qatnashgan barcha davlatlar tasdiqlagach, kuchga kiradi hamda

Shartnomani imzolagan tomonlar uchun majburiy hisoblanadi. Shuningdek, inspeksiya masalasi ham koʻzda tutilgan boʻlib, davlatlar istalgan paytda Antarktikaning istalgan yoki barcha hududida boʻlish, shu jumladan mazkur hududlarni havodan nazorat qilish uchun toʻliq erkinlik beriladigan nazoratchilarni tayinlash huquqiga egadir. Antarktika toʻgʻrisidagi shartnoma bir qancha huquqiy tartibot tizimlarini ishlab chiqish uchun tegishli shart-sharoit yaratgan.

Maslahat kengashi 1980-yilda ishlab chiqqan Antarktikaning dengizdagi tirik zaxiralarini himoya qilish toʻgʻrisidagi konvensiyasi atrof-muhit muhofazasi sohasiga taalluqli boʻlib, Antarktika ekotizimining muayyan qismi hisoblanuvchi 60-paralleldan shimolroqda joylashgan dengiz makonini oʻz taʼsir doirasiga oladi. Konvensiyaga muvofiq, har qanday populyatsiya sonini uning barqaror holati taʼmin etiladigan miqdordan kam boʻlmagan darajada saqlab qolish va umuman ekotizimga ziyon yetkazmaslik evaziga tirik organizmlarning barcha turlarini ovlash sanoatining obyekti hisoblanishi mumkin.

Antarktikaning dengizdagi tirik zaxiralarini himoya qilish boʻyicha komissiya ham mavjud boʻlib, u tirik organizmlardan ayrim turlarining mavsumlar va hududlar boʻyicha ovlanishi miqdorini tartibga solish bilan shugʻullanadi. Komissiya nazorat va inspeksiya qilish huquqiga ega. 1946-yildagi Kit ovlash sanoati toʻgʻrisidagi konvensiyaga muvofiq tashkil etilgan Xalqaro kit ovlash sanoati komissiyasi kitlarni tijorat maqsadida ovlashni taqiqlash toʻgʻrisida qaror qabul qilgan. Tulenlarni ovlash sanoatiga taalluqli konvensiya ham mavjud. Antarktikada mineral xomashyo qazib olishni huquqiy tartibga soladigan tegishli hujjat ishlab chiqish borasidagi saʼy-harakatlar esa muvaffaqiyatsizlikka uchragan.

1991-yilda Atrof-muhit muhofazasi haqidagi protokol Antarktika toʻgʻrisidagi shartnomaga qoʻshimcha etib maʼqullandi va unda Antarktika tinchlik va fan yoʻlida xizmat qilish uchun moʻljallangan tabiiy qoʻriqxona sifatida belgilab qoʻyildi. Protokolga muvofiq, Antarktikada mineral zaxiralarga aloqador har qanday faoliyatni amalga oshirish taqiqlanadi, ilmiy tadqiqotlar esa bundan mustasnodir. Bu oʻrinda kelgusida chuchuk suvning bebaho manbaiga aylanishi mumkin boʻlgan muzga nisbatangina istisno tariqasida yondashildi. Maslahat kengashi bu borada erishgan bitimga koʻra, muzdan foydalanish mineral zaxiralarni oʻzlashtirishga qaratilgan faoliyat doirasiga kirmaydi va shu boisdan ham u taqiqlanmaydi.

Arktikaning xalqaro huquqiy maqomi. Arktikaning oʻziga xos iqlim sharoiti taqozosiga koʻra bu mintaqada faoliyatning alohida huquqiy

maqomi shakllangan. Maxsus Arktikaga tegishli bo'lgan dunyo miqyosidagi hujjatlar mavjud emas. Arktika kengliklarining xalqaro huquqiy maqomi Rossiya, AQSH, Kanada, Norvegiya, Daniya (uning tarkibiga Grenlandiya oroli ham kiradi) kabi Arktika bo'yi davlatlarining bir tomonlama hujjatlari bilan belgilangan.

XX asr boshlarida Kanada Shimoliy Qutbning Kanadaning Shimoliy Muz okeaniga olib chiqish nuqtalarini birlashtiruvchi meridian sektori doirasida o'z yurisdiksiyasi amalda ekanini tasdiqlaydigan bir qator hujjatlar qabul qilgan. 1926-yilda xuddi shu sektor doirasida va aynan Kanada belgilagan prinsip asosida «Shimoliy Muz okeanida joylashgan yerlar va orollarni SSR Ittifoqi hududi deb e'lon qilish to'g'risida»gi SSSR MIK Prezidiumining qarori paydo bo'lgan.

Arktikaning tabiiy shart-sharoiti Shimoliy Muz okeanidagi faoliyatni huquqiy tartibga solishning boshqa sohalarini ham nazarda tutadi:

birinchidan, bu yerda ichki suvlar va hududiy yurisdiksiyadagi boshqa hududlarni belgilash uchun boshlang'ich to'g'ri chiziqlar boshqa makonlardagiga nisbatan kengroq qo'llaniladi;

ikkinchidan, qirg'oq yaqinidan o'tadigan suv yo'llari (Norvegiya sohillaridagi Indreleya, Rossiya Federatsiyasi sohillaridagi Shimoliy dengiz yo'li) qirg'oqbo'yi davlatlarining to'liq yurisdiksiyasida hisoblanadi, chunki ularni kema qatnaydigan holatda saqlab turish katta mehnat va sarf-xarajatni talab etadi, aksariyat hollarda esa, ushbu suv yo'li bo'ylab muzyorar kema boshchilgisiz qatnash mutlaqo imkonsizdir. 1991-yildan Rossiyada «Shimoliy dengiz yo'li trassasi bo'ylab suzish nizomi» amal qilmoqda.

BMTning 1982-yildagi Dengiz huquqi bo'yicha konvensiyasida Arktikaga aloqador davlatlarning tabiiy muhitni muhofaza etishga qaratilgan huquqiy hujjatlar qabul qilishlari uchun alohida vakolatlar ko'zda tutilgan. Arktikaga aloqador davlatlar shunday hujjatlarni qabul qilganki, ular mazkur davlatlarga bu yerdagi barcha faoliyat turlarini nazorat va inspeksiya qilib borish bo'yicha huquqlar beradi. Arktikaga aloqador davlatlarning bu boradagi hamkorligi yanada rivojlanmoqda.

1996-yili Arktika kengashi tashkil topgan va u Arktika tabiiy muhitini va uning ekotizimi sog'lomligini himoya qilish, tabiiy zaxiralarning biologik turfa xilligini ta'minlash, ularni avaylab saqlash va ulardan bir me'yorda foydalanish kabi maqsadlarni o'z oldiga qo'ygan.

Shpitsbergenning xalqaro huquqiy maqomi. 1920-yildagi Parij shartnomasiga muvofiq, Shpitsbergen arxipelagi Norvegiyaning to'liq va mutlaq suvereniteti ostida ekani tan olingan. Ayni chog'da, Shartnoma

ishtirokchilariga mansub kemalar va fuqarolar Shartnomaning 1-moddasida ko'rsatilgan hududlarda va ularning hududiy suvlarida bir xil asoslarga binoan baliq ovlash hamda ov qilish huquqidan foydalanishlari uchun ijozat etilgan. Yevropa, Osiyo va Lotin Amerikasining 30 dan ortiq davlati, shu jumladan Rossiya ham ana shu Shartnoma ishtirokchisi sanaladi.

Bundan tashqari, Shpitsbergen betaraf hudud deb e'lon qilingan: arxipelagda biron-bir dengiz bazasi tashkil etilishi, harbiy maqsadlarda foydalanish butunlay taqiqlangan, hududda qandaydir mudofaa inshootlari qurilishi mumkin emas. Shunday qilib, Shpitsbergen xalqaro shartnoma bilan belgilab qo'yilgan noyob maqomga egadir.

5-mavzu. AHOLI VA XALQARO HUQUQ.
XALQARO TASHKILOTLAR VA ANJUMANLAR

5.1. Xalqaro huquqda «aholi» tushunchasi va fuqarolik

Xalqaro huquqda «fuqarolik» tushunchasi. Har bir inson – shu davlat fuqarosimi, chet el fuqarosimi yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxsmi – bundan qat’i nazar, o‘zi istiqomat qilayotgan davlat hududida shu davlat bilan muayyan huquqiy aloqada bo‘ladi. Barcha insonlar istiqomat qilayotgan shu davlat qonunlariga, ijtimoiy va huquqiy tartibga to‘liq rioya qilishlari lozim.

Shaxsiy ustunlik deganda, davlatning o‘z aholisi hisoblangan barcha shaxslarga nisbatan oliy hokimiyat kuchiga egaligi tushuniladi. Har qanday davlat aholisi o‘z huquqiy maqomi bo‘yicha quyidagi uchta muhim toifaga bo‘linadi:

- 1) fuqarolar;
- 2) chet elliklar;
- 3) fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar.

Fuqarolik jismoniy shaxs bilan davlat o‘rtasidagi o‘zaro huquq va majburiyatlarni belgilab beruvchi huquqiy munosabatdir. Agar federal davlat qonunchiligida federal fuqarolikdan tashqari, federatsiya subyektini fuqaroligi ham ko‘zda tutilgan bo‘lsa, u holda xalqaro huquqiy tartibga solish doirasida faqat federal fuqarolik hisobga olinadi. Bu, jumladan kanton va obhina (jamoalar) fuqaroligi mavjud bo‘lgan Shveysariya fuqaroligiga, shuningdek ayrim respublikalari (Tatariston, Boshqirdiston) o‘zining alohida fuqaroligini joriy etgan Rossiya Federatsiyasi fuqaroligiga tegishlidir.

1992-yildagi (1993-yildan kuchga kirgan) Maastrixt shartnomasi bilan belgilangan Yevropa Ittifoqi fuqaroligi masalasi nisbatan murakkabroqdir. Unga ko‘ra, «a’zo davlat fuqaroligiga ega bo‘lgan har bir shaxs Ittifoq fuqarosi hisoblanadi». 1997-yil 23-maydagi Belorussiya va Rossiya Ittifoqi Nizomiga muvofiq, «Ittifoq fuqaroligi joriy etiladi. Rossiya Federatsiyasining har bir fuqarosi va Belarus Respublikasining har bir fuqarosi bir vaqtning o‘zida Ittifoqning fuqarosidir».

1948-yildagi Inson huquqlari bo‘yicha umumjahon deklaratsiyasida qayd etilgan umumiy prinsipga ko‘ra, *birinchidan*, har bir inson fuqaro bo‘lish huquqiga ega; *ikkinchidan*, hech kim mantiqsiz ravishda,

o'zboshimchalik bilan o'z fuqaroligidan yoki fuqaroligini o'zgartirish huquqidan mahrum etilishi mumkin emas.

Fuqarolikni tartibga solishda ichki huquq muhim o'rin tutadi. O'zining ustunlik kuchidan foydalangan holda, davlat fuqaro huquqlarini, fuqarolikni olish va yo'qotish tartib-qoidalarini belgilaydi. Fuqarolik bo'yicha Rossiya qonunchiligi xalqaro andozalarga muvofiqlashtiriladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va 1992-yildagi O'zbekiston Respublikasi fuqaroligi to'g'risidagi qonun¹ mamlakatimizning bu boradagi asosiy hujjatlaridir.

Xalqaro huquqda «diplomatik himoya» tushunchasi. Davlatning o'z fuqarolariga nisbatan xalqaro miqyosdagi majburiyati boshqa davlatda bo'lib turgan chog'ida ularni himoya etishdan iborat bo'lib, u *diplomatik himoya* deb ataladi.

Diplomatik himoya biron-bir davlat xatti-harakati bilan uning hududida bo'lib turgan boshqa davlat fuqarosiga nisbatan zarar yetkazilgan taqdirda, quyidagi shartlar asosida qo'llanilishi mumkin:

birinchidan, ana shu xatti-harakatlar xalqaro huquqqa zid bo'lsa;

ikkinchidan, odatdagi himoya vositalari (sud va boshqalar)dan foydalanish natija bermagan yoki berishi mumkin bo'lmagan hollarda;

uchinchidan, zarar xususiy shaxs xatti-harakati bilan yetkazilgan bo'lsa-yu, davlat buzilgan huquqlarni tiklash borasida zarur choralarni ko'rmasa;

to'rtinchidan, chet el fuqarolarining ichki milliy qonunlarga amal qilmaslik hollari kuzatilganda.

Aksariyat hollarda diplomatik himoyani diplomatik vakolatxonalar va konsullik muassasalari amalga oshiradi. Mustasno hollarda Tashqi ishlar vazirligi va hatto hukumat mazkur masala bilan shug'ullanishga kirishishi mumkin. Masalan, Belorussiya va Rossiya Ittifoqi Nizomiga muvofiq (18-modda) Ittifoq fuqarosi «o'zi fuqarosi bo'lgan Ittifoqning ishtirokchi davlatiga qarashli diplomatik vakolatxonalar mavjud bo'lmagan uchinchi mamlakat hududida Ittifoqning boshqa ishtirokchi davlatiga qarashli diplomatik vakolatxonalar yoki konsullik muassasalari tomonidan ana shu davlat fuqarolari bilan bir xil sharoitlarda himoya qilinish» huquqiga egadir.

¹ Qarang: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1992. – № 9. – 333-м.

5.2. Fuqarolikka ega bo'lish va yo'qotish usullari. Xalqaro huquqda qochoqlar

Fuqarolikka ega bo'lish. Fuqarolikka ega bo'lishning ikkita asosiy usuli mavjud.

Birinchisi – filiatsiya, ya'ni birlamchi usul bo'lib, bunda fuqarolikka ega bo'lish huquqi tug'ilish bilan birga paydo bo'ladi.

Ikkinchisi – naturalizatsiya usuli deb ataladi va ushbu hosila usuliga ko'ra, boshqa bir davlat fuqarosi yoxud apatrid (fuqaroligi bo'lmagan shaxs) hisoblangan shaxslarga fuqarolik beriladi.

Fuqarolarning aksariyat qismini tug'ilishiga ko'ra fuqarolar tashkil etadi. Fuqarolikka ega bo'lish to'g'risidagi qonunchilikning ikkita prinsipi ma'lum: qon huquqi (jus sanguinis) va tuproq huquqi (jus soli). Birinchi prinsipga muvofiq, shaxs tug'ilgan joyidan qat'i nazar, ota-onalari fuqaroligiga ega bo'ladi. Ota va ona turli fuqarolikka ega bo'lgan hollarda ushbu masala milliy qonunchilikka muvofiq va ko'pincha ota-ona roziligi asosida hal etiladi. Tuproq huquqi prinsipiga ko'ra, shaxs qaysi davlat hududida tug'ilgan bo'lsa, o'sha davlatning fuqaroligiga ega bo'ladi.

Amaliyotda ana shu ikki prinsipning muayyan jihatlarini o'zida birlashtirgan aralash tizimlar tobora keng tarqalmoqda. 1991-yil 28-noyabrdagi «Rossiya Federatsiyasi fuqaroligi to'g'risida»gi Rossiya Federatsiyasi qonuniga muvofiq, fuqarolikka *qon huquqi prinsipi asosida ega bo'linadi, bola qayerda tug'ilganligidan qat'i nazar, ota-onasi fuqaroligini oladi* (14-modda). Ammo ota-onalar hech qanday fuqarolikka ega bo'lmagan hollarda tuproq huquqi prinsipi qo'llanilishi mumkin (17-modda). «Tashlandiqlar», ya'ni ota-onalari noma'lum bolalar ham xuddi shu asosda fuqarolikka ega bo'ladi (16-modda). Ota-onalari noma'lum bolalarning mahalliy fuqarolik prezumpsiyasi ko'pchilik davlatlarga xosdir.

Naturalizatsiya, asosan, shaxsning arizasiga ko'ra fuqarolikka qabul qilinishi, demakdir. Naturalizatsiyaning boshqa xil ko'rinishlari – asrab olish, optatsiya, ko'chish, davlat xizmatiga o'tish kabilar. Ko'pincha chet ellik shaxs bilan nikohga o'tish hollarida fuqarolikka ega bo'lish muammoga aylanadi. Ilgari qabul qilingan tartibga ko'ra, bunday hollarda ayol o'z fuqaroligini yo'qotar va erining fuqaroligiga ega bo'lardi. Hozirgi kunda davlatlarning aksariyat ko'pchiligi jinsiy tenglik pozitsiyasini ma'qullagan holda, ayolning bunday nikohga kirishi uning fuqaroligiga ta'sir qilmasligi qoidasiga asoslanmoqda. Shu bilan birga,

nikohga kirish chog'ida fuqarolikka ega bo'lishning imkon qadar soddalashtirilgan tartiblari ko'zda tutilayotir. «Rossiya Federatsiyasi fuqaroligi to'g'risida»gi qonunga muvofiq, nikohga kirishda Rossiya Federatsiyasi fuqaroligiga ro'yxatdan o'tish bilan ega bo'lish mumkin.

Bunday amaliyot 1957-yildagi Turmush qurgan ayol fuqaroligi to'g'risidagi konvensiyaga mos bo'lib, unga ko'ra, nikohga o'tish va shuningdek nikohni bekor qilish ayolning fuqaroligiga hech qanday ta'sir etmaydi. Chet ellik xotin soddalashtirilgan tartib bo'yicha o'z erining fuqaroligini olishi mumkin.

Fuqarolik *tegishli shaxsning xohish-istagisiz* berilmasligi kerak. Majburiy tarzda fuqarolik berilishi – tegishli shaxs o'zi fuqarosi bo'lgan davlat tomonidan diplomatik himoyaga olinishi uchun yetarli asos hisoblanadi. Ba'zan qonunchilik qaysidir shaxsning alohida xizmatlarini munosib taqdirlash maqsadida, unga o'z fuqaroligini berishni ham ko'zda tutishi mumkin.

Fuqarolikka ega bo'lishning alohida turi – *reintegratsiya* bo'lib, u ilgari yo'qotilgan fuqarolikning qayta tiklanishidir. Ko'pchilik mamlakatlar huquqida fuqarolikni tiklashning soddalashtirilgan tartiblari mavjud.

Mehnatkash-migrantlar (ko'chmanchilar)ning huquqiy maqomi. Mehnatkash-migrantlar va ularning oila a'zolari fuqarosizlarning alohida toifasini tashkil etadi. Ularning soni barcha mamlakatlar bo'yicha hisoblaganda 50 million kishidan ortiqdir.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti 1939-yildayoq Mehnatkash-migrantlar to'g'risidagi konvensiyani qabul qilgan, 1975-yilda esa yana bir konvensiya qabul qilindi. Ko'p o'tmay, 1977-yilda Yevropa Kengashi Mehnatkash-migrantlarning huquqiy holati to'g'risidagi Yevropa konvensiyasini qabul qilgan bo'lsa, 1990-yil 18-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi Barcha mehnatkash-migrantlar va ular oila a'zolarining huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiyani qabul qildi.

Migrant deganda, *o'zlari fuqarosi hisoblanmagan davlatda haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanadigan, shug'ullangan yoki shug'ullanayotgan shaxslar* tushuniladi. Konvensiyaning asosiy mazmun-mohiyati umum e'tirof etgan inson huquqlarining migrantlarga ham taalluqli ekanini tan olishdan iboratdir.

Konvensiyadagi bir qator qoidalarda migrantlar maqomining o'ziga xos jihatlari aks etgan. Ular orasida «nasl-nasabi daxldor davlatlar» talabi bo'yicha kiritilgan qoidaning e'tiborli jihati shundaki, unga ko'ra, davlatlar migrantlarning madaniy o'ziga xosligi hurmat qilinishini

ta'minlaydi va ularning nasl-nasabi daxldor davlat bilan madaniy aloqalarni amalga oshirishiga to'sqinlik qilmaydi.

Fuqarolikni yo'qotish. Fuqarolikni yo'qotish, uning to'xtatilishi bilan bog'liq masalalar davlatning ichki huquqi asosida hal etiladi.

Shaxs fuqarolikni quyidagi hollarda yo'qotishi mumkin:

birinchidan, o'z xohish-istagiga ko'ra;

ikkinchidan, davlat tashabbusi bilan.

Ikkinchi holatda fuqarolikdan mahrum etish haqida so'z boradi. U g'ayriixtiyoriy ravishda, masalan, shaxs boshqa fuqarolikka ega bo'lganida, chet elda uzoq muddat yashab qolganida, chet el qurolli kuchlariga xizmatga kirganida amalga oshirilishi mumkin. Fuqarolikdan mahrum etishning boshqa bir turi – bu haqda davlatning maxsus hujjati, oliy organ qarori yoki sud hukmi chiqishidan iborat.

Siyosiy faoliyati tufayli ommaviy tartibda fuqarolikdan mahrum etish tajribasi ham mavjud. *1917-yil Oktabr inqilobidan keyin Rossiyada xuddi shu asos bo'yicha qariyb ikki million kishi fuqaroligidan mahrum etilgan edi.* Aynan shunday vaziyat 1941-yilda Germaniya tomonidan Fuqarolik bo'yicha imperiya huquqi to'g'risidagi 11-dekret chiqarilganda yuz bergan va chet ellarda yashayotgan germaniyalik yahudiylar fuqarolikdan mahrum etilgan edi.

So'ngi o'n yilliklarda davlatlarning fuqarolikdan mahrum etish huquqini cheklash tendensiyasi kuzatilmoqda. Rossiya Konstitutsiyasida belgilanishicha, fuqaro o'z fuqaroligidan mahrum etilishi mumkin emas (6-moddaning 3-qismi).

1961-yildagi (1975-yil 13-dekabrda kuchga kirgan) Fuqarosizlikni kamaytirish to'g'risidagi konvensiyada fuqarolikni yo'qotishga taalluqli bir qator normalar mavjud. Konvensiyada qayd etilgan umumiy qoidaga ko'ra, agar oqibatda fuqaro fuqaroligi bo'lmagan shaxsga aylanib qoladigan bo'lsa, davlat uni fuqaroligidan mahrum etmasligi kerak.

Aksariyat davlatlar qonunchiligida (masalan, AQSHning 1952-yildagi Immigratsiya va fuqarolik to'g'risidagi qonunida) mavjud yana bir normaga ko'ra, boshqa bir fuqarolik qabul qilinishi munosabati bilan tegishli fuqarolik g'ayriixtiyoriy ravishda barham topadi. Bunday norma 1963-yildagi Ko'p fuqarolikni cheklash va ko'p fuqarolik hollarida harbiy majburiyat to'g'risidagi Yevropa konvensiyasida ham bor.

Hududiy o'zgarishlarda fuqarolik masalasining hal etilishi. Bir davlat hududining boshqasiga o'tishi chog'ida aholining fuqarolik masalasi xalqaro ahamiyat kasb etadi. Bunday vaziyatda fuqarolik masalasi yalpi xususiyatga ega bo'lishi natijasida ushbu muammo yanada

jiddiy tus oladi. Topshirilayotgan hudud aholisining yalpi ravishda boshqa davlat fuqaroligiga o'tishi transfert, deyiladi. *U turli vaziyatlarda turlicha o'ziga xosliklarga ega bo'ladi.*

Bir davlatning boshqasiga qo'shilishida avvalgi davlatning fuqaroligi barham topadi. Boshqa hollarda transfert optatsiya, ya'ni mavjud yoki imkoni bor holatlarning ikki yoki undan ko'prog'i orasidan tanlab olish huquqi bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Bir davlat hududining boshqasiga o'tishi bilan bog'liq hollardan tashqari, boshqa vaziyatlarda, masalan, o'zga fuqarolikka ega bo'lgan shaxs bilan nikohga kirish paytida, tug'ilishiga ko'ra ikki fuqarolikka ega bo'lgan shaxs balog'at yoshiga yetganida ham optatsiya qo'llanilishi mumkin. SSSRning tarqalib ketishi davrida bu borada hayotning o'zi katta tajribani amalga oshirdi. O'shanda yangi mustaqil davlatlar – sobiq ittifoqdosh respublikalar tomonidan yalpisiga «aholining hudud izidan borishi» prinsipi qo'llanildi. Ittifoqdosh respublikalar o'z davlat mustaqilligini e'lon qilar ekan, odatda o'z hududidagi jami aholiga o'zlarining fuqaroligi huquqini berdi. Ko'pincha ushbu huquq optatsiya bilan birgalikda amalga oshirilmadi. Ammo, asta-sekin yangi davlatlar optatsiya bilan birgalikda yalpi ravishda fuqarolik berish tomon yuz tutdilar.

Fuqarosizlik. Fuqarosizlik shaxs biron-bir davlat fuqaroligiga ega bo'lmagan yuridik holatdir. Bunday shaxslar *apatridlar* deyiladi. Agar tug'ilgan joyining qonuni va ota-onasi fuqarolari bo'lgan mamlakat qonuni qon huquqi prinsipiga asoslangan bo'lsa, u holda shaxs tug'ilgan paytidan shunday holatga tushib qolishi mumkin.

Hozirgi zamon xalqaro huquqi fuqarosizlikka nisbatan butunlay salbiy munosabatdadir. 1961-yildagi Fuqarosizlikni kamaytirish to'g'risidagi konvensiya davlat zimmasiga o'z hududida tug'ilgan va apatrid bo'lish ehtimoli mavjud har qanday shaxsga fuqarolik berish majburiyatini yuklaydi.

1954-yildagi Apatridlar maqomi to'g'risidagi konvensiya ularning maqomini chet elliklar maqomi bilan tenglashtirishni talab etadi. Bu hali o'z vatani hisoblangan davlatning diplomatik himoya etishi borasida chet elliklar ega bo'lgan huquqni, shuningdek ularning mamlakati bilan tuzilgan shartnomalarda ko'zda tutilgan huquqlarni bildirmaydi, albatta. Ammo bu borada davlatning o'z hududida doimiy yashab turgan fuqarosiz shaxslarga nisbatan diplomatik himoya etish huquqi tobora tan olinayotganini kuzatish mumkin.

Ko'p fuqarolik. Fuqarolik to'g'risida milliy qonunlar o'rtasidagi farqlar ta'sir kuchi o'laroq, inson tug'ilishi bilanoq ikki va undan ortiq davlatning fuqaroligiga ega bo'lishi mumkin. AQSH hududida tug'ilgan Rossiya fuqarolarining farzandlari har ikki davlat fuqaroligi huquqiga egadir.

Ikki davlat fuqaroligiga ega bo'lgan shaxs – *bipatrid*, bir necha fuqarolikka ega shaxs esa – *multipatrid*, deb ataladi.

Umum e'tirof etgan normaga muvofiq, bir necha davlat fuqaroligiga ega bo'lgan shaxs ana shu davlatlarning har biri tomonidan faqat mazkur davlatning fuqaroligiga ega deb qaraladi (1930-yildagi Fuqarolik to'g'risidagi qonunlar kolliziyasiga doir ayrim masalalar haqidagi Gaaga konvensiyasining 3-moddasi). Buning mazmuni shuki, agar shaxs o'zi fuqarosi bo'lgan davlatlardan birining hududida bo'lib tursa, boshqa davlatlar unga diplomatik himoya ko'magini ko'rsatish huquqiga ega emas (o'sha Konvensiyaning 4-moddasi).

Uchinchi bir davlat, ya'ni o'zi fuqarosi bo'lmagan davlat hududida bo'lib turgan bir necha fuqarolikka ega shaxsga faqat bitta fuqaroligi bor deb qaraladi. Bunda uchinchi davlat samarali fuqarolik qoidasini qo'llaydi, ya'ni shaxsning o'zi muqim yashab turgan davlat fuqarosi ekani e'tiborga olinadi. Agar buni aniqlash qiyin bo'lsa, u holda shaxs nisbatan ko'proq bog'liq hisoblangan davlat fuqaroligi tan olinadi (5-modda).

Bipatridlar uchun harbiy majburiyat muammosining hal etilishi katta ahamiyatga egadir. 1930-yildagi Ikki fuqarolik bilan bog'liq ayrim holatlarda harbiy majburiyat to'g'risidagi Gaaga protokoli xuddi shu masalaga bag'ishlangan. 1963-yildagi Ko'p fuqarolikni cheklash va ko'p fuqarolik hollarida harbiy majburiyat to'g'risidagi Yevropa konvensiyasida ham mazkur mavzuga taalluqli qoidalar mavjud. Doimiy yashab turilgan yoki samarali aloqasi bo'lgan davlatdagina harbiy xizmatni o'tash majburiydir.

Rossiya Konstitutsiyasida belgilanishicha, Rossiya fuqarosi «federal qonun yoki Rossiya Federatsiyasi xalqaro shartnomasiga muvofiq, chet el davlati fuqaroligiga (ikki fuqarolikka) ega bo'lishi mumkin» (62-moddaning 1-qismi). Rossiya fuqarosining chet el fuqaroligiga egaligi, siyosiy huquqlardagi ayrim cheklashlarni hisobga olmaganda, uning huquq va majburiyatlariga daxl qilmaydi.

Rossiya Federatsiyasi ikki fuqarolikni tartibga solish yuzasidan yaqin va uzoq xorij mamlakatlari bilan bir nechta bitimlar imzolagan bo'lib, ushbu hujjatlarga harbiy majburiyatni bajarish tartibi to'g'risidagi bitimlar ilova qilingan.

Fuqarolik to'g'risidagi qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida yakka fuqarolik joriy qilingan. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lgan shaxsning biron-bir davlat fuqaroligiga mansubligi tan olinmaydi. Bu 1930-yilgi Gaaga konvensiyasida mustahkamlangan ikki fuqarolikni tan olmaslik xalqaro prinsipiga ham to'liq mos keladi.

Davlat hududidagi fuqarosizlarning holati. Davlat hududidagi fuqarosizlar qatoriga quyidagilar kiradi:

birinchidan, chet elliklar, ya'ni o'zlari bo'lib turgan mamlakat fuqarosi hisoblanmagan va boshqa davlat fuqaroligiga ega bo'lgan shaxslar. Chet ellik shaxs o'zi bo'lib turgan mamlakatning to'liq hududiy yurisdiksiyasida va o'zi fuqarosi hisoblangan davlatning shaxsan yurisdiksiyasida bo'ladi. Bunda hududiy yurisdiksiya ustun sanaladi;

ikkinchidan, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;

uchinchidan, multipatridlar, ya'ni bir necha fuqarolikka ega shaxslar.

Xalqaro munosabatlarda davlatning fuqarosiz shaxslariga shartnoma yoki odat normasi asosida beriladigan bir nechta huquqiy maqom odatga aylangan. Bunday maqomlar chet elliklarga nisbatan ikki tomonlama shartnomalar orqali o'rnatilsa, apatridlar va multipatridlarga nisbatan ko'p tomonlama konvensiyalar asosida yoki odat bo'yicha belgilanadi.

Bu maqomlar ichida nisbatan keng tarqalgani – *milliy maqom bo'lib, unga ko'ra, fuqarosizlar, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, asosan, mahalliy fuqarolarga tenglashtiriladi.* Ushbu maqom Rossiya Konstitutsiyasida ham qayd etilgan, unda aytilishicha, chet ellik fuqarolar va fuqarosiz shaxslar «federal qonun yoki Rossiya Federatsiyasi xalqaro shartnomasida belgilanganidan tashqari barcha hollarda Rossiya Federatsiyasi fuqarolari bilan teng ravishda huquq va majburiyatga egadirlar» (62-moddaning 3-qismi).

Alohida fuqarolarga tegishli bo'lgan huquqlar ham borki, chet elliklar bunday huquqlarga ega emas.

Bu huquqlar sirasiga quyidagilar kiradi:

- 1) Rossiya Federatsiyasiga moneliksiz qaytib kelish huquqi;
- 2) mitinglar, demonstratsiyalar, namoyishlar huquqi;
- 3) yerga xususiy egalik huquqi;
- 4) ehtiyojmand fuqarolarning davlatdan moddiy ko'mak olish huquqi;
- 5) bepul tibbiy, tez yordamdan tashqari, xizmat ko'magidan foydalanish huquqi.

Bundan tashqari, Rossiya fuqarosi Rossiya Federatsiyasidan tashqariga ko'chirib yuborilishi yoki boshqa davlatga topshirilishi mumkin emas.

Fuqarosizning huquqiy maqomidagi eng muhim farq uning davlatni boshqarishda ishtirok etish bilan bog'liq quyidagi huquqlari mavjud emasligidir:

birinchidan, davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga saylash va saylanish;

ikkinchidan, davlat xizmatida bo'lish;

uchinchidan, armiyada va boshqa huquq-tartibot idoralarida xizmat qilish;

to'rtinchidan, davlat siri bilan bog'liq bo'lgan mansab vazifalarida ishlash;

beshinchidan, dengiz kemasi kapitani va havo kemasi ekipaji a'zosi bo'lish.

Shu bilan birga, chet elliklar faqat fuqarolar zimmasida bo'lgan ayrim majburiyatlarni, avvalo, harbiy majburiyatni ado etishdan ozoddirlar.

BMT Bosh Assambleyasi 1985-yilda qabul qilgan O'zlari yashab turgan mamlakatlarning fuqarolari hisoblanmagan shaxslarga nisbatan inson huquqlari to'g'risidagi deklaratsiyada chet elliklar maqomining umumiy qoidalari qayd etilgan bo'lib, unda qonuniy asosda mamlakat hududida bo'lib turgan bunday shaxslarni ommaviy tartibda ko'chirib yuborishga yo'l qo'yilmasligi ko'rsatilgan.

Shartnoma asosida fuqarosiz uchun mumkin qadar qulaylik berish rejimi yaratilishi mumkin: bunda u tadbirkorlik, boj va soliq to'lovlari va shu kabi boshqa masalalar bo'yicha boshqa har qanday toifaga mansub shaxslardan kam bo'lmagan huquqlardan foydalanadi. Shuningdek, fuqarosizlarga nisbatan alohida yengillik va imtiyozlar berishni ko'zda tutuvchi preferensial rejim ham qo'llanilishi mumkin.

Xalqaro huquqda boshpana huquqi. Boshpana huquqi konstitut-siyaviy huquqning umum e'tirof etgan, xalqaro huquqda tan olingan va ma'qullangan institutidir. Xalqaro huquqiy odat normalari Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va BMTning 1967-yildagi Hududiy boshpana to'g'risidagi deklaratsiyasida qayd etilgan.

Qochoqlarning huquqiy maqomi. Qochoqlarga taalluqli dastlabki hujjatlar Birinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan. Ayni paytda bu boradagi asosiy xalqaro huquqiy hujjat 1951-yildagi Qochoqlar maqomi to'g'risidagi konvensiyadir.

Qochoq deganda, irqi, dini, fuqaroligi, muayyan ijtimoiy guruh yoki siyosiy maslakka mansubligi yuzasidan ta'qibga olingach, asosli ravishda xavf-xatar ostida qolgani tufayli, ayni paytda, o'zi fuqarosi hisoblangan mamlakatdan tashqarida bo'lgan va ushbu mamlakat himoyasidan

foydalanish imkoni yoxud istagi bo'lmagan shaxs tushuniladi. Ushbu ta'rif yuqoridagi sabablarga ko'ra, o'zi avval yashab turgan mamlakatdan tashqarida bo'lgan hamda xuddi shunday xavf-xatar mavjudligi o'z yurtiga qaytish imkoni yoxud istagi bo'lmagan fuqarosiz shaxslarga ham taalluqlidir.

Bundan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy mulohazalarga ko'ra o'z mamlakatini tark etuvchi «iqtisodiy qochoqlar» mazkur toifaga taalluqli emas. Tinchlik-osoyishtalikka qarshi jinoyat, harbiy jinoyat yoki insoniyatga qarshi jinoyat sodir etgan, shuningdek muqaddam siyosiy mazmun kasb etmagan og'ir jinoyat qilgan shaxs qochoqlik maqomini da'vo qilishi mumkin emas.

Aslida, davlat qochoqlarga odatda chet elliklarga beriladigan maqomni berishga majbur. Hukumat yordamidan foydalanish borasida esa ular mahalliy fuqarolarga tenglashtiriladi. Qochoqlar ularning hayoti yoki erkinligi uchun xavf-xatar mavjud bo'lgan mamlakatlarga ko'chirilishi mumkin emasligi haqidagi qoida ham katta ahamiyatga ega.

Qochoqlar huquqiga amal qilinishini BMTning Qochoqlar ishi bo'yicha Bosh Komissariat Boshqarmasi nazorat qiladi. Uning Nizomini 1950-yilda BMT Bosh Assambleyasi tasdiqlagan.

Rossiyada 1993-yil 19-fevralda «Qochoqlar to'g'risida»gi qonun qabul qilingan. Unda qayd etilishicha, qonun xalqaro huquqning umum e'tirof etgan normalariga muvofiq ravishda chiqarilgan. Xalqaro shartnoma bilan qonun o'rtasida tafovut mavjud bo'lgan hollarda shartnomadagi qoida qo'llaniladi, qochoqlar huquqi cheklanishiga sabab bo'lishi bilan bog'liq holatlar bundan mustasnodir.

5.3. «Xalqaro tashkilotlar» tushunchasi, turlari, tuzilishi, funksiyalari va vakolatlari

Xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lishi va yuridik xususiyatlari. XIX asrning yarmidan boshlab dunyo xaritasida birinchi nosiyosiy xalqaro tashkilotlar tuzilgan. Masalan, 1865-yili Xalqaro telegraf ittifoqi, 1874-yili Xalqaro pochta ittifoqi, 1865-yili Yer o'lchash xalqaro ittifoqi, 1890-yili Bojxona tariflarini nashr qilish xalqaro ittifoqi tuzilgan. Birinchi universal siyosiy xalqaro tashkilot – Millatlar Ligasi – 1919-yilda tuzilgan. Uning Statuti Parij tinchlik konferensiyasida qabul qilingan bo'lib, Versal shartnomasining tarkibiy qismi bo'lgan. Millatlar Ligasi o'z faoliyatini amalda 1940-yilda, rasman 1946-yilda tugatgan. 1939-yilda dunyoda 48 ta hukumatlararo xalqaro tashkilot bo'lgan.

Xalqaro tashkilotlar taraqqiyotining tarixida burilish nuqtasi 1945-yili Birlashgan Millatlar Tashkilotining tuzilishi hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmida xalqaro tashkilotlarning soni juda tez o'sgan va yangidan-yangi xalqaro tashkilotlar paydo bo'lgan.

Xalqaro tashkilotlarning o'ziga xos yuridik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) xalqaro tashkilotni davlatlar ko'p tomonlama shartnoma negizida tuzadi va shu shartnomalar (ustavlar) asosida faoliyat ko'rsatadi;

2) xalqaro tashkilot ma'lum maqsadlarda tuziladi;

3) xalqaro tashkilot muayyan tashkiliy tuzilishga ega bo'ladi;

4) xalqaro tashkilotlar o'z ustaviga ko'ra, ma'lum xalqaro huquq layoqatiga, ya'ni mustaqil huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi;

5) xalqaro tashkilotlar xalqaro huquq normalariga asosan tuziladi va xalqaro huquqning ikkilamchi subyekti hisoblanadi. Ular suverenitetga ega emas;

6) davlatlar xalqaro huquqning subyekti sifatida xalqaro tashkilotlar faoliyatida davlatlarning suveren tengligi prinsipi asosida qatnashadilar va xalqaro tashkilotga a'zolikdan ixtiyoriy ravishda chiqish huquqiga ega;

7) xalqaro tashkilotlarning qarorlari tavsiyaviy xususiyatga ega;

8) xalqaro tashkilotlar hudud va aholiga ega emas;

9) xalqaro tashkilotlar BMT Xalqaro sudida tomonlar bo'la olmaydi va ularning vakilligi doimo bir tomonlama bo'ladi;

10) xalqaro tashkilotlar va ularning mansabdor shaxslari diplomatik imtiyoz va immunitetga egadirlar;

11) xalqaro tashkilotlarda ularning a'zolarining doimiy vakillari bo'ladi (BMT, YUNESKO huzurida);

12) xalqaro tashkilotlar xalqaro shartnomalar tuzish huquqiga ega;

13) xalqaro tashkilotlar xalqaro huquqiy javobgarlikning subyekti bo'la oladi.

Shunday qilib, xalqaro tashkilot maxsus xalqaro shartnoma (ustav) asosida tuzilgan, xalqaro huquqiy layoqatga va muayyan tashkiliy tuzilishga ega bo'lgan hamda xalqaro huquq normalari asosida faoliyat ko'rsatadigan xalqaro huquqning subyektidir.

«Xalqaro tashkilotlar huquqi» tushunchasi. Xalqaro tashkilot a'zo davlatlar shartnomasi asosida ta'sis etilgan va xalqaro tashkilot maqomini olgan tashkilotdir. Davlatlararo tashkilotlar bilan nohukumat xalqaro tashkilotlarni o'rtasida katta farq mavjud bo'lib, nohukumat xalqaro tashkilotlarni turli mamlakatlarning jismoniy va yuridik shaxslari tuzadi va davlat ichki huquqiga muvofiq ravishda bitta yoki bir nechta

davlatlarda yuridik shaxs sifatida ro'yxatga olinadi. Bunday tashkilotlar xalqaro huquq subyekti hisoblanmaydi.

Xalqaro tashkilotlar tashkilot, ittifoq, jamg'arma, bank, agentlik, markaz va shu kabi boshqa xil nomlar bilan ataladi. Ma'lumki, BMT ayrim tillarda «Birlashgan Millatlar», deb yuritiladi. Bularning barchasi tashkilot maqomiga ta'sir qilmaydi.

Xalqaro tashkilot xalqaro huquqning ikkilamchi subyekti hisoblanadi, ya'ni u mustaqil ravishda yuzaga kelmaydi va shu bois uning xalqaro munosabatlardagi maqomi va ichki huquqiy tartiboti to'lig'icha tashkil etuvchi davlatlar ixtiyorida bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, xalqaro tashkilotlar davlatlardan butunlay farq qiladi. Xalqaro tashkilotlarning huquqiy asosi «tashkilotlar to'g'risidagi qoidalar»dan iboratdir. 1986-yil 21-martdagi Davlatlar va xalqaro tashkilotlar yoki xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi shartnomalar to'g'risidagi Vena konvensiyasining 2-moddasiga muvofiq, ular, xususan, tashkilotning ta'sis hujjatlari (ustavi), shu asosda qabul qilingan qarorlar va rezolyutsiyalar, shuningdek tashkilotning tegishli amaliyotidan tashkil topadi.

Xalqaro tashkilotlarning ta'sis hujjatlari ham aslida shartnomalar hisoblanadi, ammo ular o'ziga xosligi bilan farqlanib turadi. Bu, avvalo, shartnomada ishtirok etish va ishtirok etishni to'xtatish bo'yicha belgilangan alohida tartibga taalluqlidir. Masalan, xalqaro tashkilotga faqat qabul qilish protsedurasi asosidagina a'zo bo'lish mumkin. Xalqaro tashkilot qarori bo'yicha a'zolik to'xtatilishi ham mumkin.

Ularning ustavlari boshqa shartnomalarga nisbatan mazmunan anchagina o'zgaruvchan bo'ladi. Xalqaro tashkilot ustavi uning o'z vazifasini bajarish borasidagi talablardan kelib chiqib kengayib boradi. O'zgarishlar a'zo davlatlar e'tirof etadigan amaliyot asosida kiritib boriladi. Shunday yo'l bilan yuzaga keladigan odatiy normalar har bir tashkilot huquqining uzviy qismini tashkil etadi. Misol uchun, BMT Xavfsizlik Kengashi 1994-yili BMT Ustavining «Tinchlikka tahdid, tinchlik-osoyishtalikning buzilishi va agressiya aktlariga nisbatan harakatlar» nomli VII bobini asos qilib, o'zining 955-rezolyutsiyasi bilan Ruanda uchun xalqaro jinoiy tribunalni ta'sis etdi. Ammo aslida ushbu bobda bunday xalqaro tashkilot ta'sis etish mumkinligi haqida ishorat ham qilinmagan. Shunga qaramay, BMT Xavfsizlik Kengashi qarori davlatlarning qo'llab-quvvatlashi yoki sukut saqlab tan olishi natijasida huquqiy normativ mazmun kasb etadi.

Xalqaro tashkilotlarning vazifalari va vakolatlari ularning ustavlarida mustahkamlab qo'yiladi. Shu bilan birga, ustav bu holatlarni tegishli ko'lamlarda va xalqaro hayotning barcha rang-barangliklarini to'lig'icha qamrab ololmasligi mumkin. Shu bois, «anglashiladigan vakolatlar» nazariyasini e'tirof etishga to'g'ri keldi. 1996-yili Xalqaro Sud joriy xalqaro amaliyotga tayangan holda belgilab qo'yganki: «Xalqaro hayot talablari tashkilotlar o'z maqsadlariga erishishi borasida ularning faoliyatini tartibga solib turadigan asosiy hujjatlarda bevosita nazarda tutilmagan qo'shimcha vakolatlarga ham ega bo'lishi zarurligini taqozo etishi mumkin».

Xalqaro tashkilotlarni tasniflash (klassifikatsiyalash). Xalqaro tashkilotlarni bir qancha mezonlar asosida turlicha tasniflasa (klassifikatsiya qilsa) bo'ladi.

A'zolarining doirasi bo'yicha xalqaro tashkilotlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

birinchidan, umumiy (universal), ya'ni barcha davlatlar ishtirok etishi uchun ochiq bo'lgan xalqaro tashkilotlar, vaholanki, bugungi kunda ayrim mamlakatlar turli sabablarni ro'kach qilib, hatto BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari faoliyatida ishtirok etmayotganini kuzatish mumkin;

ikkinchidan, cheklangan tarkibli, aytish mumkinki, mintaqaviy – muayyan jug'rofiy hududdagi davlatlar uchungina ochiq bo'lgan tashkilotlar, masalan, Afrika birdamligi tashkiloti, Arab davlatlari ligasi, Yevropa Ittifoqi va boshqalar.

Cheklangan tarkibli xalqaro tashkilotlar boshqa mezonlar asosida ham tashkil etilishi mumkin. Masalan, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti ishida faqat sanoati taraqqiy etgan mamlakatlargina ishtirok etadi. Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) a'zolari esa asosiy daromad manbai neft eksporti hisoblanadigan mamlakatlardan iborat.

Tashkilotlar o'zining vakolatlari mazmunidan kelib chiqib quyidagilarga bo'linadi:

birinchidan, umumiy vakolatga ega tashkilotlar; bu vakolatlar hamkorlikning muayyan bir sohasi bilan cheklanib qolmasligini bildiradi. Bunga BMTni misol keltirish mumkinki, u amalda har qanday xalqaro muammo bilan shug'ullanishi mumkin. Umumiy vakolatga ayrim mintaqaviy tashkilotlar, masalan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi ham ega bo'lishi mumkin;

ikkinchidan, *maxsus vakolatga ega tashkilotlar*, masalan, Xalqaro dengiz tashkiloti.

Aksariyat xalqaro tashkilotlar davlatlararo tashkilot hisoblanib, davlatlardan yuqori turuvchi hokimiyatga ega emas, a'zo davlatlar bunday tashkilotlarga o'z hokimiyatiga tegishli vakolatlarni bermaydi. Shu bilan bir qatorda, bugungi kunda shunday xalqaro tashkilotlar ham borki, ularga davlatlar bir qator suveren vakolatlarni amalga oshirish huquqini bergan. Ular muayyan masalalar yuzasidan jismoniy va yuridik shaxslar zimmasiga bevosita majburiyatlar yuklovchi qarorlar qabul qila oladi. Bundan tashqari, bu kabi qarorlar ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinishi mumkin.

Ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlar umuman olganda davlatlardan yuqori turuvchi tashkilotlar hisoblanmasa-da, ularga xos bo'lgan ayrim jihatlarga egadir. Masalan, Xalqaro elektr aloqasi ittifoqi yoki Fuqarolik aviatsiyasi xalqaro tashkiloti o'ziga tegishli normalarga amal qilinishini nisbatan qat'iy ta'minlamoqda. Bu normalarning buzilishi jiddiy ravishda bu boradagi faoliyatning xalqaro miqyosdagi talablarga muvofiq kelmasligini bildiradi.

Juda ko'p hollarda yuristlar «xalqaro tashkilotlar» atamasini keng ma'noda, davlatlararo, hukumatlararo tashkilotlarga nisbatan ham, nohukumat yo'nalishdagi tashkilotlarga nisbatan ham qo'llayveradilar. Ammo ularning yuridik tabiati xilma-xildir.

Davlatlararo tashkilotlar quyidagi belgilari bilan ajralib turadi:

birinchidan, davlatlarning a'zoliqi;

ikkinchidan, xalqaro ta'sis shartnomasining mavjudligi;

uchinchidan, doimiy organlarining mavjudligi; a'zo davlatlar suverenitetini hurmat qilish.

Ana shu belgilarni inobatga olib, shuni qayd etish mumkinki, xalqaro hukumatlararo tashkilot – xalqaro shartnoma asosida umumiy maqsadlarga erishish uchun ta'sis etilgan, a'zo davlatlarning umumiy manfaatlari yo'lida, ularning suverenitetini hurmat qilgan holda, faoliyat ko'rsatadigan davlatlararo birlashma. Ayni shu tashkilotlar xalqaro huquq subyektlari hisoblanadi.

Xalqaro hukumatlararo tashkilotlarning asosiy belgisi shundaki, ular davlatlararo shartnoma asosida tashkil etiladi hamda jismoniy va yuridik shaxslarni birlashtiradi (masalan, Xalqaro huquq assotsiatsiyasi, Qizil Xoch va Qizil Yarim oy jamiyatlari xalqaro federatsiyasi, Ilmiy xodimlar butunjahon federatsiyasi va boshqalar).

Hozirgi zamon xalqaro ommaviy huquqida hukumatlararo tashkilotlar davlatlar ishlab chiqqan va ma'qullagan xalqaro bitim yoki boshqa ta'sis hujjati asosida, hukumatlarning muayyan xalqaro muammolarini hal etish hamda turli ijtimoiy qurilish yo'lini tanlagan davlatlar o'rtasida har tomonlama hamkorlikka ko'maklashish maqsadida tuzilgan doimiy davlatlararo tuzilma, deb qaraladi.

Xalqaro hukumatlararo tashkilotlar xalqaro huquqning ushbu nisbatan yangi institutini ajratib ko'rsatadigan bir qator xususiyatlarga ega:

birinchidan, bunday tashkilotlar organlari faoliyatda hukumatlar rasmiy tayinlaydigan vakillar ishtirok etadi, ushbu organlarning o'zlari esa davlat ichkarisida tegishli hukumat muassasalari va tashkilotlari vakolati bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy mazmundagi turli xil muammolarni hal etishda ko'maklashish yuzasidan davlatlarning sa'y-harakatlarini muhokama qilish hamda bir-biriga kelishtirish bilan shug'ullanadi;

ikkinchidan, tashkilot hamda uning organlari faoliyati va vakolatlari odatda davlatlarning xalqaro nazariyada ushbu tashkilotning konstitutsiyaviy hujjati deb ataluvchi bitimlar (ustav, statut, konvensiya, bitim va boshqalar) bo'yicha belgilanadi;

uchinchidan, barcha a'zo davlatlar vakillarini, ijro organi (kengash, ijroiya qo'mita va boshqalar), shuningdek doimiy kotibiyat vakillarining davriy chaqirib turiladigan yig'ilishlar ko'rinishidagi o'ziga xos tuzilmasi mavjud;

to'rtinchidan, doimiy yoki muntazam mazmundagi faoliyat, faoliyat yuritish uslubi (ko'p tomonlama muzokaralar, masalalarni ochiq muhokama qilish), qarorlar ishlab chiqish va qabul qilish (muhokama qilish va ovoz berish) hamda odatda majburiy kuchga ega bo'lmagan va «bir tomon – bir ovoz» prinsipiga yoki tegishli a'zo davlatlarning moliyaviy badaliga va iqtisodiy ahvoriga asoslangan holda qabul qilinadigan qarorlarning mazmuni ko'zda tutiladi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro tashkilotlarni tasniflash uchun turli mezonlardan foydalaniladi.

Ular a'zolik mazmuniga binoan davlatlararo va nohukumat tashkilotlarga bo'linadi.

Davlatlararo tashkilotlar ishtirokchilar doirasiga ko'ra universal dunyoning barcha davlatlari ishtirok etishi uchun ochiq (BMT, uning ixtisoslashgan muassasalari) hamda mintaqaviy – bitta mintaqada davlatlari a'zo bo'lishi mumkin bo'lgan (Afrika Birdamligi tashkiloti, Amerika

davlatlari tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi) tashkilotlaridan iborat.

Umumiy va alohida vakolatlarga ega davlatlararo tashkilotlar farqlanadi. Umumiy vakolatlarga ega tashkilotlar faoliyati a'zo davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning barcha: siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalarni qamrab oladi. Alohida vakolatga ega tashkilotlar maxsus bir soha doirasidagi hamkorlik bilan kifoyalanadi (masalan, Umumjahon Pochta ittifoqi, Xalqaro Mehnat Tashkiloti va hokazo) hamda ular siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, diniy va shu kabi boshqa sohalar bo'yicha taqsimlanishi mumkin.

Vakolatxonalarning mazmuniga ko'ra, davlatlararo va davlatdan ustun turuvchi tashkilotlar bir-biridan ajralib turadi. Birinchi guruhga maqsadi davlatlararo hamkorlikni tashkil qilish hamda qarorlariga qaratilgan aksariyat ko'pchilik xalqaro tashkilotlar kiradi. Davlatdan ustun turuvchi tashkilotlarning maqsadi integratsiyaga xizmat qilishdir. Ularning qarorlari bevosita a'zo davlatlar fuqarolariga va yuridik shaxslarga taalluqli hisoblanadi.

Xalqaro tashkilotga a'zo bo'lib kirish tartibiga ko'ra, ochiq (har qanday davlat xohish-ixtiyorida kelib chiqib a'zo bo'lishi mumkin bo'lgan) va yopiq (a'zolikka dastlabki muassasalar taklifi asosida qabul qilinadigan) tashkilotlar farqlanadi.

Xalqaro tashkilotlarni xalqaro huquqning ikkilamchi (hosila)si sifatida davlatlar tashkil (ta'sis) etadi.

Xalqaro amaliyotda allaqachon shakllanib ulgurgan quyidagi vaziyat e'tirof etiladi: davlatlar xalqaro tashkilotlarni tuzar ekan, ularning huquq va majburiyatlarga ega bo'lish, xalqaro huquq normalarini yaratish va qo'llash, xalqaro huquq normalariga rioya etish himoyasida turish borasidagi layoqatini e'tirof etgan holda, ushbu tashkilotlarni muayyan huquq va layoqatdorlik bilan ta'minlaydi. O'zlarining bunday e'tirofi bilan davlatlar xalqaro huquqning yangi subyektlarini yaratadilarki, bu subyekt ana shu davlatlar bilan bir qatorda turib, xalqaro hamkorlik sohasida huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash va huquqni muhofaza qilish vazifalarini amalga oshiradi.

Xalqaro tashkilot vazifalari deganda, ushbu tashkilotlar zimmasiga yuklatilgan yumushlarni bajarish bo'yicha ular faoliyati jarayonlarining tashqi jihatdan namoyon bo'lishi anglanadi (masalan, tartibga solish, nazorat qilish va boshqalar). Bunda tashkilot faqat o'z vakolatiga kiradigan vazifalar yuzasidan faoliyatini amalga oshirish huquqiga egadir.

Xalqaro tashkilot muayyan muassis-davlatlar zimmasiga yuklaydigan hamda ta' sis hujjatida qayd etiladigan vakolatlar doirasida aniq maqsad va vazifalarni bajarish uchun tuziladi.

Yangi xalqaro tashkilotni tuzish jarayoni quyidagi uch bosqichni qamrab oladi:

birinchi bosqich – ta' sis hujjatining qabul qilinishi;

ikkinchi bosqich – tashkilotning moddiy tuzilmasini yaratish;

uchinchi bosqich – asosiy organlar yig'ini (chaqirig'i) tashkilot faoliyat boshlaganidan dalolat beradi.

Davlatlarning suveren tengligi prinsipi xalqaro tashkilotlar tuzilishida yetakchi o'rinda turadi. Uning namoyon bo'lishi quyidagi jihatlarda ko'rinadi:

birinchidan, xalqaro tashkilotning shartnomaviy asosi;

ikkinchidan, a'zolikning ixtiyoriyligi;

uchinchidan, tashkilot qarorlarining asosan tavsiyaviy mazmunga egaligi;

to'rtinchidan, uning davlatlararo mazmunga egaligi;

beshinchidan, davlatlar suverenligi va teng huquqliligini tashkilot ichkarisida ham, uning tashqarisida ham saqlab qolishi.

Davlatlarning xalqaro tashkilotni yaratish borasidagi o'zaro kelishib olgan xohish-irodasi quyidagi ikki usulda mustahkamlab qo'yilishi mumkin:

birinchi usul – xalqaro shartnomada;

ikkinchi usul – endilikda mavjud bo'lgan xalqaro tashkilot qarorida.

Tashkilot faoliyatini tugatish ham xuddi shu tartibda, a'zo davlatlarning o'zaro kelishib olingan xohish-irodasi asosida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, xalqaro tashkilotlarning huquqiy tabiati negizida a'zo davlatlar umumiy maqsad va manfaatlarining mavjudligi yotadi. Xalqaro tashkilotning huquqiy tabiati uchun eng muhim jihat shuki, uning maqsad va prinsiplari, vakolatlari, tuzilishi va boshqa o'zaro kelishib olingan shartnomaviy asosga ega bo'ladi.

Xalqaro tashkilotlarning shartnomaviy huquqiy layoqatga qodirligi ta' sis hujjatlarida, umumiy qoidaga ko'ra, ikki xil usul bilan mustahkamlanadi:

birinchidan, tashkilot o'z vazifalarini bajarishga qodirligini ta'minlaydigan har qanday shartnomalarni imzolash huquqini ko'zda tutuvchi umumiy qoida bo'yicha;

ikkinchidan, tashkilotning muayyan toifaga mansub bitimlarni muayyan tomonlar bilan (har qanday davlat bilan yoki faqat a'zo davlatlar

bilan, har qanday xalqaro tashkilot bilan yoxud ulardan ayrimlari bilan) tuzish imkonini belgilab beradigan alohida qoida yoki qoidalar bo'yicha.

Xalqaro tashkilotlar shartnoma (kontrakt) asosida xodimlarni ishga olish huquqiga ega bo'ladi. Bunday xodimlar davlatlar vakillari emas, balki xalqaro darajadagi mansabdor shaxslar hisoblanib, tamoman xalqaro tashkilotga bo'ysunadi hamda uning nomidan va uning manfaatlari yo'lida ish ko'radi.

Xalqaro tashkilotlar diplomatik aloqalarda ishtirok etish layoqatiga egadir.

Har qanday xalqaro tashkilotning aksariyat qismi a'zo davlatlar badallaridan tashkil topadigan va faqatgina tashkilotning umumiy manfaatlari uchun sarflanadigan o'z moliyaviy mablag'lariga ega bo'ladi.

Xalqaro tashkilotlarning o'ziga xos va o'ziga mos tomoni shundaki, ular davlatlar ichki huquqi bo'yicha yuridik shaxsga mansub bo'lgan barcha huquqlar asosida faoliyat yuritadi.

Xalqaro huquq subyektlari sifatida xalqaro tashkilotlar o'z faoliyati bilan ziyon yetkazadigan huquqbuzarlik sodir etgani uchun javobgar hisoblanadi hamda lozim bo'lganda javobgarlik da'vosi bilan chiqishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar xalqaro huquq subyekti sifatida.

Xalqaro tashkilotlarning xalqaro huquq subyekti ekanligi va xalqaro huquqiy munosabatlarga kirishish va xalqaro huquq bo'yicha zimmasiga mas'uliyat olish layoqati to'lig'icha bunday tashkilotni tuzuvchi davlatlarga bog'liq va bu ta'sis hujjatlarida qayd etilgan bo'ladi.

Tashkilotning xalqaro subyektlilik huquqi *alohida* mazmun kasb etadi va uning vazifalari bilan belgilanadi. Boshqa subyektlar singari tashkilot ham xalqaro huquq normalarini bajarishga va ularni buzganlik uchun javobgarlikni zimmasiga olishga majburdir. Xalqaro tashkilotning subyektlilik huquqiga uning davlatlar va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan, masalan, o'z binolarining maqomi to'g'risida, immunitetlar to'g'risida, turdosh tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlik to'g'risida xalqaro shartnomalar tuzish huquqi ham kiradi. Yuqorida zikr etilgan 1986-yildagi Vena konvensiyasida qayd etilganidek: «Xalqaro tashkilotning shartnomalar tuzish borasidagi huquqiy layoqati mazkur tashkilot qoidalariga muvofiq ravishda tartibga solinadi».

Xalqaro tashkilotlar o'z vakolatlari doirasida diplomatik aloqalarda ham ishtirok etadi. Bir qator xalqaro tashkilotlar huzurida davlatlarning doimiy vakolatxonalari mavjud bo'ladi. Xalqaro tashkilotlar o'z missiyalarini davlatlarga yuborib turadi.

Xalqaro tashkilotlar davlatlar va hukumatlarning tan olinishida ishtirok etadi. Yuridik jihatdan bunday vakolat faqat davlatlarga tegishli bo'lsa-da, davlatni xalqaro tashkilotga qabul qilish – uni tan olishning to'g'ridan-to'g'ri yo'lidir va hatto ba'zan bu hol davlatni ayrim davlatlar tan olishidan ham kattaroq ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tashkilotning unga a'zo *davlatlar ichki huquqi* bo'yicha huquqiy layoqatga egaligi tashkilot ta'sis hujjatlari, tashkilotning alohida a'zo davlatlar bilan tuzgan bitimlari, shuningdek ushbu davlatlarning o'z ichki huquqiga muvofiq ravishda belgilanadi. BMT Ustavida qayd etilishicha, misol uchun, BMT a'zosi bo'lgan davlatlardan har birining hududida o'z vazifalarini bajarishi uchun zarur bo'ladigan tegishli huquqiy layoqatga ega hisoblanadi (104-m).

Xalqaro tashkilotning turli davlatlar hududlarida (mahsulot va xizmatlar, ijara, mulk, mehnat munosabatlarini istifoda etish va boshqa masalalar yuzasidan) huquqiy munosabatlarga kirishishi shubhasizdir. Davlatlar sudlov amaliyoti tahlilining ko'rsatishicha, xalqaro tashkilotlarning huquqiy subyektliligi hatto ushbu tashkilotga a'zo bo'lmagan davlatlar hududida ham tan olinadi. Bitim tuzar ekan, xalqaro tashkilot ham odatdagi yuridik shaxslar qatori muayyan fuqarolik-huquqiy javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. U shartnomasiz majburiyatlar, masalan, yo'l harakati hodisasi tufayli yuzaga keladigan majburiyatlar bo'yicha ham javobgar sanaladi. Ammo, xalqaro tashkilot tegishli immunitetga egaligi bois, bunday javobgarlikning amalga oshishi qiyin kechishi mumkin. Bunday paytda xalqaro tashkilotlar ko'p hollarda immunitetdan voz kechadi. Xalqaro tashkilot odil sudlovning amalga oshishiga to'sqinlik qilmasligi darkor. Immunitetdan voz kechilmagan taqdirda, masala diplomatik doirada hal etiladi. Xalqaro tashkilotga nisbatan xalqaro miqyosda xalqaro huquqqa muvofiq ravishda da'vo qo'zg'atilishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlarning funksiyalari. Xalqaro tashkilotlarni davlatlar muayyan umumiy maqsadga erishish uchun tuzadi va u ana shu umumiy manfaatni ro'yobga chiqarishda ishtirokchi davlatlarning qo'shma organi bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, xalqaro tashkilotning vazifasi har bir a'zo davlat manfaatlarining o'zaro uyg'un jihatlarini aniqlash, shu asosda tegishli vazifalarni, shuningdek ularni hal etishning uslub va vositalarini belgilab olishda umumiy pozitsiyani, umumiy xohish-irodani ishlab chiqishdan iborat bo'ladi. Bunda o'ziga xoslik xalqaro tashkilot a'zolarining suveren davlatlar ekani bilan belgilanadi. Xalqaro tashkilotning tegishli vazifalari va ularni amalga oshirish mexanizmining o'ziga xosligi ham shundan kelib chiqadi.

Xalqaro tashkilot faoliyatining asosiy bosqichlari muhokama etish, qarorlar qabul qilish va ular ijrosining nazorati bilan shug'ullanishdan iboratdir. *Shundan kelib chiqib, xalqaro tashkilotlar funksiyalarini quyidagi uchta muhim turga ajratish mumkin:*

- 1) tartibga solish;
- 2) nazorat etish;
- 3) operativ.

Xalqaro tashkilotning *tartibga solish funksiyasi* bugungi kunda o'ta muhim ahamiyatga egadir. U a'zo davlatlarning maqsadlari, prinsiplari, o'zini tutish tartib-qoidalarini belgilovchi qarorlar qabul qilishni ko'zda tutadi. Qarorlar xalqaro tashkilotning ichki huquqiga muvofiq ravishda qabul qilinadi.

Xalqaro tashkilotning *nazorat etish funksiyasi* a'zo davlatlarning qabul qilingan qarorlarga muvofiq ravishda o'zini tutishi ustidan nazoratni amalga oshirishdir. Shu maqsadda xalqaro tashkilotlar tegishli axborotlarni yig'ish va tahlil etish, uni muhokama qilish va tegishli rezolyutsiyalarda bu boradagi fikrlarini bayon etish huquqlariga egadir. Aksariyat hollarda davlatlar o'zlarining xalqaro huquq normalari va tashkilotlarning tegishli soha bo'yicha hujjatlarini qanday bajarayotgani haqida muntazam ravishda hisobotlar taqdim etib turishga majbur hisoblanadi. Masalan, Atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlik (MAGATE) ustavida jiddiy nazorat choralari, shu jumladan inspeksiya qilish ko'zda tutilgan.

Xalqaro tashkilotning *operativ funksiyasi* o'z vositalari ko'magida belgilangan maqsadlariga erishishidan iboratdir. Ko'pchilik hollarda xalqaro tashkilot voqelikka suveren a'zo davlatlar orqali ta'sir o'tkazadi. Shu bilan birga, asta-sekin to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etish faoliyatining ahamiyati ham ortib bormoqda. Xalqaro tashkilotlar iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va boshqa xil yordamlar bermoqda, maslahat xizmati ko'rsatish bilan shug'ullanmoqda.

Xalqaro tashkilotlarga a'zolik. Ko'pincha hukumatlararo tashkilotlar deb atalishiga qaramay, xalqaro tashkilotlarga faqat suveren davlatlarga a'zo bo'lishi mumkin. Davlatning muayyan qismi xalqaro tashkilot a'zosi bo'la olmaydi. Barcha a'zolar teng huquqlilik asosida tashkilot ishida ishtirok etadi va uning faoliyati uchun mas'ul hisoblanadi.

Bir talay xalqaro tashkilotlar ta'sis hujjatlarida to'liq a'zolikdan tashqari *assotsiatsiyalangan a'zolik* ham ko'zda tutilgan. Davlatni xalqaro tashkilotning assotsiatsiyalangan a'zosi sifatida qabul qilish odatda tashkilot bilan mazkur davlat o'rtasidagi shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Assotsiatsiyalangan a'zoning maqomi va huquqlari xalqaro tashkilotning ta'sis hujjatlarida belgilab qo'yiladi. Ba'zan assotsiatsiyalangan a'zo xalqaro tashkilot faoliyatining ayrim sohalaridagina ishtirok etadi; ba'zan uning xalqaro tashkilotning yuqori organlariga ovoz berish va ijro organlariga saylanish borasidagi huquqlari cheklangan bo'ladi. Ayrim hollarda, masalan, Yevropa Kengashida assotsiatsiyalangan a'zolik to'liq a'zolikka qabul qilishdan oldingi bosqich sanaladi.

Xalqaro tashkilotga a'zo bo'lmagan davlatlar yoki tashkilot organi tarkibiga kirmagan a'zo davlatlarga *kuzatuvchi maqomi* beriladi. Shveysariya BMT Bosh Assambleyasining ko'pgina sessiyalarida kuzatuvchi sifatida ishtirok etgan. BMTning aksariyat a'zolari Xavfsizlik Kengashi majlislariga o'z kuzatuvchilarini yuboradi. BMTda kuzatuvchilik maqomi bir qator milliy ozodlik harakatlariga ham berilgan.

Ko'pincha ixtisoslashgan muassasalar va mintaqaviy tashkilotlar ham BMT organlariga o'z kuzatuvchilarini yuborishini kuzatish mumkin. MDH organlarida kuzatuvchilik tizimi keng rivojlangan. Kuzatuvchi maqomiga ega davlatlar asosiy majlislarda hozir bo'lish va hujjatlar olish huquqidan foydalanadi.

Maslahatchilik maqomi kuzatuvchi maqomiga yaqin bo'lib, u ayrim, ko'pincha universal tashkilotlarga, nohukumat tashkilotlarga, ya'ni turli mamlakatlarning jismoniy yoki yuridik shaxslari tuzadigan va qabul qiluvchi davlatda milliy huquq bo'yicha yuridik shaxs sifatida ro'yxatga olinadigan tashkilotlarga beriladi. Bunday tajriba BMT Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi (EKOSOS), shuningdek YUNESKO faoliyatiga ko'proq xosdir.

Aksariyat xalqaro tashkilotlar ustavlarida ko'zda tutilganidek, tashkilotdan chiqish natijasida unga a'zolik to'xtatilishi mumkin. *1949 va 1953-yillar oraliq'ida Sharqiy Yevropadagi bir qator mamlakatlarning Jahon sog'liqni saqlash tashkilotidan va YUNESKODan chiqib ketishi kuzatildi.* Ko'pchilik G'arb davlatlari bunday qadamni g'ayriqonuniy deb baholaydi. Keyinchalik esa AQSH va Buyuk Britaniya YUNESKoga a'ziligini bir tomonlama tartibda to'xtatdi. Sharqiy Yevropa mamlakatlarining Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va YUNESKoga a'zolikni davom ettirish haqidagi qaroridan so'ng ushbu davlatlarga nisbatan xalqaro tashkilotga qabul qilish protsedurasi qo'llanilmay, balki ularning a'zoligi qayta tiklandi.

Ko'pchilik xalqaro tashkilotlar ustavlarida a'zolik safidan chiqarish imkoniyatlari ko'zda tutilgan bo'ladi. Aks holda, a'zolikdan chiqarishga

yo‘l qo‘yilmaydi. Bunday hollarda ustav shartlarini buzayotgan davlatning xalqaro tashkilot ishida ishtirok etishiga ijozat bermaslik mumkin, xususan, mazkur davlat vakillari vakolatlarini tan olishdan voz kechish uning a‘ziligini to‘xtatib qo‘yish bilan teng sanaladi.

Xalqaro tashkilotlarning organlari. O‘z vazifasini ado etish uchun xalqaro tashkilotlar tegishli mexanizmga ega bo‘ladi. Uning asosi xalqaro tashkilot organlaridir. Bir xalqaro tashkilot organlarining tarkibi, zimmasidagi vazifalar nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, boshqa tashkilotnikiga nisbatan jiddiy farq qiladi. Bu borada bir nechta asosiy turlarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

Universal (umumjahon miqyosidagi) yoxud aralash, murakkab, serqirra tashkilotlar uchun quyidagi ikki turga mansub organlar xosdir:

birinchisi – vakillik;

ikkinchisi – funksional.

Xalqaro tashkilotning oliy organi barcha a‘zo davlatlar vakillarining *yalpi majlisidir*. U Assambleya, konferensiya, kongress va shu kabi turlicha nomlanishi mumkin. Ushbu organlar asosiy masalalar yuzasidan qaror qabul qilish bo‘yicha mas‘uldir. Ular muntazam ravishda – har yili (BMT Bosh Assambleyasi), ikki yilda bir (YUNESKO) va hatto besh yilda bir (Xalqaro elektr aloqasi ittifoqi) yig‘ilishib turadi.

Plenar organ rezolyutsiyalarini tayyorlash uchun oliy organ sessiyasi mobaynida ishlaydigan umumiy tarkibdagi komissiyalar va qo‘mitalar tuziladi.

Plenar organ *cheklangan tarkibdagi organlarni* tashkil etadiki, ular qatoriga: asosiy ijro organi va tashkilot faoliyatining asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha organlar kiradi.

Cheklangan tarkibdagi organlarni tashkil etishda muayyan mezonlar, avvalo, asosiy mintaqalar va davlatlar guruhi vakilliklari hisobga olinadi. Bundan boshqa mezonlar ham mavjud. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (MOT)ning rahbarlik organida 10 ta joyni muhim sanoat mamlakatlari egallagan. Fuqarolik aviatsiyasi xalqaro tashkiloti (IKAO) Kengashida fuqaro aviatsiyasiga navigatsiya xizmati ko‘rsatishda ulkan hissa qo‘shayotgan davlatlarning alohida vakilligi ta‘minlanadi.

Ikki tomonlama xalqaro tashkilotlar, masalan, qo‘shma komissiyalar yoki cheklangan maqsadli tashkilotlarda odatda bunday murakkab tizim mavjud emas. Davlatlar ularda ko‘pincha tashkilotning barcha vazifalarini bajaradigan o‘z mansabdor shaxslari orqali vakillik qiladi.

Ko‘p tomonlama tashkilotlar organlarining katta qismi vakillikka asoslanadi, ya‘ni ular tarkibiga davlatlar yo‘llagan shaxslar kiritiladi.

Faqatgina ijro faoliyati bilan mashgʻul ayrim organlarda yollanma xodimlar ishlaydi.

Baʼzi bir xalqaro tashkilotlar tarkibida *sudlov organlari* ham mavjud boʻladi. Odatda, bu organlar shaxsiy sifati asosida saylanadigan va mustaqil ravishda faoliyat yurituvchi shaxslardan iborat boʻlib, ular na xalqaro tashkilot va na oʻz hukumatlari oldida hisobdor emas. Ammo istisnoli hollar ham uchraydi. Masalan, MDH Iqtisodiy sudi tarkibini tom maʼnoda aʼzo davlatlar tayinlaydi va ular oʻz hukumatlari qaroriga muvofiq, vazifasidan ozod etilishi mumkin.

Sudlov organlarining faoliyati odatda xalqaro tashkilot aʼzolari oʻrtasida shu tashkilot qabul qilgan huquq normalarining buzilishi tufayli yuzaga kelgan nizoli masalalarni hal etishdan iborat boʻladi.

Universal xalqaro tashkilotlar tarkibida, shuningdek maʼmuriy tribunallar, yaʼni kadrlar masalalari boʻyicha sudlar ham mavjuddir.

Mintaqaviy integratsion birlashmalarning sudlari, misol uchun, Yevropa Ittifoqi tarkibiga kiruvchi Yevropa sudi yoki And umumiy bozori sudi alohida mavqega egadir. Bunday sudlar nafaqat davlatlar, balki birlashma organlari qabul qilgan qarorlarning huquqiy jihatdan toʻgʻriligini koʻrib chiqadi.

Mintaqaviy integratsion birlashmalar tarkibiga bir qator hollarda parlament organlari ham kiradi. Koʻpincha ular aʼzo davlatlar parlamentlarining vakillaridan iborat boʻlib, milliy qonunlarni oʻzaro yaqinlashtirish va uygʻunlashtirish vazifasini bajaradi. Yevropa parlamentini (Yevropa Ittifoqi organlaridan biri) bevosita aʼzo davlatlar aholisi saylaydi va plenar hamda ijro organlari alohida muhim qarorlar qabul qilishi chogʻida maslahatchilik vazifasini bajaradi.

Barcha xalqaro tashkilotlar tashkilotga xizmat koʻrsatish bilan bogʻliq ishlarni bajaradigan kotibiyatga egadir. Unga oliy organ muayyan muddatga saylab qoʻyadigan bosh maʼmuriy shaxs (Bosh kotib yoki Bosh direktor) rahbarlik qiladi.

Xalqaro tashkilotning aʼzo davlatlar, shuningdek tashqi dunyo bilan munosabatlarda tashkilot nomidan vakillik qiluvchi mansabdor shaxslari aksariyat hollarda tegishli koʻlamlari tashkilot ichki huquqi va aʼzo davlatlar oʻrtasida tuzilgan bitimlarda belgilab qoʻyiladigan diplomatik immunitet va imtiyozlarga ega boʻladi.

Baʼzi oʻrinlarda xolislikni taʼminlash maqsadida aʼzolari davlatlar emas, balki shaxsiy sifati boʻyicha saylanadigan mutaxassislardan iborat boʻlgan organlar ham tuziladi. Bunday organlar sirasiga asosan sudlov

organlari kiradi. BMT Xalqaro huquq komissiyasi ham shunday tartib bo'yicha tuziladi.

Xalqaro tashkilotni o'z a'zolari moliyaviy jihatdan ta'minlaydi. Ko'pchilik moliya tashkilotlari budjetini o'z daromadlari hisobidan shakllantiradi.

Xalqaro tashkilotlarning hujjatlari. Xalqaro tashkilotlarning organlari qabul qiladigan hujjatlarning mazmuni hamda ularni qabul qilish tartibi har bir tashkilotning ichki huquqi bilan tartibga solinadi. Umuman olganda, mazkur hujjatlar ikki toifaga bo'linadi:

birinchidan, organning o'z ishlarini tashkil qilishga taalluqli qarorlar. Bunday qarorlar odatda ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi va majburiy hisoblanadi;

ikkinchidan, tom ma'noda tashkilot maqsad va vazifalarini ro'yobga chiqarish uchun qabul qilinadigan qarorlar. Keyingi o'n yillikda konsensus usuli keng tarqalgan, unga ko'ra, qarshi e'tirozlarga uchramagan qaror qabul qilingan sanaladi. Bunday qarorlar rezolyutsiya, deklaratsiya, rekomendatsiya kabi turlicha nomlanadi. Umumiy qoidaga ko'ra, ular yuridik majburiy hisoblanmaydi va xalqaro huquq manbasi bo'lib xizmat qilmaydi. Bu kabi qarorlar faqat axloqiy-siyosiy kuchgagina ega bo'ladi. Shu bilan birga, ularning davlatlararo munosabatlarga va xalqaro huquqqa ta'sir ko'rsatish kuchini kam deb ham baholamaslik kerak. Zero, har qanday davlatning xalqaro tashkilot qaroriga qarshi chiqishi qiyin muammodir.

Xalqaro anjumanlar (konferensiyalar). Xalqaro konferensiya – vaqtinchalik xalqaro tashkilot bo'lib, o'z oldiga qo'yilgan masalalarni muhokama etadi va o'zaro kelishilgan qarorlar qabul qiladi.

Siyosiy masalalarni muhokama qiladigan konferensiyalar bilan bir qatorda, bir qator konferensiyalar kodifikatsion konvensiyalarni qabul qilish uchun chaqiriladi. Masalan, 1961-yildagi Diplomatik munosabatlar haqidagi Vena konferensiyasi, 1974-yildan 1982-yilgacha ishlab turgan Dengiz huquqi bo'yicha konferensiya shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda «konferensiya» atamasi o'rniga, hatto unda ko'pchilik mamlakatlar qatnashayotgan bo'lsa-da, «kengash» atamasini ishlatish tobora urf bo'lib bormoqda (Yevropada Xavfsizlik va hamkorlik bo'yicha umumevropa kengashi). Atamalardagi bunday har xillik yuridik jihatdan hech qanday ahamiyatga ega emas.

Ko'plab ishtirokchilar qatnashgan konferensiyalarda tamomila puxta qoidalar qabul qilinadi. Ortiqcha ishlarga chalg'imaslik uchun BMT Bosh Assambleyasining protseduraviy qoidalari asos sifatida qabul qilinadi.

Rais, qo‘mitalar, qo‘mitachalar, ishchi guruhlari, kotibiyatdan iborat ancha murakkab tashkiliy tizim tuziladi.

Protseduraga oid qoidalarda ovoz berish va qarorlar qabul qilish tartibi belgilangan bo‘ladi. Cheklangan tarkibdagi kengashlarda qarorlar aksar holda konsensus usulida, ba‘zan bir ovozdan qabul qilinadi. Yalpi konferensiyalarda protsedura masalalari anjumanda hozir bo‘lgan va ovoz berishda ishtirok etayotganlarning oddiy ko‘pchiligi ovozi asosida hal etiladi. Bu – anjumanda qatnashmayotganlar va betaraflar hisobga olinmaydi, deganidir. Yakuniy matn, odatda, uchdan ikki qism ko‘pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Cheklangan tarkib uchrashuvlarining qarorlari, odatda, qo‘shma bayonot yoki kommyunike tarzida rasmiylashtiriladi. Kengroq ko‘lamdagi konferensiyalar ish yakunlari va qabul qilingan qarorlar matnini o‘zida mujassam etgan yakunlovchi aktlarni qabul qiladi. Xalqaro konferensiyalar rezolyutsiyalari yuridik jihatdan majburiy hisoblanmasada, vijdoniylik prinsipining ta‘siri o‘laroq, ularni ma‘naviy-siyosiy majburiyat sifatida ishtirokchilar hurmat qiladilar.

Xalqaro munosabatlar amaliyotida iqtisodiy masalalar bilan bir qatorda, keng ko‘lamdagi xalqaro munosabatlar masalalari bo‘yicha davlatlar rahbarlarining oliy darajadagi kengashlaridan («katta sakkizlik»ning har yilgi uchrashuvlari) tobora ko‘proq foydalanilayotir. Bunday kengashlarni o‘tkazishda odatda maxsus protseduralarga amal qilinmaydi.

Hozirgi zamon xalqaro huquqida xalqaro konferensiya har qaysisi bittadan ovozga ega bo‘lgan kamida uchta davlatning rasmiy vakillaridan tashkil topgan, uchinchi davlatlar, hukumatlararo va nohukumat tashkilotlarning (ovoz huquqiga ega bo‘lmagan) kuzatuvchilari ishtirok etishi mumkin bo‘lgan, ishtirokchi davlatlar kelishib olgan maqsadlarni ko‘zda tutuvchi hamda, qoidaga ko‘ra, protsedura qoidalarida qayd etilgan muayyan tashkiliy tuzilma va vakolatlarga ega muvaqqat jamoaviy organ tushuniladi.

Xalqaro konferensiyalarga qo‘yiladigan asosiy talabga ko‘ra, har qanday xalqaro konferensiyaning maqsadlari va faoliyat yo‘nalishi xalqaro huquqning asosiy prinsiplariga mos bo‘lishi shart.

Hukumatlararo konferensiyalarning nomlanishidagi farqlar (syezd, kongress, konferensiya, kengash) yuridik ahamiyat kasb etmaydi.

Xalqaro konferensiyalarni shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin: xalqaro konferensiyalar, ishtirok etuvchi tomonlardan kelib chiqqan holda, hukumatlararo va nohukumat konferensiyalariga bo‘linadi. Hukumatlararo konferensiyalar ko‘p tomonlama diplomatiyaning bir turi

va xalqaro muzokaralarning asosiy vakolatlaridan biri hisoblanadi, shuningdek xalqaro huquq subyekti sifatida namoyon bo‘ladi.

Ishtirokchilar doirasiga qarab, xalqaro konferensiyalar – universal – ishida har qanday davlat ishtirok etish huquqiga ega va mintaqaviy – ishida muayyan jug‘rofiy hududga mansub davlatlar ishtirok etadigan konferensiyalarga bo‘linadi.

Muhokamaga qo‘yilgan masalalarning nechog‘li muhimligi yoki ularning muhokama va hal etish uchun qanchalik tayyorligi, xalqaro konferensiyaga yo‘llanadigan delegatsiyalar tarkibi kabi omillar bilan belgilanadigan xalqaro konferensiya darajasiga qarab, ularni davlat rahbarlari va hukumat boshliqlari (oliy darajadagi kengash), tashqi ishlar vazirlari, boshqa rasmiy shaxslar boshqaradi. Bu o‘rinda har qanday holda ham delegatsiya rahbari davlat nomidagi chiqishga vakolatli ekani asosiy omil hisoblanadi.

Xalqaro konferensiyalar davriy hamda ad hoc konferensiyalariga bo‘linadi. Davriy konferensiyalarni nafaqat xalqaro tashkilotlar organlarining (konferensiya, Assambleya) yalpi majlislaridan, balki ularning shu kabi davriy asosda ishlaydigan organlari (kengashlar va hokazo) majlislaridan ham farqlash muhimdir.

Ad hoc konferensiyalari (tasodifiy, biror munosabat bilan o‘tkaziladigan konferensiyalar) ko‘pchilikni tashkil etadi. Ularni yo xalqaro tashkilotlar (shularning doirasida yoki shefligida (*rahnamoligida*)) yo tashabbus bilan chiqqan davlatlar chaqiradi. Konferensiyaning xalqaro tashkilot doirasida yoki shefligida (*rahnamoligida*)) chaqirilishi uning mustaqil xalqaro organi sifatidagi mazmunini o‘zgartirmaydi.

Muhokama etiladigan masalalarga ko‘ra tinch, siyosiy, iqtisodiy, diplomatik va aralash konferensiyalar farqlanadi.

Protsedura qoidalaridagi huquqiy normalar, asosan, xalqaro konferensiya o‘tkazish tartibining quyidagi jihatlarini tartibga soladi:

1) konferensiyani umumiy tashkil qilish: delegatsiyalar tarkibi, vakillar vakolatlari, ishchi organlarini (qo‘mita va komissiyalarni) tuzish va faoliyat ko‘rsatish tartibi, protokol yuritish, kotib va kotibiyat vazifalari;

2) raisning umumiy va alohida huquqlari: majlislarni ochish, to‘xtatib turish va yopish, shuningdek majlislardagi bahs-munozaralarga boshchilik qilish; majlislarda tartibni saqlash; majlisni olib borish tartibi bo‘yicha qarorlar chiqarish hamda majlisning borishiga rahbarlikni amalga oshirish; so‘zga chiquvchilarni e‘lon qilish va to‘xtatish;

3) delegatlarning alohida huquqlari: protsedura mazmunidagi takliflarni kiritish huquqi; boshqa delegatga javob qaytarish huquqi, majlisni olib borish tartibi yuzasidan takliflar kiritish huquqi;

4) takliflar kiritish va qarorlar qabul qilish usullari: takliflarni va ularga o'zgartirishlarni ko'rib chiqish tartibi, qarorlarni qabul qilishda ovoz hamda talab etiladigan ko'pchilik huquq; ovozlarni hisoblab chiqish usullari va ovoz berishga rahbarlik qilish, ovoz berish qoidalari.

Konferensiya protsedura qoidalarini yaratish mexanizmi (ularni ishlab chiqish, ularni tasdiqlash usuliga doir qarorlar qabul qilish va ularni tasdiqlash) konferensiyaning ishtirokchi davlatlariga bog'liqdir. Tasdiqlanganidan so'ng protsedura qoidalari majburiy mazmun kasb etadi va ishtirokchi davlatlar ularga rioya etishlari shart. Protsedura qoidalarini qo'llashning muhim jihatlaridan biri protseduraviy mazmundagi masalalar bo'yicha qaror qabul qilinishi hisoblanadi va bunday qarorlarni, qoidaga ko'ra, hozir bo'lgan hamda ovoz berishda ishtirok etayotgan davlatlarning oddiy ko'pchiligi qabul qiladilar.

Konferensiya ishi davomida davlatlar pozitsiyalarini moslashtirishning ikki xil jarayoni: predmetga taalluqli normalarga hamda ishtirokchilarining qabul qilinadigan normalar bo'yicha pozitsiyalarini moslashtirish tartibini yo'lga qo'yishiga qaratilgan jarayonlar kechadi.

Konferensiyaning protsedura normalari bilan konferensiya ishi davomida uning faoliyati bo'yicha ishlab chiqiladigan normalar yuridik kuchga egaligi jihatidan bir-biridan farq qilishi mumkin: protsedura normalari majburiy mazmunga ega, konferensiya faoliyati predmeti bilan bog'liq masalalar bo'yicha ishlab chiqiladigan qoidalar esa, tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lishi mumkin (ko'pincha ega bo'ladi ham). Ular tomonlarning qo'shimcha xohish-irodasi evazigagina majburiy kuch kasb etishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar va konferensiyalar xalqaro huquq nazariyasida xalqaro huquq subyektlari sifatida e'tirof etiladi hamda ularning imkoniyatlari yuridik layoqatiga ko'ra, xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarga ega bo'lishga, xalqaro huquqiy normalarni yaratish va amalga oshirishda ishtirok etishga, xalqaro ommaviy munosabatlarga kirishishga qodir, deb qaraladi. Aksar hollarda xalqaro tashkilotlar va konferensiyalarni «xalqaro muassasalar» degan umumiy tushuncha bilan izohlashadi.

Xalqaro muassasalar o'z huquqiy tabiatiga ko'ra, xalqaro huquqning hosila subyektlari hisoblanadi va faqatgina huquq subyektiga xoslik layoqatiga ega bo'ladi. Bu layoqatning qo'llanishi va mazmuni xalqaro

tashkilot va konferensiyalarning xalqaro shartnoma shaklidagi ta'sis hujjatlarida yuridik mustahkamlab qo'yiladigan iroda va istaklariga bog'liq bo'ladi. Xalqaro huquq va xalqaro munosabatlar prinsiplarining mohiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, xalqaro muassasalar cheklangan huquqiy layoqatlilikka ega bo'lib, bunday layoqatlilik xalqaro huquqning ana shu subyektlarini davlatlarning tan olishini taqozo etadi.

Xalqaro tashkilotlar va konferensiyalar jamoaviy tuzilmalar sirasiga kiradi. O'zlarining hukmronlik vakolatlarini ro'yobga chiqarishda ular nisbatan mustaqil hamda bir-biriga va xalqaro huquqning boshqa subyektlariga tobe emas. Xalqaro huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ish ko'rar ekan, ularning har biri mustaqil xalqaro huquqiy maqomga egadir.

Ta'kidlash joizki, muzokaralar, xalqaro konferensiyalar va xalqaro tashkilotlar kabi institutlar o'rtasidagi chegaralar o'ta o'zgaruvchan bo'lib, ularni aniq belgilash juda mushkul. Xalqaro konferensiyalar – muzokaralardan, xalqaro tashkilotlar esa, konferensiyalardan kelib chiqqan bo'lishiga qaramay, ushbu institutlarning har biri o'z ahamiyatini yo'qotmagan va xalqaro munosabatlarda ham, xalqaro huquqda ham nisbatan mustaqil rivojlanishda davom etmoqda. Bundan tashqari, ular o'zlari kelib chiqqan o'sha institutga xos ayrim jihatlarni saqlab kelyapti hamda ular bilan yonma-yon faoliyat ko'rsatyapti. Masalan, bugun ham konferensiyalar, ham tashkilotlar doirasida konferensiyalar bajaradigan ba'zi bir vazifalarni ushbu tashkilotlarning oliy vakolatli organlari ado etayotir. Ammo, bu – bir institutning o'rnini boshqasi qoplashi, bir institutni boshqasi bilan almashtirish mumkin, degani emas. Masalan, konferensiyalar va tashkilotlar doirasida o'tkaziladigan muzokaralar bevosita manfaatdor vakillar o'rtasidagi muzokaralardan farq qiladi, negaki birinchi va ikkinchi holatda muzokaralar muayyan me'yorda majburiy protsedura normalariga hamda bunday muzokaralarning rasmiy qismiga asos sifatida shu normalarda ko'zda tutiladigan tashkiliy shakllarga bog'liq bo'ladi.

Hozirgi kunda xalqaro konferensiyalar ko'pincha qarorlar qabul qilish bilan yakun topadi. Qarorlar qabul qilish jarayonining samaradorligini imkon qadar oshirish maqsadida uning faoliyat reglamentatsiyasiga taalluqli qoidalar konferensiyaning protsedura qoidalariga kiritiladi. Qarorlar qabul qilishga ko'maklashuvchi mexanizm va ularni chiqarish shakli konferensiya maqsadlariga, uning protsedura qoidalariga hamda uzoq yillar mobaynida shakllangan odatiy amaliyotga bog'liqdir.

Qarorlar qabul qilish bo'yicha aniq protseduralarni uch tizim tarkibida guruhlash mumkin. Bular: «an'anaviy», «konsensual» va «kombinatsiyalangan» («qurama») tizimlardir.

«An'anaviy» deganda, ishtirokchi davlatlar irodasini aniqlashning asosiy usuli sifatida ovoz berishni ko'zda tutuvchi tizim tushuniladi. «An'anaviy» tizimni qo'llash chog'ida qarorlar ko'pchilik (oddiy yoki malakali) ovoz bilan qabul qilinadi. Har qaysi delegatsiya konferensiyada bir ovozga ega bo'ladi. Ushbu qoidada, xususan, davlatlar o'rtasidagi tenglik prinsipi namoyon bo'ladi. Ovoz berish ochiq yoki yopiq yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin. Yopiq ovoz berish yo'li bilan odatda saylovlar o'tkaziladi. Ochiq ovoz berish qo'l ko'tarish orqali yoki nomma-nom (shu jumladan, kompyuter yordamida) amalga oshiriladi. Nomma-nom ovoz berish kuchlar joylashuvining real ahvolini aniqlash imkonini yaratadi.

«Konsensual» tizimga ishtirokchi davlatlarning nuqtai nazarlarini ovoz berishsiz va qarorlarni yalpisiga qabul qilish uchun rasmiy e'tiroz mavjud bo'lmagan holatda bir-biriga yaqinlashtirish yo'li xos hisoblanadi. Bu – shunday qarorlar ishlab chiqiladiki, ularga konferensiyaning barcha ishtirokchilari rozilik bildirishi mumkin, deganidir. Ammo, alohida hollarda, mavjud kelishilgan qarorga yalpisiga rozilik bildirar ekan, konferensiya ishtirokchilari protokol qaydnomasida yoki yakunlovchi hujjatda o'zlari muhim deb hisoblagan shartlarni (ogovorka) qayd etadilar.

Qarorlar qabul qilishning «qurama» tizimi «konsensual» va «an'anaviy» tizimlarning omuxtasidir. U barcha ishtirokchi davlatlarning ovoz berishsiz hamjihat bir qarorga kelishlari uchun mavjud barcha imkoniyatlarning namoyonidir. «Konsensual» va «qurama» tizimlari – bular ham tegishli bosqichlardan tashkil topgan va aniq maqsadga yo'naltirilgan jarayonlardir, ammo shu bosqichlarning tuzilishi va davomiyligi farqli jihatlarga ega. Eng davomli bosqich (asosan konferensiya doirasida o'tadigan) qarorlar matnini tayyorlashdir.

Umumiy qoidaga ko'ra, xalqaro konferensiya ishidan ko'zda tutilgan maqsadga erishilgach, ya'ni u yoki bu bitim imzolanganidan keyin yoki muzokaralar ishtirokchilari davlatlar nuqtai nazarlaridagi murosasizlik tufayli kelishuv mumkin emasligi to'g'risidagi xulosaga kelganidan so'ng konferensiya tugagan hisoblanadi. Birinchi holatda konferensiyaning tugashi odatda yakunlovchi hujjat yoki barcha ishtirokchilar imzolagan protokol bilan rasmiylashtiriladi.

Konferensiyalarda asosan ikki turdagi: joriy ishlar mazmunini bayon etuvchi va ularning yakuni bo'yicha materiallardan iborat hujjatlar qabul qilinadi.

Birinchi turga – majlis protokollari, ikkinchisiga esa xalqaro huquqiy mazmundagi hujjatlar (shartnomalar, konferensiyalar va boshqalar) mansubdir.

Xalqaro huquqda konferensiya hujjatlarining qandaydir majburiy bir shaklini joriy etuvchi normalar mavjud emas. Ammo, uzoq yillik amaliyot mavjudki, uning natijasi o'laroq, ayrim nomlar konferensiyalarda qabul qilinadigan muayyan turdagi hujjatlar uchun nisbatan doimiy bo'lib qolgan. Masalan, konferensiyaning ifodalovchi asosiy faktlarni o'zida jamlagan hujjatlarni aksar hollarda yakunlovchi hujjat, deb atashadi. Qoidaga ko'ra, xalqaro huquq normalarini yaratishga qaratilgan konferensiya hujjatlari odatda konferensiya, deb ataladi, davlatlarga yoki xalqaro tashkilotlarga tavsiyalardan iborat hujjatlar esa rezolyutsiya, deyiladi.

Konvensiyalar. Diplomatik konferensiya, xususan, siyosiy, iqtisodiy, gumanitar, huquqiy, ijtimoiy sohalarda va turli xil alohida hamkorlik masalalari bo'yicha ko'p tomonlama konvensiyalar imzolash uchun chaqiriladi. Ular, qoidaga ko'ra, atigi tegishli konvensiyalar matnini qabul qilish (ma'qullash) bilan yakuniga yetadi, bu esa o'z-o'zidan ana shu konvensiyalar endi ishtirokchi davlatlar uchun majburiy kuchga ega bo'ldi, degani emas, albatta. Kelgusida konvensiyaning ishtirokchi davlatlari konvensiyaga yo vaqtincha ishtirokchi bo'lishi yoki unda ishtirok etishdan tamoman chetda turishi mumkin.

Rezolyutsiyalar. Hukumatlararo konvensiyalarda ko'pincha konferensiya faoliyatining predmeti bo'yicha turli-tuman rezolyutsiyalar qabul qilinib, ular davlatlarga (qoidaga ko'ra, davlatning ushbu konferensiya ishtirokchisi ekani yoki ishtirokchi emasligidan qat'i nazar) va (yoki xalqaro tashkilotlarga va ularning yoxud rahbariy mansabdor shaxslariga) da'vatlar, iltimoslar, takliflar hamda tavsiyalar bilan murojaat qiladi. Konferensiyada qabul qilinadigan rezolyutsiyalar, adresatidan qat'i nazar, tavsiyaviy mazmun kasb etadi. U yoki bu konferensiyada ishtirok etuvchi davlatlar uning rezolyutsiyalariga nisbatan o'z munosabatini qat'iy individual tartibda bildiradi. Ammo xalqaro konferensiyalar rezolyutsiyalaridan tegishli xalqaro shartnoma va konvensiyalarni ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin. Ayrim hollarda rezolyutsiyalardan amaldagi xalqaro huquqiy normalarni konstatatsiya yoki talqin qilish vositasi sifatida foydalaniladi.

Tavsiya («istak») mazmunidagi rezolyutsiyalar bevosita konferensiyaning yakunlovchi hujjatiga kiritilishi yoki uning ilovasi bo'lishi mumkin. Bunday hollarda yakunlovchi hujjatning matnida odatda qabul qilingan rezolyutsiyalar ro'yxati qayd etiladi.

Yakunlovchi hujjatlar. Xalqaro konferensiyalar ular ishining asosiy faktlarini aks ettiruvchi bayondan iborat yakunlovchi hujjatlar bilan nihoyasiga yetadi. Yakunlovchi hujjatlarning aksariyati u yoki bu konferensiya faoliyatining asosiy jihatlarini qamrab olgan bo'ladi.

Shunday qilib, xalqaro konferensiyalar zamonaviy xalqaro huquqning muhim instituti bo'lib, ularning o'rni va ahamiyati XXI asrda tobora oshib bormoqda. *Xalqaro konferensiyalarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:*

1) ular davlatlarning vaqtinchalik kollektiv organi hisoblanadi va shu bilan xalqaro tashkilotlardan farq qiladi;

2) ular turlicha nomlansa-da (konferensiya, kengash, kongress) mohiyati birdir;

3) ular davlat boshliqlari, hukumat boshliqlari, Tashqi ishlar vazirlari ishtirokida yuqori darajada va ekspertlar ishtirokida bo'lishi mumkin;

4) ular biror xalqaro shartnomani tayyorlash, muhokama qilish yoki qabul qilish yoxud u yoki bu muhim xalqaro shartnomani muhokama qilish uchun chaqirilishi mumkin.

BMT, YEXHT, MDH faoliyati. Birlashgan Millatlar Tashkiloti – universal xalqaro tashkilot. BMT hozirgi zamon dunyosining ajralmas bo'lagi bo'lib, jahonda mavjud tartibotning shakllanishida muhim o'rin tutgan. U xalqaro tashkilotlar global tizimining o'ziga xos yadrosidir. BMT Ustavi xalqaro huquqiy tartibotning asosiy maqsad va prinsiplarini mustahkamlab qo'ygan va ularga imperativ kuch bag'ishlagan birinchi xalqaro hujjat hisoblanadi. Shu ma'noda, BMT Ustavi aksariyat hollarda xalqaro hamjamiyat konstitutsiyasi deb atalishi bejiz emas.

BMTning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlab turish.

2. Tinchlikka tahdidga barham berish hamda uning oldini olish, shuningdek agressiya yoki boshqa tinchlikni buzuvchi xatti-harakatlarni bartaraf etish uchun samarali jamoaviy chora- tadbirlar qo'llash.

3. Xalqaro nizolarni yoki tinchlik buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni tinch vositalar yordamida hal etish.

4. Xalqlar o'rtasida do'stona munosabatlarni rivojlantirish.

5. Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar mazmundagi xalqaro muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlikni amalga oshirish.

6. Inson huquqlarini hamda irqi, jinsi, tili va dinidan qat'i nazar, barchaga taalluqli bo'lgan asosiy erkinliklarni rag'batlantirish va rivojlantirish.

7. Tashkilot oldida turgan maqsadlarga erishish yo'lida davlatlar sa'y-harakatlarini birlashtiradigan markaz bo'lish.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun BMT quyidagi *prinsiplar* asosida faoliyat yuritishni o'z zimmasiga olgan:

1. Suveren tenglik.

2. BMT Ustavi bo'yicha majburiyatlarni sidqidildan bajarish.

3. Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal etish chog'ida xalqaro tinchlik, xavfsizlik va adolatni tahdid ostiga qo'ymaslik.

4. Har qanday davlatning hududiy daxlsizligiga yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi va shuningdek BMT maqsadlariga xilof bo'lgan boshqa vaziyatlarda ham, xalqaro munosabatlarda kuch bilan yoxud uni qo'llash bilan tahdid etishdan voz kechish.

5. BMT o'z Ustaviga muvofiq qo'llaydigan barcha sa'y-harakatlarida har tomonlama yordam ko'rsatish hamda u ogohlantiruvchi yoxud majburlovchi mazmundagi choralar qo'llayotgan har qanday davlatga yordam ko'rsatishdan tiyilib turish.

6. BMT a'zosi bo'lmagan davlatlar ham uning prinsiplariga muvofiq ravishda harakat qilishini ta'minlash, chunki bu xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlab turish uchun qo'l kelishi mumkin.

7. BMTning aslida davlatlar ichki vakolatlariga mansub bo'lgan ishlariga aralashmasligi.

BMT o'z faoliyati mobaynida qanchadan-qancha mushkul davrlarni boshidan kechirgan. Dastlabki paytlarda ko'pchilik ovozni nazorat ostiga olgan G'arb davlatlari ozchilikka o'z xohish-irodasini majburlab o'tkazishga uringan. Dekolonizatsiyadan keyin rivojlanayotgan davlatlar ko'pchilikni tashkil qilgan va ular ham boshqa davlatlarning manfaatlarini yetarli darajada hisobga olmasdan, ovoz berish mashinasini o'z xohishlari bo'yicha foydalanishga intilgan. Oqibatda esa mutlaqo befoyda, samarasiz rezolyutsiyalar qabul qilingan. «Sovuq urush» tufayli yanada mushkul vaziyatlar yuzaga kelgan. «Sovuq urush» tugaganidan keyingi yangicha shart-sharoitlar, tabiiyki, BMT oldiga yangi talablarni qo'ymoqda.

BMT davlatlararo tashkilot hisoblanadi. Unga dunyoning deyarli barcha davlatlari a'zodir. 2004-yilning 1-yanvarigacha dunyoning 192 ta davlati BMTga a'zo bo'lgan.

BMTning asosiy organlari:

- 1) Bosh Assambleya;
- 2) Xavfsizlik kengashi;
- 3) Ijtimoiy va iqtisodiy kengash (EKOSOS);
- 4) Vasiylik kengashi;
- 5) Xalqaro sud;
- 6) Kotibiyat.

Bosh Assambleya – BMTning Ustavi doirasida har qanday masalalarni yoki ishlarni muhokama etish huquqidek keng vakolatlarga ega bo‘lgan vakillik organi. Shuningdek, u BMTning har qanday organi vakolatiga kiradigan masalalarni muhokama etishi mumkin. Tegishli masalani ko‘rib chiqish natijasi o‘laroq, u BMT a‘zolariga va organlariga, shu jumladan Xavfsizlik kengashiga ham tavsiyalar kiritadi. Bunday tavsiyalar Xavfsizlik kengashi va Xalqaro suddan tashqari, BMTning barcha organlari uchun majburiydir.

BMT Ustavida Bosh Assambleya faoliyatining eng muhim yo‘nalishlari ko‘rsatib qo‘yilgan. Bosh Assambleya tinchlikni qo‘llab-quvvatlash borasidagi hamkorlikning umumiy prinsiplari, shu jumladan qurolsizlanish prinsiplarini ko‘rib chiqish va BMT a‘zolari hamda Xavfsizlik kengashiga tegishli tavsiyalar kiritish vakolatiga ega.

BMT Bosh Assambleyasi davlatlar o‘rtasida yalpi tinchlik-osoyshtalik va do‘stona munosabatlarga xalal berishi mumkin bo‘lgan har qanday vaziyatni tinch yo‘l bilan hal etishga qaratilgan choralarni ham tavsiya etish mumkin. Bunda BMT Ustavining maqsad va vazifalar bayon etilgan qoidalarini buzish oqibatida yuzaga keladigan vaziyatlar ham nazarda tutilgan.

BMT Bosh Assambleyaning asosiy vakolatlari sirasiga, shuningdek siyosiy soha bo‘yicha xalqaro hamkorlikka ko‘maklashish va xalqaro huquq va uning kodifikatsiyasi borasidagi ilg‘or taraqqiyotini rag‘batlantirish masalalari ham kiritilgan. Bosh Assambleya ishtirokida eng muhim masalalar, shu jumladan inson huquqlari, yadro qurolini tarqatmaslik, dengiz tubi va kosmik fazodan foydalanish kabi sohalarga taalluqli 300 dan ziyod shartnoma qabul qilingan. Bundan tashqari, iqtisodiy va ijtimoiy turmush, madaniyat, ta‘lim, sog‘liqni saqlash va inson huquqlari sohalari bo‘yicha hamkorlikka ko‘maklashish ham Bosh Assambleyaning asosiy vazifalaridandir.

BMTning barcha asosiy organlari, shu jumladan Xavfsizlik kengashi ham o‘z faoliyati to‘g‘risida Bosh Assambleyaga hisobotlar taqdim etib turadi. U BMT budjetini tasdiqlaydi va a‘zolar to‘laydigan badallar miqdorini belgilaydi. Bosh Assambleya Xalqaro suddan tegishli

konsultativ xulosalarni so‘rab olishi barobarida, buni BMTning boshqa organlari va uning ixtisoslashgan muassasalari amalga oshirishiga ham ruxsat etishi mumkin.

Bosh Assambleya vakolatlari BMT organlarini shakllantirish jabhasida alohida ahamiyat kasb etadi. U Xavfsizlik kengashining 10 ta nodoimiy a‘zosini va EKOSOSning barcha a‘zolarini saylaydi. U jami 200 dan ortiq qo‘shimcha organlarni tasdiqlaydi. Va nihoyat, BMT Ustaviga tuzatishlar kiritish jarayoni ham Bosh Assambleya ma‘qullagandan so‘ng boshlanadi.

BMT Bosh Assambleyasi bir qator vakolatlarni Xavfsizlik kengashi bilan birgalikda amalga oshiradi. Xavfsizlik kengashi tavsiyasiga muvofiq, Bosh Assambleya a‘zolikka qabul qilish, a‘zolikni vaqtincha va butunlay to‘xtatish to‘g‘risida qarorlar chiqaradi. Bosh Assambleya va Xavfsizlik kengashi birgalikda Xalqaro sud a‘zolarini ham saylaydi.

Xavfsizlik Kengashi nafaqat BMT, balki umuman xalqaro tashkilotlar tizimida o‘ziga xos alohida mavqega ega. Uning o‘ziga xos mavqei quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

birinchidan, uning zimmasiga tinchlik va xavfsizlikni qo‘llab-quvvatlashdek o‘ta muhim mas‘uliyat yuklatilgan. U tinchlikka xavf soluvchi, osoyishtalikni buzuvchi yoki agressiya akti hisoblanuvchi holatlarning mavjudligini belgilaydi. O‘z-o‘zidan bunday belgilash o‘zining yuridik oqibatlariga ega hisoblanadiki, unga ko‘ra, tahdid yoki agressiya ostida qolgan davlat manfaatlarini ta‘minlash maqsadida bu davlatga BMTning ko‘maklashish huquqi ko‘zda tutiladi;

ikkinchidan, Xavfsizlik Kengashi BMTning asosiy ijro organi hisoblanadi; agar Bosh Assambleya bilan tinchlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan masalani muhokama etish natijasida tegishli harakatni amalga oshirish zarurati mavjudligi oydinlashsa, bunday masala Xavfsizlik Kengashi zimmasiga yuklanadi;

uchinchidan, BMT hatto o‘ziga a‘zo hisoblanmagan davlatlar ham Ustav prinsiplariga muvofiq ravishda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan darajada harakat qilishini ta‘minlaydiki, bunda Xavfsizlik Kengashi alohida o‘rin tutadi.

Xavfsizlik Kengashi – cheklangan vakillik organi (BMT a‘zolari umumiy sonining bir foizidan kam) bo‘lsa-da, a‘zo davlatlar Xavfsizlik Kengashi o‘z vazifalarini bajarishda «ularning nomidan ish ko‘rishi»ga rozilik bergan. Boshqacha aytganda, Xavfsizlik Kengashi mustaqil ravishda amalga oshiradigan harakatlarga..Harakatlari sifatida qaraladi. Xavfsizlikka tahdid mavjudligini aniqlagach, Xavfsizlik Kengashi tegishli

tavsiyalar kiritishi mumkin va shu bilan birga, huquqbuzarga nisbatan majburlash choralari to'g'risida qaror qabul qilish huquqiga ham egadir. BMT Ustavida bunday hollarda noharbiy va harbiy choralarning qo'llanishi ko'zda tutilgan. Har ikki turga mansub choralarni davlatlar Xavfsizlik Kengashi qaroriga muvofiq ravishda qo'llaydi;

to'rtinchidan, iqtisodiy munosabatlarni, temir yo'l, dengiz, havo yo'llari, pochta, telegraf, radio yoki boshqa xil aloqa vositalarini to'liq yoki qisman to'xtatish, shuningdek diplomatik munosabatlarni uzish kabilar noharbiy choralar sirasiga kiradi. Bu ro'yxatga uzil-kesil deb emas, balki namuna sifatida qarash joizdir. Xavfsizlik Kengashi bir necha bor bunday choralarni sanksiya sifatida, masalan, Janubiy Afrika Respublikasi va Janubiy Rodeziyaga nisbatan qo'llash to'g'risida qarorlar qabul qilgan;

beshinchidan, a'zo davlatlarning havo, dengiz yoki quruqlikdagi kuchlari amalga oshiradigan namoyish, qamal va boshqa shu kabi operatsiyalar harbiy choralarni tashkil etadi. BMT a'zosi bo'lgan barcha davlatlar Xavfsizlik Kengashi ixtiyoriga ko'zda tutilgan qurolli kuchlarni yetkazib berishi va ularning faoliyat ko'rsatishini ta'minlashi shart. Buning uchun maxsus bitimlar tuziladi. Bunday choralarni amalga oshirishda Xavfsizlik Kengashiga ko'maklashish maqsadida doimiy a'zo davlatlar vakillaridan iborat Harbiy Shtab qo'mitasi tuzilgan.

BMT Xavfsizlik Kengashi tarkibi uning vazifasi va vakolatlari ko'lamidan kelib chiqib belgilangan. Xavfsizlik Kengashi 15 a'zodan: beshta doimiy (Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, AQSH va Fransiya) va o'nta nodoimiy a'zolaridan iborat. Nodoimiy a'zolarini Bosh Assambleya ikki yil muddatga saylaydi va ularni zudlik bilan qayta saylash mumkin emas. Bu a'zolarini saylashda nafaqat adolatli jug'rofiy taqsimot, balki tinchlikni qo'llab-quvvatlash va BMTning boshqa maqsadlarini ro'yobga chiqarish borasida davlatlar ishtiroki darajasidan ham kelib chiqiladi.

Protseduraga tegishli masalalar bo'yicha qarorlar Xavfsizlik Kengashi a'zolarining ko'pchilik – to'qqizta ovozi asosida qabul qilinadi. Shuningdek, boshqa masalalar yuzasidan ham kamida to'qqiz ovoz yig'iladiki, bu ovozlar sirasida albatta doimiy a'zolarining ovozlari bo'lishi shart.

Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS) BMT Ustavidagi «Xalqaro iqtisodiy va ijtimoiy hamkorlik» nomli IX bobda bayon etilgan vazifalar ijrosi uchun mas'ul hisoblanadi. U har yili Bosh Assambleya uch yil muddatga saylaydigan 54 nafar a'zodan iborat.

EKOSOS iqtisodiy va ijtimoiy soha, madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash kabi turli eng muhim sohalarda xalqaro masalalar bo'yicha tadqiqotlar o'tkazadi va ma'ruzalar tayyorlaydi. EKOSOS bunday masalalarning har biri yuzasidan Bosh Assambleyaga, BMT a'zolari va ixtisoslashgan muassasalariga tavsiyalar kiritishi mumkin. BMT Ustavida inson huquqlari sohasiga doir tavsiyalar kiritish huquqi alohida belgilab qo'yilgan. Bosh Assambleya sessiyalarida qabul qilinadigan qarorlarning yarmidan ko'prog'i odatda EKOSOS sohasiga taalluqli bo'ladi. EKOSOS Bosh Assambleyaga konvensiya loyihalarini taqdim etishi mumkin.

EKOSOS ixtisoslashgan muassasalar bilan o'zaro bitimlar tuzadi va ularning faoliyatini muvofiqlashtirib turadi, ulardan ma'ruzalar olish vakolatiga ega sanaladi. BMT a'zolari bilan tuzilgan bitimlarga muvofiq, EKOSOS ulardan o'z tavsiyalari, shuningdek Bosh Assambleyaning tegishli sohalari bo'yicha tavsiyalarining ijrosi to'g'risida ma'ruzalar olishi mumkin. EKOSOS bunday ma'ruzalar yuzasidan o'z mulohazalarini a'zo davlatlarga, shuningdek Bosh Assambleyaga taqdim etishi mumkin. Bu nazorat faoliyati EKOSOSning salohiyatini sezilarli darajada yuksaltirib turadi. Xavfsizlik Kengashi taklifiga binoan, EKOSOS faoliyatning tegishli sohalari bo'yicha unga ko'maklashishga majburdir. EKOSOSning o'zi shug'ullanadigan masalalar yuzasidan manfaatdor bo'lgan nohukumat tashkilotlar bilan aloqalari alohida ahamiyat kasb etadi. Tegishli hukumat bilan maslahatlashuvlardan keyingina milliy nohukumat tashkilotlar bilan aloqa bog'lash mumkin.

Vasiylik Kengashi qaram hududlarni boshqarish uchun tuzilgan vasiylik tizimini nazorat qilib turish maqsadida ta'sis etilgan. 1975-yildayoq barcha qaram hududlar mustaqillikka erishgani tufayli bunday kengashga bo'lgan zarurat barham topdi.

BMT Kotibiyati – BMTning o'ta muhim organidir. Kotibiyat xodimlarini BMT Bosh kotibi tayinlaydi. Bunda xodimlarni iloji boricha kengroq jug'rofiy asoslar bo'yicha tanlab olishga e'tibor qaratish ayni muddaodir. Kotibiyat xodimlari xalqaro miqyosdagi xodimlar hisoblanadi va hukumatdan topshiriqlar olmasligi kerak. Kotibiyatning asosiy vazifasi BMT faoliyati yo'lida xizmat ko'rsatish, shu jumladan zarur hujjatlarni tayyorlash va uning organlari qarorlarining hayotga tatbiq etilishiga ko'maklashishdan iborat. Keyingi yillarda Bosh kotib vakillarining «olovli nuqtalar»dagi vaziyatni o'rganish borasidagi faoliyati katta ahamiyatga ega bo'lmoqda.

BMT Bosh kotibi har yili Bosh Assambleyaga BMT faoliyati to'g'risida hisobot taqdim etadi va unda BMT faoliyatini yanada takomillashtirish yuzasidan o'z tavsiyalarini bayon etadi.

Xalqaro sud faoliyatining huquqiy negizini BMT Ustaviga uning uzviy qismi sifatida kiritilgan ushbu Sud statuti tashkil etadi. Xalqaro sud Bosh Assambleya va Xavfsizlik Kengashi tomonidan 9 yil muddatga saylanadigan 15 nafar sudyadan iboratdir. Sudyalarning yuksak axloqiy va kasbiy sifatlarga ega bo'lishi taqozo etiladi. Sud tarkibi to'lig'icha olganda sivilizatsiyaning eng muhim shakllari va dunyoning asosiy huquqiy tizimlari vakilligini ta'minlaydi.

Muayyan ishning ko'rib chiqilishida Xalqaro sud to'liq tarkibda ishtirok etishi mumkin yoxud nizolashayotgan tomonlarning iltimosiga binoan, mazkur ish uch yoki undan ortiq sudyalar tarkibidan iborat palataga ko'rib chiqish uchun topshiriladi.

Davlatlar o'rtasidagi nizolarni ko'rib chiqish barobarida Xalqaro sud Assambleya va Xavfsizlik Kengashi so'rovi bo'yicha konsultativ xulosalar ham chiqaradi. O'tgan yillar davomida 20 dan ortiq shunday xulosalar chiqarilgan. Ular BMTga a'zolik, shartnomalarni talqin etish, Bosh Assambleya vakolatlari, Namibiyaning maqomi va shu kabi boshqa bir qator masalalarga taalluqlidir.

BMT va uning mansabdor shaxslari Tashkilot maqsadlariga erishish uchun zarur bo'lgan hamda o'zlarining Tashkilot faoliyati bilan bog'liq vazifalarini mustaqil bajarishlari uchun zarur hisoblangan imtiyozlar va immunitetlardan foydalanadi. BMT huzurida davlatlar doimiy vakolatxonalarini va ularning xodimlari to'liq diplomatik imtiyozlar va immunitetlardan foydalanadi.

BMT tizimiga, shuningdek ixtisoslashgan muassasalar ham kiradi. BMTning ixtisoslashgan muassasalari alohida sohalari va BMT bilan bog'liq holda hamkorlikni amalga oshiruvchi universal mazmundagi hukumatlararo tashkilotlardir. BMT Ustavining 57-moddasida ularning quyidagi o'ziga xos jihatlari sanab o'tilgan:

1) shunday tashkilotlar tuzish to'g'risidagi bitimlarning hukumatlararo mazmunda bo'lishi;

2) shu tashkilotlar ta'sis hujjatlari doirasida keng ko'lamli xalqaro javobgarlik;

3) iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, gumanitar va boshqa shu kabi alohida sohalarda hamkorlikni amalga oshirish;

4) BMT bilan aloqalar.

Hozirgi kunda BMTning 17 ta ixtisoslashgan muassasasi mavjud bo'lib, ular quyidagi guruhlariga mansub:

1) ijtimoiy mazmundagi tashkilotlar (Xalqaro mehnat tashkiloti – MOT, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti – VOZ);

2) madaniy va gumanitar mazmundagi tashkilotlar (Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkiloti – YUNESKO, Butun Jahon intellektual mulk tashkiloti – BIMT);

3) iqtisodiy tashkilotlar (Sanoat taraqqiyoti bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkiloti – YUNIDO);

4) moliya tashkilotlari (Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki – XTTB, Xalqaro valuta jamg'armasi – XVJ, Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi – XTA, Xalqaro moliya korporatsiyasi – XMK, Investitsiyalar kafolatlari bo'yicha ko'p tomonlama agentlik-IKKA);

5) qishloq xo'jaligi sohasiga doir tashkilotlar (Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkiloti – FAO, Qishloq xo'jaligini rivojlantirish xalqaro jamg'armasi – IFAD);

6) transport va aloqa sohasiga doir tashkilotlar (Xalqaro Fuqaro aviatsiyasi tashkiloti – IKAO, Xalqaro dengiz tashkiloti – IMO, Jahon pochta ittifoqi – JPI, Xalqaro elektr aloqasi ittifoqi – MES);

7) metereologiya sohasiga doir tashkilot (Jahon metereologiya tashkiloti – JMT).

Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti. Budapesht kengashining 1994-yildagi qaroriga muvofiq, Yevropada Xavfsizlik va hamkorlik kengashi (YEXHK) Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YEXHT) sifatida qayta tashkil etildi. *Qarorda YEXHTning quyidagi maqsadlari belgilab berildi:*

1) yalpi xavfsizlik hududlarini yaratish yo'lida norma va standartlardan qat'iyat bilan foydalanish;

2) YEXHKning barcha majburiyatlari bajarilishini ta'minlash;

3) maslahatlashish, qarorlar qabul qilish va hamkorlik qilish uchun forum vazifasini o'tash;

4) preventiv diplomatiyani kuchaytirish;

5) nizolar va mojarolarni tartibga solish va tinchlik o'rnatish operatsiyalarini amalga oshirish layoqatini yanada oshirish;

6) qurollar va qurolsizlanish bo'yicha nazoratni amalga oshirish yo'li bilan xavfsizlikni mustahkamlash;

7) inson huquqlari sohasidagi faoliyatni rivojlantirish.

Mustahkam bozor iqtisodiyotini joriy etish yo'lida hamkorlikni rivojlantirishdan iborat maqsad, ayniqsa, e'tiborga sazovordir.

YEXHTga Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada, shuningdek MDHning barcha davlatlari, shu jumladan Osiyoda joylashgan davlatlar ham a'zo hisoblanadi.

YEXHTning oliy organi – *Davlatlar va hukumatlar boshliqlari kengashidir*. Tashqi ishlar vazirlaridan tashkil topgan Vazirlar kengashi qarorlar qabul qilish va YEXHTni boshqarishda muhim o‘rin tutadi. *Boshqaruv kengashi* siyosatni muhokama etadi va shakllantiradi, budjetga oid umumiy masalalarni hal etadi, shuningdek iqtisodiy masalalarni muhokama etishda o‘ziga xos forum bo‘lib xizmat qiladi.

Doimiy kengash siyosiy konsultatsiyalar o‘tkazish va qarorlar qabul qilish organidir. U a‘zo davlatlarning doimiy vakillaridan tashkil topgan. Ijro faoliyati uchun yalpi javobgarlik amaldagi rais zimmasiga yuklangan bo‘lib, unga vakillar «uchligi» ko‘maklashib turadi. YEXHT Bosh kotibi – asosiy ma‘muriy shaxs hisoblanadi.

1991-yilda a‘zo davlatlar parlamentlararo hamkorligi organi bo‘lgan YEXHT Parlament Assambleyasi ta‘sis etilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi. Hamdo‘stlik 1991-yil 8-dekabrda imzolangan Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligini tuzish to‘g‘risidagi bitim va unga 21-dekabrda qo‘shimcha Protokolga muvofiq tashkil topgan. Bu hujjatlarni Armaniston, Belorussiya, Gruziya, Moldaviya, Ozarbayjon, Rossiya, Tojikiston, Turkmaniston, Ukraina, Qirg‘iziston, Qozog‘iston va O‘zbekiston qabul qilgan. 1993-yil yanvarida Armaniston, Belorussiya, Gruziya, Moldaviya, Ozarbayjon, Rossiya, Tojikiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston va O‘zbekiston MDH Ustavini imzolagan. Shunday qilib, Turkmaniston va Ukraina uchun faqat 1991-yil 8–21-dekabrda bitimgina ta‘sis hujjati hisoblanadi.

MDH Ustavi 2-moddasiga muvofiq hamdo‘stlikning maqsadlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Siyosiy, iqtisodiy, ekologik, gumanitar, madaniy va boshqa sohalarida hamkorlikni amalga oshirish.
2. Umumiy iqtisodiy makon yaratish.
3. Umum e‘tirof etgan xalqaro huquq prinsiplari hamda YEXHK hujjatlariga muvofiq inson huquqlari va asosiy erkinliklarini ta‘minlash.
4. Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash hamda qurolsizlanishni amalga oshirish yo‘lida a‘zo davlatlarning o‘zaro hamkorlik qilishi.
5. Hamdo‘stlik doirasida erkin muloqotda bo‘lish, o‘zaro aloqa qilish va harakatlanish uchun ko‘maklashish.
6. O‘zaro huquqiy yordam ko‘rsatish va huquqiy munosabatlarning boshqa sohalarida hamkorlik qilish.
7. Hamdo‘stlik o‘z faoliyatini umum e‘tirof etgan xalqaro huquq prinsiplari asosida amalga oshirishi zarur. Xususan, MDH Ustavida

Xelsinki yakunlovchi hujjati o'nta prinsipining hammasi sanab o'tilgan. *MDH Ustavida, shuningdek quyidagilar ko'zda tutilgan:*

- davlatlararo munosabatlarda xalqaro huquqning ustunligi prinsipi;
- bir-birlarining va yaxlit Hamdo'stlikning manfaatlarini hisobga olish prinsipi;
- sa'y-harakatlarni birlashtirish va bir-birlarini qo'llab-quvvatlash prinsipi;
- a'zo-davlatlar xalqlarining o'ziga xosligini hurmat qilish negizida ularning ma'naviy hamjihatligi prinsipi;
- madaniy qadriyatlarni va madaniy almashinuvlarni saqlab qolish yo'lida yalpi hamkorlik prinsipi.

Hamdo'stlik davlat hisoblanmaydi va u milliy doiradagi vakolatlarga ega emas. U xalqaro huquqning teng huquqli subyektlari bo'lgan barcha a'zolarining suveren tengligi negizida asos solingan davlatlar birlashmasidir. MDH Ustavining 4-moddasida umuman olganda Hamdo'stlikka xos manfaatlar mavjudligi e'tirof etiladi hamda 1991-yildagi Minsk bitimini hisobga olgan holda shakllantirilgan a'zo davlatlar qo'shma faoliyatining sohalari belgilab beriladi.

Ularga, xususan, quyidagilar kiradi:

- 1) inson huquqlari va asosiy erkinliklarini ta'minlash;
- 2) tashqi siyosiy faoliyatni muvofiqlashtirish;
- 3) yalpi iqtisodiy makonni, umumevropa va Yevroosiyo bozorlarini shakllantirish hamda rivojlantirish yo'lida hamkorlik qilish;
- 4) bojxona siyosati;
- 5) transport va aloqa tizimlarini rivojlantirish yo'lida hamkorlik;
- 6) sog'liqni saqlash va atrof-muhit muhofazasi;
- 7) ijtimoiy siyosat va migratsiya masalalari;
- 8) uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash;
- 9) mudofaa siyosati va tashqi chegaralarni qo'riqlash sohasi bo'yicha hamkorlik qilish.

Ushbu ro'yxat a'zo davlatlarning o'zaro kelishuvi asosida to'ldirilishi mumkin.

Zikr etilganlardan quyidagi bir necha xulosalarni qayd etish lozim:

– Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga xalqaro hukumatlararo tashkilot sifatida qaralmog'i kerak, chunki unga amalda universal xalqaro e'tirofga sazovor bo'lgan mustaqil davlatlar kiradi;

– MDH ishtirokchi davlatlarini dunyoning aksariyat davlatlari de yure (de jure) e'tirof etgan, tashkilotdan tashqarida ular BMTning to'la qonli a'zolari hisoblanadi, uning ko'plab ixtisoslashgan muassasalari

tarkibiga, shuningdek boshqa xalqaro hukumatlararo tashkilotlarga kirgandır;

– MDHga a'zo har bir davlat dunyoning boshqa ko'plab davlatlari bilan diplomatik munosabatlarni amalga oshiradi;

– MDH faoliyatining huquqiy asosini a'zo davlatlar har bir tomon konstitutsiyasi talablarini hisobga olgan holda va xalqaro shartnomalar huquqi to'g'risida Vena konvensiyasi (1969-yil) qoidalariga muvofiq imzolagan hamda ratifikatsiya qilgan xalqaro shartnomalar tashkil etadi.

MDHning maqsadi davlatlarning barcha sohalar bo'yicha keng hamkorligini ta'minlashdan iborat. U o'z a'zolarining umumiy iqtisodiy makon doirasida har tomonlama hamda muvozanatli iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini, integratsiyalashuvini ta'minlashga qaratilgan. Bosh maqsadlar sifatida xalqaro huquqqa muvofiq ravishda inson huquq va erkinliklarini ta'minlash, a'zo davlatlar fuqarolariga MDH hududi doirasida erkin muloqot qilish va harakatlanish borasida ko'maklashish ko'zda tutilgan.

MDHning ta'sis hujjatlarida xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplari, shuningdek davlatlararo munosabatlarda xalqaro huquqning ustunligi asosiy prinsiplar sifatida qayd etilgan. Hamdo'stlik doirasidagi bitimlarga nisbatan Ustavda mustahkamlangan majburiyatlarning ustunligi belgilangan.

MDHga a'zo bo'lishni istagan davlat uning Ustavidan kelib chiqadigan majburiyatlarni qabul qilishi va barcha a'zolarining roziligini olishi zarur. Shuningdek, Tashkilotning ayrim faoliyat yo'nalishlarida ishtirok etishni istovchi davlatlar uchun assotsiatsiyalashgan a'zolik imkoniyati ham ko'zda tutilgan.

A'zo davlat Ustavni buzgan, MDH doirasida tuzilgan bitimlar bo'yicha majburiyatlarini yoki Hamdo'stlik organlari qarorlarini muntazam ravishda bajarmay kelayotgan bo'lsa, unga nisbatan xalqaro huquqda yo'l qo'yiladigan choralar qo'llanilishi mumkin.

MDH Ustavida bir qator organlarni tuzish ko'zda tutilgan. Eng yuqori organlar – *Davlatlar rahbarlari kengashi va Hukumatlar boshliqlari kengashi* bo'lib, ular o'ta muhim masalalarni hal etadi. Har ikkala organ qarorlari konsensus asosida qabul qilinadi. Ammo har qanday davlat muayyan masaladan manfaatdor emasligi haqida bayonot berishi mumkin va bunday hollarda bu davlatning roziligi talab etilmaydi. Ikkala organ ham ishchi va yordamchi organlar tuzish huquqiga ega.

Tashqi siyosiy faoliyatni Davlatlar rahbarlari kengashi va Hukumatlar boshliqlari kengashi qarorlariga muvofiq, *Tashqi ishlar vazirlari kengashi* muvofiqlashtirib turadi.

Davlatlar rahbarlari kengashining harbiy siyosat va harbiy qurilish masalalari bo'yicha organi *Mudofaa vazirlari kengashidir. Chegara qo'shinlari qo'mondonlari kengashi* a'zo davlatlarning tashqi chegaralarini qo'riqlash masalalari bilan shug'ullanadi.

Davlatlar rahbarlari kengashining qarori bilan Hamdo'stlik organlari tarkibiga *Ijroiya qo'mitasi* kiritilgan.

Inson huquqlari bo'yicha komissiya ushbu sohadagi majburiyatlarning bajarilishini kuzatib boruvchi konsultativ organ sanaladi.

MDH Ustavida, shuningdek sezilarli darajada mustaqil faoliyat ko'rsatish imkoniga ega bo'lgan tarmoqlar bo'yicha hamkorlik organlari ham ko'zda tutilgan. Bular MDHga a'zo mamlakatlarning alohida tarmoqlar bo'yicha hamkorligiga rahbarlik qilish uchun tuziladigan kengashlar va qo'mitalardir. Bunday organlar 1991-yilning dekabridanoq (masalan, Temir yo'l transporti bo'yicha kengash) tuzila boshlangan edi. Hozir ularning soni 50 tadan oshgan. Ularning har biri Hukumat boshliqlari kengashi tasdiqlaydigan o'z nizomlariga muvofiq ravishda ishlaydi. Tarmoqlar bo'yicha hamkorlik organlari tarkibiga qoida bo'yicha tegishli tarmoqlarning birinchi shaxslari kiradi. Aslida mazkur organlar sho'rocha ma'muriy-buyruqbozlik tizimi qoldig'i bo'lib, SSSR unitar davlati o'rnida MDHning mustaqil davlatlari yuzaga kelishi va shakllanishi bilan bog'liq o'tish davrida muhim o'rin tutadi.

MDH *Parlamentlararo Assambleyasi* 1995-yildagi Konvensiya asosida faoliyat ko'rsatadi. Assambleya asosan keyinchalik a'zo-mamlakatlar parlamentlariga ko'rib chiqish uchun yuboriladigan model qonun hujjatlarini tayyorlash bilan shug'ullanadi.

MDH Iqtisodiy sudi 1995-yildagi Iqtisodiy sud maqomi to'g'risidagi bitim asosida ishlaydi. U a'zo davlatlar tayinlaydigan sudyalardan iborat bo'lib, mustaqil emas. Sud tizimida a'zo mamlakatlar oliy iqtisodiy (xo'jalik) sudlari rahbarlaridan iborat Plenum faoliyat ko'rsatadi. Iqtisodiy sud qarori ustidan Plenumga shikoyat bilan chiqish mumkin. Sud iqtisodiy majburiyatlarni ado etish chog'ida davlatlar o'rtasida yuzaga keladigan nizolarni hal etadi. Shu bilan birga, a'zolar boshqa xil nizolarni ham ushbu sudning yurisdiksiyasiga kiritishi mumkin. Sud bitimlar va Hamdo'stlikning boshqa hujjatlarini rasmiy sharhlaydi.

Iqtisodiy sud qarorlari nizolashayotgan tomonlar uchun majburiy va pretsedentlik mazmuniga ega emas. Iqtisodiy sud o'z vazifalarini bajarishda, ayniqsa, MDH hujjatlarini sharhlash borasida juda faollik ko'rsatmoqda.

6-mavzu. XALQARO SHARTNOMA HUQUQI

6.1. «Xalqaro shartnomalar huquqi» tushunchasi, manbalari va ahamiyati

«Xalqaro shartnomalar huquqi» tushunchasi. Xalqaro shartnomalar huquqi – xalqaro huquqning alohida mustaqil sohasi bo‘lib, xalqaro shartnomalarni tuzish, qo‘llash va bekor qilish tartiblariga oid munosabatlarni tartibga soladi.

Xalqaro shartnomalar huquqining manbalari odat normalari va ular quyidagi universal konvensiyalarda kodifikatsiyalashtirilgan hamda rivojlantirilgan:

1) 1969-yildagi Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi;

2) 1986-yildagi Davlatlar va xalqaro tashkilotlar yoki xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi shartnomalar to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi.

Xalqaro shartnoma turlicha nomlanishi mumkin, lekin bu uning yuridik kuchiga ta’sir etmaydi. Uning eng keng tarqalgan nomlari quyidagilar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, pakt, ustav, deklaratsiya.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro shartnomalar huquqi deganda, xalqaro huquqning xalqaro shartnomalar tuzilishi, amal qilishi, o‘zgartirilishi va to‘xtatilishi tartibini, amaldagi shartnomalar sharoitini belgilaydigan normalaridan iborat tegishli sohasi tushuniladi. Bu soha obyekt sifatida esa, xalqaro huquqning yetakchi va asosiy manbaiga aylanib ulgurgan xalqaro shartnomaning o‘zi namoyon bo‘ladi.

Xalqaro shartnomalar huquqi shartnomaning nomlanishi, obyektning turi va ularni tuzish protsedurasidan qat’i nazar, barcha turdagi xalqaro shartnomalarga taalluqli hisoblanadi. Xalqaro huquqning ushbu sohasi ahamiyatining izchil ortib borishiga hozirgi kunda dunyoda xalqaro shartnomalarning o‘rni kuchaygani sabab bo‘lmoqda. Ayni chog‘da uning asosiy manbai hali ham xalqaro huquqiy odat hisoblanadi.

Xalqaro shartnomalarda tomonlar. Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro shartnoma deganda, ikki yoki undan ortiq davlatlar yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari o‘rtasida ularning siyosiy, iqtisodiy yoki boshqa munosabatlari borasidagi o‘zaro huquq va majburiyatlarining o‘rnatilishi, o‘zgartirilishi yoki to‘xtatilishini ko‘zda tutuvchi bitim

tushuniladi. Xalqaro shartnomalar shartnoma tomonlarining o‘zaro huquq va majburiyatlarini aniq va puxta belgilab olish uchun tuziladi. Xalqaro munosabatlarning shartnomalar orqali mustahkamlanishi xalqaro huquqning tartibot barqarorligini ta’minlaydi. Xalqaro shartnoma xalqaro huquqning asosiy manbai hisoblanadi.

Xalqaro shartnoma – xilma-xil bitimlarni qamrab oluvchi tushuncha bo‘lib, ular turlicha: shartnoma, bitim, pakt, traktat, konvensiya, deklaratsiya, kommyunike, protokol va shu kabi nomlar bilan atalishi mumkin. U yoki bu nomning aniq belgilangan ma’no-mazmuni mavjud emas. Qanday nomlanishidan qat’i nazar, barcha xalqaro shartnomalar bir xil yuridik kuchga ega. Odatda ular yozma shaklda tuziladi. Og‘zaki shakldagi xalqaro shartnomalar (boshqacha aytganda, «jentelmencha bitimlar») kam uchrasa-da, har holda, xalqaro munosabatlarda shartnomalarning shunday turi ham ma’lum. Xalqaro shartnomalar tomonlari (yoki subyektlari) bo‘lib faqat xalqaro huquq subyektlari chiqishi mumkin.

Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasida (1969-yil) hamda Davlatlar va xalqaro tashkilotlar yoki xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasida (1986-yil) «muzokaralarda ishtirok etuvchi tashkilot» (zikkir etilgani kabi tashkilot) «ahdlashuvchi davlat» (ya’ni, shartnoma kuchga kirgan, kirmaganligidan qat’i nazar, o‘zi uchun shu shartnomaning majburiy ekaniga rozi bo‘lgan davlat), «ahdlashuvchi tashkilot» (zikkir etilgani kabi tashkilot), «ishtirokchi» (ya’ni, o‘zlari uchun shartnoma majburiy ekaniga rozi bo‘lgan va ular uchun shartnoma kuchga kirgan tegishli davlat yoki xalqaro tashkilot), «uchinchi davlat» va «uchinchi tashkilot» (ya’ni, shartnoma ishtirokchisi hisoblanmaydigan davlat va xalqaro tashkilot) kabi tushunchalar qo‘llaniladi.

Tomonlar deganda, xalqaro shartnoma ishtirokchilari tushuniladi.

Xalqaro shartnomada davlat yaxlit holda tomon hisoblanadi. Federatsiya subyekti istisno tariqasida, agar bu federal Konstitutsiyada ko‘zda tutilgan bo‘lsa, shartnomalarda ishtirok etishi mumkin. Davlat nomidan ish ko‘ruvchi organlar nomidan kelib chiqqan holda, uch xil xalqaro shartnomani ko‘rsatish mumkin:

birinchidan, davlatlararo (oliy darajada va davlatlar nomidan tuziladigan);

ikkinchidan, hukumatlararo (hukumatlar nomidan tuziladigan) va *idoralararo* (idoralar nomidan tuziladigan);

uchinchidan, idoralararo (idoralar nomidan tuziladigan) shartnomalar.

Davlatlararo tashkilotlar ishtirokidagi shartnomalar soni tobora ortib bormoqda. Xalqaro tashkilotlar xalqaro huquqning alohida subyekti hisoblangani bois, ularning shartnomalardagi ishtiroki ustavlarida belgilanadigan vazifalari doirasi bilan cheklanadi.

Xalqaro shartnomalar faqat o'z ishtirokchilariga muayyan majburiyatlar yuklaydi. Uchinchi, ya'ni ishtirok etmaydigan davlat uchun shartnomalarda na huquq va na majburiyatlar ko'zda tutiladi. Uchinchi davlatning roziligi asosidagina xalqaro shartnoma unga nisbatan huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunday davlat xalqaro shartnomadan kelib chiqadigan huquqlardan foydalanar ekan, u shu bilan bog'liq majburiyatlarga ham rioya etishi lozim. Masalan, 1948-yildagi Dunayda kema qatnovi to'g'risidagi konvensiya bo'yicha tegishli huquqlardan foydalanuvchi davlatlar boshqalarning rozilgisiz, shartnoma mazmunini o'zgartirish huquqiga ega.

Xalqaro shartnomalar, ishtirokchilar sonidan kelib chiqib, ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarga bo'linadi. Xalqaro shartnomalarning asosiy qismi ikki tomonlama shartnomalardir. Ko'p tomonlama konvensiyalar xalqaro huquqni kodifikatsiyalovchi va taraqqiy ettiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Barcha davlatlarning manfaatlari uchun xizmat qiladigan normalar, obyektlar va maqsadlarni o'zida mujassam etgan xalqaro shartnomalar *umumiy* yoki *universal* shartnomalar, deb ataladi. Bunday shartnomalar ochiq bo'lishi, ya'ni barcha davlatlar ularda ishtirok etish huquqiga ega bo'lishi kerak. *Yopiq* xalqaro shartnomada faqat uni tuzgan davlatlarga ishtirok etadi. *Yarim ochiq* shartnomalarga boshqa davlatlar ularning ishtirokchilari roziligi asosidagina qo'shilishi mumkin. MDH doirasidagi aksariyat ko'p tomonlama shartnomalar xuddi shu turga mansubdir. Yoki 1949-yildagi Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti (NATO) ham bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Muayyan jug'rofiy hududdagi davlatlar o'rtasida *mintaqaviy* xalqaro shartnomalar ham tuzilishi mumkin. Bunday shartnomalarga, masalan, MDH yoki Markaziy Osiyo mintaqasi doirasida tuzilgan bitimlar kiradi.

Xalqaro shartnomalarni tuzish bosqichlari. Xalqaro shartnomalarni tuzish jarayoni odatda uch bosqichdan iborat bo'ladi.

Birinchi bosqichda muzokaralar ishtirokchilari roziligi asosida matn qabul qilinadiki, u tomonlarga yuridik majburiyatlar yuklamaydi. Odatda shundan so'ng ikki tomonlama shartnoma imzolash uchun tavsiya etiladi.

Ikkinchi bosqichda matnning autent ekani (asl nusxaga mosligi) aniqlanadi. Asl nusxaga mos deb topilgan matn kelgusida shartnomani amalda qo'llash jarayonida anglashilmovchiliklar kelib chiqadigan hollarda tomonlar o'rtasida talqin etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Universal mazmundagi ko'p tomonlama shartnomalarni BMTning olti rasmiy tillari – ingliz, ispan, xitoy, arab, rus va fransuz tillarida yoxud ulardan ayrimlarida yagona nusxada tuzish odat tusini olgan.

Xuddi shu bosqichda shartnomani *imzolash* amalga oshiriladi. Shartnoma yakuniy yoki dastlabki tarzda imzolanishi mumkin. Dastlabki tarzda imzolashga misol sifatida parafirovaniya – rasmiy ravishda tasdiqlangunga qadar xalqaro shartnomaga o'z ism va familiyasining bosh harflarini qo'yib, oldindan o'z roziligini bildirish va ad referendum imzolash (davlatning vakolatli organi imzosi bilan haqiqiylikini tasdiqlash sharti)ni ko'rsatish mumkin. Tomonlar biron-bir shartning bajarilishini zarur deb hisoblaganlari taqdirda dastlabki tarzda imzolash usulini qo'llaydilar.

Shartnomani imzolash tartibi haqida odatda tomonlar o'rtasidagi muzokaralar jarayonida kelishib olinadi. Ayrim xalqaro tashkilotlarda qabul qilingan tartib-qoidalarda imzolash jarayoni butunlay ko'zda tutilmaydi. Masalan, Xalqaro mehnat tashkilotida konvensiyalarni konferensiya qabul qiladi va tasdiqlash uchun davlatlarga yuboradi.

Uchinchi bosqichda shartnomani imzolash, ratifikatsiya qilish, qabul qilish, tasdiqlash yoki shartnomada ko'zda tutilgan tartib bo'yicha unga qo'shilish yo'li bilan shartnomaning majburiy ekaniga rozilik bildiriladi.

Xalqaro shartnomani imzolash chog'ida bu jarayonni quyidagi besh bosqichga bo'lish ham taklif etiladi:

birinchi bosqich – shartnoma borasidagi tashabbusni ilgari surish (bunda xalqaro huquqning yagona yoki bir guruh subyektlari kelgusida bir yo'la shartnoma tomonlari, shartnoma matni loyihasini taqdim etishi ehtimolini ko'zda tutgan holda, muayyan xalqaro shartnoma taklifi yuzasidan amalga oshiradigan aniq sa'y-harakatlari nazarda tutilmoqda);

ikkinchi bosqich – muzokaralarga kirishish va ularni olib borish (milliy qonunchilikka yoxud tashkilotlarning ichki normativ hujjatlariga asoslangan holda, xalqaro shartnomalar imzolanishi bo'yicha munozaralar o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilish protsedurasini, muzokara jarayonida xalqaro huquq subyektining vakillari sifatida namoyon bo'ladigan aniq shaxslar doirasini xalqaro shartnomalar imzolanishining tegishli bosqichi uchun aniqlashni, zarur hollarda munozaralar o'tkazish

va xalqaro shartnomalarni imzolash uchun vakolatlar taqdim etishni nazarda tutadi);

uchinchi bosqich – shartnomaning matnini tuzish (tayyorlash) va uni qabul qilish (diplomatik munozaralar yoki xalqaro konvensiyalar muhokamasi yoxud xalqaro tashkilotlarda ko‘rib chiqish vositasida amalga oshiriladigan xalqaro shartnoma matnini tayyorlash bo‘yicha ahdlashuv jarayoni subyektlarining javoban harakatlarini qamrab oladi: xalqaro shartnoma matnining qabul qilinishi – xalqaro huquq subyektlari o‘rtasida ushbu matnni tayyorlash bo‘yicha munozaralar yakuniga yetishi, demakdir);

to‘rtinchi bosqich – shartnomaning matni teng bir xilligini (autentligini), ya’ni asl nusxa va huquqiy ekanini belgilash (Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risida Vena konvensiyasining (1969-yil) 10-moddasiga muvofiq, xalqaro shartnoma matni ahdlashuv jarayonida ishtirok etayotgan davlatlar belgilagan protseduralar vositasida yoki imzolash, ad referendum imzolash, shartnomaning o‘zini yoxud shu matnni o‘zida mujassam etuvchi konvensiya yakuniy hujjatini tasdiqlash (parafirovaniya) yo‘li bilan autent hamda yakuniy deb e’tirof etiladi);

beshinchi bosqich – shartnomaning majburiy ekaniga roziligini bildirish (xalqaro huquqning ahdlashuvchi subyekti o‘zi uchun xalqaro shartnoma majburiy ekanini bildirish maqsadida amalga oshiradigan harakatlarini ko‘zda tutadi. Xalqaro shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi (1969-yil), davlatlar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasida yoki xalqaro tashkilotlar o‘rtasida shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi (1986-yil) 11-moddalariga muvofiq, xalqaro amaliyotda xalqaro shartnomaning majburligiga rozilikni ifoda etuvchi quyidagi usullar qayd etilgan: shartnomani imzolash, shartnomani tashkil etuvchi hujjatlarni almashish, shartnomani ratifikatsiya qilish, uni qabul qilish, tasdiqlash, unga qo‘shilish yoki tomonlar kelishib olgan boshqa har qanday usullar).

Xalqaro shartnoma tuzish jarayonining har qanday bosqichida ishtirok etish uchun davlat yoki tashkilot vakili tegishli vakolatlarga ega bo‘lishi shart. Oliy mansabdor shaxslar (davlat rahbari, hukumat boshlig‘i, tashqi ishlar vaziri yoki xalqaro tashkilotning bosh kotibi) egallab turgan mansabi nuqtai nazaridan bunday vakolatlarga ega hisoblanadi. Boshqa shaxslarning alohida vakolatga – yozma hujjatga ega bo‘lishi taqozo etiladi. Ikki tomonlama shartnomani tayyorlash davrida bunday vakolatlar o‘zaro almashinadi. Ko‘p tomonlama shartnomalarni tayyorlashda esa vakolat hujjatlari tekshirish uchun taqdim etiladi.

Ratifikatsiya qilish – davlatning tomonidan shartnomaning majburiylikiga rozilik belgisi sifatida uni tasdiqlash akti. Ratifikatsiya qilish tartibi ichki milliy huquqda belgilab qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, ratifikatsiya qilishni Oliy Majlis qonun shaklida amalga oshiradi.

Aslida ratifikatsiya qilish uzoqqa cho'zilmasligi kerak. Ammo bu jarayon o'n yillab muddatga cho'zilgan hollar ham ma'lum. Masalan, SSSR Radio eshittirishlardan tinchlik manfaatlari yo'lida foydalanish to'g'risidagi konvensiyani 1936-yilda imzolagan bo'lsa, Rossiya SSSRning huquqiy merosxo'ri sifatida ushbu hujjatni 1992-yili ratifikatsiya qilgan. Bunday hollarni ayniqsa AQSH amaliyotida ko'plab kuzatish mumkin.

Ratifikatsiya qilish to'g'risidagi hujjat asosida davlat rahbari ratifikatsiya yorlig'ini imzolaydi. Ratifikatsiya yorliqlari almashinganidan (ikki tomonlama shartnomalardan) yoki u saqlash uchun topshirilganidan (ko'p tomonlama shartnomalardan) so'ng ratifikatsiya jarayoni yakunlangan hisoblanadi.

Yorliqlar *depozitariyga* – ahdlashuvchi tomonlar kelishuvi asosida tayinlangan davlat, hukumat, xalqaro tashkilot yoki mansabdor shaxsga topshiriladi. *Depozitariyning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:*

- 1) xalqaro shartnomaning asl nusxasini va saqlash uchun topshirilgan vakolatlarni saqlab turish;
- 2) shartnomaning tasdiqlangan nusxalarini tayyorlash va tarqatish;
- 3) shartnomaga doir boshqa hujjatlarni olish va saqlash hamda ular haqida ishtirokchilarni xabardor etib borish;
- 4) shartnomani ro'yxatga olish.

Xalqaro shartnomani imzolashning zikr etilgan bosqichlari diplomatiya amaliyotida qo'llanadigan muayyan turlarining xilma-xilligi bilan farqlanadi, ularni har bir holda ishtirok etuvchi tomonlar belgilaydi. Xalqaro huquqda depozitariy deganda, ko'p tomonlama xalqaro shartnoma va unga doir barcha hujjatlarning asl matnini saqlovchi tushuniladi. Bir yoki bir nechta davlat xalqaro tashkilot yoxud bunday tashkilotning yetakchi ijrochi mansabdor shaxsi depozitariy bo'lishi mumkin. Deylik, BMT Bosh kotibi BMT doirasida imzolangan bir qator ko'p tomonlama shartnomalarning depozitariysi vazifasini bajarayotir. Depozitariyni muzokaralarda ishtirok etuvchi davlatlar belgilaydi. Odatda, mazkur shartnomani qabul qilgan xalqaro konvensiya qaysi davlat hududida bo'lib o'tsa, – o'sha davlat yoki agar shartnoma xalqaro

tashkilot doirasida qabul qilingan bo'lsa, shu tashkilotning vakolatli organi depozitariy sifatida tayinlanadi.

Universal mazmundagi shartnomalarda imkon qadar ko'proq davlatlar ishtirok etishi manfaatlardan kelib chiqib, ularga bir necha depozitariy tayinlanishi mumkin. *Depozitariyning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:*

1) shartnomaning asl matnini va depozitariyga topshirilgan vakolatlarni saqlash;

2) asl matnning tasdiqlangan (ishonchli) nusxalarini tayyorlash hamda ularni itirokchilarga va shartnoma ishtirokchilari bo'lish huquqiga ega davlatlarga yetkazib berish;

3) shartnoma ostiga qo'yiladigan imzolarni olish: unga doir hujjatlarni, bildirishnoma va xabarnomalarni olish va saqlash;

4) shartnomaga mansub imzolar, hujjatlar, bildirishnoma yoxud xabarnomalar tartibli ekani, tegishli shakldaligi bilan bog'liq masalalarni o'rganish hamda zarur hollarda, ushbu masalani tegishli davlat e'tiboriga havola etish;

5) ishtirokchilarni va shartnoma ishtirokchilari bo'lish huquqiga ega davlatlarni shartnomaga mansub hujjatlar, bildirishnoma va xabarnomalar haqida xabardor etib turish;

6) shartnoma ishtirokchilari bo'lish huquqiga ega davlatlarni shartnoma kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan imzolar miqdori, ratifikatsiya yorliqlari yoki qabul qilish, tasdiqlash yoxud qo'shilish to'g'risidagi hujjatlar olingani yoki saqlash uchun topshirilgani haqida xabardor etib turish;

7) shartnomani BMT Kotibiyatida yoki boshqa xalqaro tashkilotlarda ro'yxatdan o'tkazish.

BMT Ustavining 102-moddasiga muvofiq, a'zo davlatlar o'z shartnomalarini BMT Kotibiyatida ro'yxatdan o'tkazishga majbur. Shartnoma shu tartibda ro'yxatdan o'tkazilmagan taqdirda, davlatlar BMTning biron-bir organida ushbu hujjatga havola eta olmaydilar. BMT Kotibiyati imkoniyat tug'ilishi bilan ro'yxatdan o'tkazilgan shartnomalarni alohida to'plamlar turkumida nashrdan chiqaradi.

Xalqaro shartnomani tasdiqlash, qabul qilish ratifikatsiya qilinmaydigan, lekin imzolanganidan so'ng ma'qullash zarurligi ko'zda tutilgan shartnomalarning majburiylikiga rozilik ifodasi bo'lgan protseduralardir. Xalqaro shartnomalarda odatda ma'qullash har qaysi tomonning o'z milliy huquqiga muvofiq ravishda amalga oshirilishi to'g'risidagi qoida mavjud bo'ladi.

Xalqaro shartnomalarga qo‘shilish boshqa davlatlar o‘rtasida tuzilgan shartnomaning majburiylikiga rozilik to‘g‘risidagi akt sanaladi. Qo‘shilish imkoniyati shartnomada ko‘zda tutiladi yoki uning ishtirokchilari o‘rtasida kelishib olinadi. Qoidaga ko‘ra, qo‘shilish ham ratifikatsiya qilish yoki tasdiqlash bilan shug‘ullanadigan organlar tomonidan amalga oshiradi.

Vena konvensiyasi og‘zaki shartnomalarning yuridik kuchini inkor etmasa-da, lekin faqat yozma shartnomalarga taalluqli hisoblanadi. «O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida»gi qonun ham xuddi shu maqsadga qaratilgandir.

Xalqaro shartnomaning alohida shakli – ayni mazmundagi *notalar almashish* yo‘li bilan o‘zaro kelishuvdir.

6.2. Xalqaro shartnomalarning yuridik tabiati

Xalqaro shartnomalarda izoh. Izoh (ogovorka) xalqaro shartnoma tuzish jarayonida izoh beruvchi davlatga nisbatan shartnomaning alohida qoidalari harakatini o‘zgartirish yoki bekor qilish maqsadida, shu davlatning bir tomonlama tartibda beradigan bayonoti, demakdir. *Izoh shartnomaning maqsad va prinsiplariga zid bo‘lmasligi va uning asosiy mazmunini o‘zgartirib yubormasligi kerak.* Izoh ratifikatsiya qilish, tasdiqlash va qo‘shilish davrida beriladi. Izoh berilishiga yo‘l qo‘ymaydigan, masalan, MDH mamlakatlari Iqtisodiy ittifoqini tuzish to‘g‘risidagi shartnoma kabi shartnomalar ham ko‘pchilikni tashkil etadi. Izoh bergan davlat uni istalgan paytda bekor qilishi mumkin.

Agar ishtirokchilarning muayyan qismi, shuningdek shartnomaning maqsad va prinsiplari uni barcha ishtirokchilarning yalpi ravishda qabul qilishini talab etsa, u holda shartnomaga izohlarni ham barcha ishtirokchilar tomonidan qabul qilinishi taqozo etiladi. Boshqa hollarda ishtirokchilardan muayyan qismining izohga nisbatan bildirgan e‘tirozlari izoh bergan davlatning shartnomada ishtirok etishiga monelik qilmaydi. Bir yil davomida izohga nisbatan e‘tiroz bildirilmasa, uni ishtirokchi qabul qilgan hisoblanadi. Xalqaro tashkilotning ta‘sis hujjatiga bildiradigan izohni tegishli davlatning qabul qilishi joizdir.

Izohning yuridik oqibatlari shartnomaga uni tuzgan tomonlar va qabul qilgan tomonlar o‘rtasidagi munosabatlarga daxldor o‘zgartirishlar kiritishdan iboratdir. Agar ayrim tomonlar izoh beruvchi davlat bilan o‘zaro munosabatlariga daxldor izohlarga e‘tiroz bildirsa, u holda bunday qoida qabul qilinmaydi. Izoh boshqa ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘zgarishiga olib kelmaydi.

Izohdan tashqari, davlatlar xalqaro shartnomaga *bayonot* ham berishi mumkinki, bu bilan tegishli davlat shartnomadagi u yoki bu qoidaga o'z nuqtai nazarini bildiradi. Shu bois, aksariyat hollarda ular *talqin qiluvchi bayonotlar* deb ham ataladi. Izohlardan farqli o'laroq, bayonotlar xalqaro shartnoma mazmunini o'zgartirmaydi va unga boshqa ishtirokchilar roziligi talab etilmaydi. U faqat xalqaro shartnomani tayyorlagan davlatgagina majburiyat yuklaydi.

Xalqaro shartnomaning kuchga kirishi, e'lon qilinishi va ro'yxatga olinishi.

Xalqaro shartnomaning kuchga kirishi u o'zida qayd etilgan shart-sharoitga muvofiq ravishda yuridik hujjatga aylangan paytdan boshlanadi. Ratifikatsiya qilinishi yoki tasdiqlanishi taqozo etilmaydigan xalqaro shartnoma imzolanishi bilanoq kuchga kiradi. Ratifikatsiya qilinishi zarur bo'lgan xalqaro shartnoma esa ratifikatsiya qilingach (yoki tasdiqlangach), kuchga kirgan hisoblanadi.

Xalqaro shartnoma kuchga kirishiga qadar uni qabul qilganlarga majburiyat yuklamaydi. Ammo, umumiy xalqaro huquq normalari ta'sir kuchiga ko'ra, tomonlar shartnoma imzolangan paytdan to kuchga kirishiga qadar shartnomani obyektidan mahrum qilishga qodir bo'lgan, shartnoma maqsadlarini ro'yobga chiqarishga xalal beradigan xatti-harakatlardan tiyilib turishga majburdir.

Xalqaro shartnomaning kuchga kirishi va uni qo'llash, odatda, bir xil paytga to'g'ri keladi. Lekin istisnoli hollar ham yo'q emas. Masalan, 1954-yildagi Qurolli mojarolar chiqqan holda madaniy boyliklarning himoya qilinishi to'g'risidagi Gaaga konvensiyasida ko'zda tutilishicha, u ratifikatsiya yorlig'i yoki qo'shilish to'g'risidagi hujjat topshirilganidan so'ng kuchga kirgani holda, faqat qurolli mojarolar yuz bergandagina qo'llanilishi mumkin. Ba'zan xalqaro shartnomalarda ularning shartlari kuchga kirganidan so'ng muayyan muddat o'tgach qo'llanila boshlashi haqidagi qoidalar ham ko'zda tutilgan bo'ladi.

Agar xalqaro shartnomada tegishli qoida ko'zda tutilgan yoki ishtirokchilar bu haqda boshqa bir tarzda ahdlashib olgan bo'lsa, shartnoma vaqtincha, kuchga kirishiga qadar ham qo'llanilishi mumkin. Bunday vaqtincha qo'llash tajribasini Iqtisodiy Ittifoq (MDH) tuzish to'g'risidagi shartnoma yuzasidan uning ishtirokchilari qabul qilgan qaror misolida kuzatish mumkin.

Xalqaro shartnoma xuddi qonun kabi orqaga qaytish kuchiga ega emas.

Xalqaro shartnomaning *rasmiy tarzda e'lon qilinishi* jiddiy amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu damdan e'tiboran u mamlakat huquq tizimining uzviy qismiga aylanadi va barcha davlat organlarida qo'llanilishi majburiy tus oladi.

Xalqaro shartnomalarni *registratsiya qilish* (ro'yxatga olish) maxfiy shartnomalardan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydigan muhim vositadir. BMT Ustavi talabiga muvofiq, mazkur Tashkilot a'zosi ishtirok etadigan har qanday xalqaro bitimni Kotibiyat ro'yxatga olishi va e'lon qilishi shart. Registratsiya qilmaslik hollari uchun sanksiya ko'zda tutilgan bo'lib, unga ko'ra, bunday shartnomani tuzgan tomonlar BMTning biron-bir organida ushbu shartnomaga havola qilishlari mumkin emas. Boshqacha aytganda, ro'yxatga olinmagan shartnoma BMT uchun yuridik jihatdan mavjud deb hisoblanmaydi. Lekin bu shartnomaning tegishli tomonlarga nisbatan majburiy kuchga ega ekaniga daxl qilmaydi.

Xalqaro shartnomalarni registratsiya qilish mintaqaviy tashkilotlar ustavlarida ham ko'zda tutilgan.

Xalqaro shartnomaning shakli, tuzilishi va tili. Xalqaro huquqda majburiy tusdagi *xalqaro shartnoma shakli* belgilanmagan.

«Xalqaro shartnoma tuzilishi» tushunchasini shartnoma nomi, uning muqaddimasi, asosiy va xulosa qismlari, shartnoma tomonlarining imzolari tashkil etadi.

Xalqaro shartnomalarning tuzilishi, odatda bir xil bo'ladi. Qoidaga ko'ra, shartnoma uchta qismdan tashkil topadi:

birinchisi– *muqaddima* bo'lib, unda shartnomaning maqsad va prinsiplari ifodalanadi: muqaddima shartnomani sharhlashda ham katta ahamiyat kasb etadi;

ikkinchisi – *asosiy qism* – shartnoma mazmuni bayonidan iborat bo'ladi. Shartnomaning asosiy qismi bo'limlarga, boblarga yoki qismlarga guruhlanishi mumkin bo'lgan moddalarga bo'linadi. Ayrim shartnomalarda moddalarga, shuningdek bo'limlarga (boblarga, qismlarga) alohida – alohida nomlar berilishi mumkin;

uchinchisi – *xulosa qismi* – shartnoma majburiylikiga rozilik bildirish, uning kuchga kirishi hamda tuzilgan yil va boshqa yakuniy qoidalardan tashkil topadi. Mazkur qism hatto shartnoma kuchga kirishiga qadar ham majburiy hisoblanadi.

Aksariyat xalqaro shartnomalar ilovalarga ham ega bo'lib, ular odatda shartnomaning asosiy qismi bilan bir xil huquqiy ta'sir kuchiga ega bo'ladi va uning to'rtinchi, qo'shimcha qismi raqamli ko'rsatkichlar,

formulalar va xaritalarni o'zida jamlovchi tafsiliy qoidalaridan iborat bo'ladi.

Xalqaro shartnomaning amal qilishi. Xalqaro shartnoma unda ko'rsatilgan muddat mobaynida amal qiladi. Muddati belgilanmagan shartnomalar ham mavjud bo'lib, masalan, ular sirasiga huquqiy rejim o'rnatuvchi umumiy shartnomalar, kodifikatsion konvensiyalar kiradi.

Xalqaro shartnomaning amal qilish muddati unda ko'rsatilgan shartlar asosida yoki o'zaro kelishuv bo'yicha uzaytirilishi mumkin. Shartnoma muddatini bunday uzaytirish *prolongatsiya* deb ataladi. U shartnoma muddati tugashiga qadar amalga oshirilishi zarur. Shundan so'ng shartnoma harakatini davom ettirish mumkin. Bunday aksiya *renovatsiya* deyiladi. Renovatsiya ishtirokchilarning roziligi bo'yicha amalga oshiriladi.

Muddatni uzaytirish uchun shartnoma qoidalariga ko'ra hech qanday harakatni amalga oshirish talab etilmasa, u *avtomatik prolongatsiya*, deb nomlanadi. Agar bunda tegishli harakatni amalga oshirish taqozo etilsa, u *tashabbusli prolongatsiya*, deyiladi.

Xalqaro shartnomani *qayta ko'rib chiqish* tuzatishlar yordamida amalga oshiriladi. Tuzatishlar shartnoma mazmunini o'zgartirib yuborishi mumkinligi bois, ular ishtirokchilarning roziligi asosidagina qabul qilinadi. Agar ishtirokchilar shartnomani qayta ko'rib chiqish borasida boshqacha muayyan tartib-qoidalar xususida ahdlashib olmagan bo'lsalar, u holda shartnomani tuzish chog'ida qo'llaniladigan qoidalaridan foydalaniladi.

Xalqaro shartnomaning haqiqiy yoki va haqiqiy emasligining shartlari. Xalqaro shartnomalar haqiqiylikining shartlari xalqaro huquq talablari negizida belgilab berilgan va bu shartlarga rioya qilinishi shartnomaning huquqiy me'yorlarga muvofiqligini namoyon etadi. Buning natijasi o'laroq, shartnoma o'z kontragentlari bajarishi va boshqa davlatlar hurmat qilishi uchun majburiy hisoblanadi. *Xalqaro shartnomalar haqiqiylikining shartlari – quyidagilarga taalluqli shartlar, demakdir:*

birinchidan, shartnoma subyektlariga (subyektlik huquqiga ega, shartnomadan bevosita manfaatdor tegishli tomonlar);

ikkinchidan, tomonlar xohish-irodasining haqiqiylikiga (shartnomaga kirgan tomonlarning vakolatdorligi, vakolatlarining haqiqiyliigi, muxtor vakillar va vakillar faoliyatining o'zlariga berilgan vakolatlarga muvofiqligi, qayd etilgan shaxslarga nisbatan tazyiqning yo'qligi, tomonlarga nisbatan kuch ishlatish yoki kuch bilan tahdid etishning

yoʻqligi, tomonlar, muxtor vakillar va vakillarning xatoga yoʻl qoʻymaganligi yoki pora berib sotib olinmaganligi);

uchinchidan, shartnoma obykti va maqsadlariga (shartnoma xalqaro huquqning asosiy prinsiplariga muvofiq ekani).

Faqat ana shu shartlarning barchasiga rioya etilgan taqdirda, shartnoma haqiqiy tus oladi. Zikr etilgan talablar Xalqaro shartnomalar huquqi toʻgʻrisidagi Vena konvensiyasining (1969-yil) 46–53-moddalarida oʻz ifodasini topgan.

Shuningdek, davlat vakilini pora berib sotib olish, kontragentni aldash yoki shartnomada ishtirok etishning asosli negizi sifatida xizmat qiluvchi vaziyat faktiga taalluqli xatolik natijasida imzolangan shartnomalar haqiqiy emas, deb hisoblanadi.

Xalqaro shartnomalar haqiqiy emasligining asosi hisoblanuvchi barcha shartlarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1) shartnoma subyektlariga doir;

2) xalqaro huquq subyektlarining, shartnomada ularning roziligini namoyon etuvchi xohish-irodasining haqiqiylikiga doir;

3) shartnoma obykti va maqsadiga doir.

Xalqaro shartnomalar haqiqiy emasligining asoslari hisoblanuvchi aniq alomatlar Xalqaro shartnomalar huquqi toʻgʻrisidagi Vena konvensiyasining 46–53-moddalarida oʻz ifodasini topgan.

Xalqaro *shartnomaning haqiqiy emasligi* nisbiy va mutlaq boʻlishi mumkin. Nisbiy haqiqiy emaslik sharti shartnomani bahsli qilib qoʻyadi va bunga vakilning xatosi, yolgʻonchiligi, xiyonatkorligi asos boʻlib xizmat qiladi. Bunday hollar odatda juda kam uchraydi va ularni isbotlash mushkuldir.

Mutlaq haqiqiy emaslik shartnomaning avvalboshdanoq eʼtiborsiz, nufuzi yoʻq ekanligini bildiradi. Unga vakilning majburlashi, davlatning majburlashi, shartnoma qoidalarining xalqaro huquq imperativ normalariga zidligi asos hisoblanadi.

Davlatning majburlashi, agar kuch ishlatish bilan tahdid etish yoki uni ishlatish BMT Ustavida aks etgan xalqaro huquq prinsiplariga zid hisoblangan hollarda, shartnomaning haqiqiy emasligiga sabab boʻladi. Huquqiy meʼyorlar doirasida, masalan, agressorga qarshi kuch ishlatish esa agressiyaga barham berish yoʻlida tuzilgan shartnomaning haqiqiy emasligiga sabab boʻlmaydi. Bunga misol sifatida Ikkinchi jahon urushiga yakun yasagan va huquqiy asosi BMT Ustavida mustahkamlangan tinchlik yoʻlidagi shartnomalarni aytib oʻtish mumkin.

Xalqaro shartnomaning haqiqiy emasligi belgilanganidan keyin har bir ishtirokchi shartnomani amalga oshirish natijasida o'zgargan ahvolni imkon qadar qayta tiklashni talab etish huquqiga ega. Shartnoma xalqaro huquq imperativ normalariga zid ekani bois, haqiqiy emas deb topilgan taqdirda, ishtirokchilar bunday shartnoma asosida bajarilgan har qanday harakatlar oqibatlariga imkon qadar barham berishga majbur hisoblanadi.

Nisbiy haqiqiy emaslik hollarida ishtirokchi o'ziga tegishli dalillar ma'lum bo'lganidan keyin, o'z vaqtida zarur harakatlarni ko'rishi kerak. Bunday harakatlar vaqtida ko'rilmasa, ushbu huquq o'z kuchini yo'qotadi.

6.3. Xalqaro shartnomalarning to'xtatilishi va bekor qilinishi

Xalqaro shartnomaning bekor qilinishi. Xalqaro shartnomaning *bekor qilinishi* yoki undan chiqish shartnoma qoidalariga muvofiq yoxud ishtirokchilarning kelishuvi asosida amalga oshiriladi. Ko'pchilik hollarda xalqaro shartnoma muddati va ijrosi yakuniga yetishi natijasida bekor qilinadi. Ijro faktini tomonlar yuridik jihatdan rasmiylashtiradilar.

Aksariyat xalqaro shartnomalarda *denonsatsiya*, ya'ni shartnoma harakatini unda ko'rsatilgan tegishli shartlar asosida bir tomonlama to'xtatish to'g'risidagi qoidalar mavjud bo'ladi.

Xalqaro shartnoma harakatini unda ko'rsatilmagan shartlar tartibida, huquqiy me'yorlarga muvofiq ravishda, bir tomonlama bekor qilish (annulirovaniye) *kuchdan qoldirish* deb ataladi. Xalqaro huquqda buning uchun quyidagi asoslar nazarda tutilgan:

– *birinchidan*, shartnomaning boshqa ishtirokchilar tomonidan buzilishi;

– *ikkinchidan*, shartnomani ijro etishning imkonsizligi;

– *uchinchidan*, shartnoma tuzilgan vaziyatning tubdan o'zgarib ketishi;

– *to'rtinchidan*, shartnomaga zid keluvchi yangi imperativ normaning paydo bo'lishi.

Xalqaro shartnomaning to'xtatib qo'yilishi. *To'xtatib qo'yish* shartnoma harakatining vaqtincha to'xtatilishidir. U shartnomaga muvofiq ravishda, ishtirokchilar roziligi bo'yicha, shuningdek xalqaro huquq asosida amalga oshirilishi mumkin. Keyingi holda shartnomaning jiddiy ravishda buzilganligi va uni bajarish vaqtincha imkonsiz ekanligi asos bo'lib xizmat qiladi. To'xtatib qo'yish ishtirokchilarni shartnomani bajarish majburiyatidan vaqtincha muddatga ozod etadi, orttirilgan huquq

va majburiyatlarga ta'sir ko'rsatmaydi. Ishtirokchilar shartnomaning qayta kuchga kirishiga xalal beruvchi harakatlardan tiyilishi shart.

Keyingi vaqtda, odatda, xalqaro huquqni buzganlik uchun jazo sifatida xalqaro tashkilotlar qarorlari asosida shartnomalarning bekor qilinishi va ular harakatining to'xtatib qo'yilishi bilan bog'liq hollar ko'plab uchramoqda. Buni, davlatning xalqaro tashkilotdan chiqarilishi mumkinligi misolida ko'rish mumkin.

Ishtirokchilarning o'zaro kelishuviga muvofiq, shartnomadagi, masalan, MDHni tuzish to'g'risidagi bitimdagi ayrim qoidalarni to'xtatib qo'yish yoki bekor qilish hollariga yo'l qo'yiladi.

Qurolli mojaro o'z-o'zidan barcha ikki tomonlama shartnomalarning bekor qilinganligini anglatmaydi. Buni hal etish mojaro ishtirokchilarining xohish-irodasiga bog'liqdir. Urush tufayli siyosiy mazmun kasb etgan va mojaro tabiatiga muvofiq kelmaydigan shartnomalar barham topadi. Nosiyosiy shartnomalarning harakati esa to'xtatib qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalar to'g'risidagi qonuni. «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi qonuni 1995-yil 22-dekabrda qabul qilingan. Ushbu Qonun O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish, bajarish, to'xtatish, to'xtatib turish va denonsatsiya qilish tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplari va normalariga, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, shuningdek ushbu qonunga hamda shartnomaning o'z qoidalariga muvofiq tuziladi, bajariladi, to'xtatiladi, to'xtatib turiladi va denonsatsiya qilinadi. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish, bajarish, to'xtatish, to'xtatib turish va denonsatsiya qilishning ushbu qonun bilan belgilangan tartibi ularning turi, shakli va nomlanishidan qat'i nazar, O'zbekistonning barcha xalqaro shartnomalariga nisbatan qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi qonunini, Oliy Majlis qarorini qabul qilish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonini yoki O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorini, farmoyishini chiqarish lozim bo'lgan hollarda, manfaatdor vazirliklar va idoralar, Adliya vazirligi va Tashqi ishlar vazirligi bilan kelishilgan holda shunday hujjat qabul qilish to'g'risida belgilangan tartibda taklif kiritadilar.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi respublikaning bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va

majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvidir. Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko‘rinishda tuzilishi, shuningdek boshqacha nomlanishi ham mumkin. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari unda ishtirok etuvchi subyektlarning soniga qarab, ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar bo‘ladi. Xalqaro shartnomalar mazmuniga qarab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy shartnomalar bo‘lishi, shuningdek boshqa masalalarda ham tuzilishi mumkin. Muddatiga qarab shartnomalar muddatli va muddatsiz bo‘ladi. Xalqaro shartnomalar boshqa turlarda ham tuzilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomasining tili O‘zbekiston Respublikasining davlat tili va ahdlashayotgan boshqa tomon (tomonlar)ning tili hisoblanadi. Xalqaro shartnoma subyektlarining kelishuviga muvofiq, boshqa til shartnoma tili deb tanlanishi mumkin. Xalqaro shartnoma matni qaysi tilda tuzilgan bo‘lsa, u ushbu shartnoma matnida ko‘rsatiladi, uning autentligi va rasmiyligi belgilanadi. Xalqaro shartnomalar, qoida tariqasida, yozma shaklda tuziladi.

Davlatning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, huquqiy va boshqa sohalardagi faoliyati O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomasining obyekti bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish huquqi davlatga tegishlidir. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari quyidagicha tuziladi:

birinchidan, O‘zbekiston Respublikasi nomidan – davlatlararo shartnomalar;

ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan – hukumatlararo shartnomalar;

uchinchidan, O‘zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari nomidan – idoralararo shartnomalar.

O‘zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro shartnomalarni tuzish to‘g‘risidagi takliflar – O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasining Hukumati tasarrufidagi masalalar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro shartnomalarni tuzish to‘g‘risidagi takliflar esa – O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga kiritiladi.

O‘zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro shartnomalarni tuzish to‘g‘risidagi takliflar O‘zbekiston Respublikasining Prezidentiga Tashqi ishlar vazirligi kiritadi. Boshqa vazirliklar va idoralar o‘zlarining

vakolatlariga kiradigan masalalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi nomidan xalqaro shartnomalar tuzish to'g'risidagi takliflarini tashqi ishlar vazirligi bilan birga yoki u bilan kelishilgan holda, O'zbekiston Respublikasining Prezidentiga kiritadilar.

O'zbekiston Respublikasining Hukumati nomidan O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish to'g'risidagi takliflarini O'zbekiston Respublikasining Hukumatiga Tashqi ishlar vazirligi kiritadi. Boshqa vazirliklar va idoralar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish to'g'risidagi takliflarni O'zbekiston Respublikasining Hukumatiga Tashqi ishlar vazirligi bilan birga yoki u bilan kelishilgan holda, mustaqil ravishda esa ushbu qonunda nazarda tutilgan hollardagina kiritadilar.

Vazirliklar va idoralarning idoralararo shartnomalar tuzish to'g'risidagi takliflar kiritish tartibini O'zbekiston Respublikasining Hukumati belgilaydi. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish to'g'risidagi takliflar O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yoki O'zbekiston Respublikasining Hukumatiga kiritilgunga qadar Adliya vazirligi, shuningdek boshqa manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan kelishib olinadi. Xalqaro shartnomani tuzish to'g'risidagi taklif shartnoma loyihasini yoki uning asosiy qoidalarini, uni tuzish maqsadga muvofiq ekanligining asoslarini, shuningdek zarurat bo'lganda, shartnoma tuzishdan kelib chiqishi mumkin bo'lgan moliyaviy-iqtisodiy oqibatlariga berilgan bahoni o'z ichiga olishi kerak. Zarur hollarda, xalqaro shartnoma loyihasini tuzish yoki ko'rib chiqish uchun manfaatdor vazirliklar va idoralarning vakillari, mutaxassislar va mustaqil ekspertlardan iborat komissiya tuziladi.

Tashqi iqtisodiyot masalalari, shu jumladan savdo-iqtisodiy hamkorlik va texnikaviy yordam ko'rsatish masalalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish to'g'risidagi takliflarni O'zbekiston Respublikasining Hukumatiga Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi mustaqil ravishda, ayni bir paytda Tashqi ishlar vazirligini ogohlantirgan holda, kiritadi. Boshqa vazirliklar va idoralar tashqi iqtisodiy faoliyat masalalari bo'yicha xalqaro shartnomalar tuzish to'g'risidagi takliflarni O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi bilan birga yoki u bilan kelishilgan holda kiritadilar.

Muzokaralar olib borish to'g'risidagi va O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini imzolash to'g'risidagi qarorlar:

birinchidan, O‘zbekiston Respublikasi nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tasarrufidagi masalalar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan esa – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati;

ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasining Hukumati nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati;

uchinchidan, idoralararo shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati belgilaydigan tartibda qabul qilinadi.

Muzokaralar olib borish va O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini imzolash vakolatlarini:

1) O‘zbekiston Respublikasi nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasining Hukumati tasarrufiga tegishli masalalar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati;

2) O‘zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati beradi;

3) idoralararo shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati belgilaydigan tartibda beriladi. Muzokaralar olib borish va O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini imzolash vakolatlari belgilangan yozma shaklda beriladi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig‘i sifatida xalqaro munosabatlarda O‘zbekiston Respublikasi nomidan ish ko‘radi va xalqaro huquqiy normalar hamda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, maxsus vakolatlarsiz muzokaralar va O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini imzolaydi. Tashqi ishlar vaziri ham maxsus vakolatlarsiz muzokaralar olib borishga va O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini imzolashga haqlidir. O‘zbekiston Respublikasining chet eldagi diplomatik vakolatxonasining boshlig‘i yoki O‘zbekiston Respublikasining xalqaro tashkilot yoki konferensiya qoshidagi vakolatxonasining boshlig‘i diplomatik vakolatxona joylashgan davlat bilan yoki shu xalqaro tashkilot, konferensiya doirasida maxsus vakolatlarsiz xalqaro shartnoma tuzish to‘g‘risida muzokaralar olib borishga haqli. Vazir yoki idora rahbari o‘z vakolati doirasida maxsus vakolatlarsiz muzokaralar olib borish va idoralararo shartnomalarni imzolashga haqli.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini Oliy Majlis ratifikatsiya qiladi. Quyidagilar: O‘zbekiston Respublikasining hamkorlik va o‘zaro yordam to‘g‘risidagi shartnomalari; O‘zbekiston Respublikasining mudofaa qobiliyatiga daxldor masalalar bo‘yicha shartnomalari; kuch ishlatishdan yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan o‘zaro voz kechish to‘g‘risidagi shartnomalar; tinchlik shartnomalari va kollektiv xavfsizlik shartnomalari; O‘zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan hududiy chegaralanishi to‘g‘risidagi shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasining davlatlararo ittifoqlarda, xalqaro tashkilotlarda va boshqa birlashmalarda ishtiroki to‘g‘risidagi shartnomalar; ijrosi amaldagi qonunlarning o‘zgartirilishini yoki yangi qonunlar qabul qilinishini taqozo etadigan, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan xalqaro shartnomalar ratifikatsiya qilinadi. Tuzish vaqtida tomonlar kelgusida uni ratifikatsiya qilish to‘g‘risida kelishib olgan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari ham xuddi shunday ratifikatsiya qilinadi.

Oliy Majlis O‘zbekiston Respublikasining boshqa xalqaro shartnomalarini ham ratifikatsiya qilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining Hukumati yoki u vakolat bergan organlarning xalqaro moliya institutlari bilan tuzgan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro zayom va kafolatli shartnomalari ratifikatsiya qilinmaydi va O‘zbekiston Respublikasi uchun imzolangan paytdan e’tiboran kuchga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga muvofiq imzolangan xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish to‘g‘risidagi takliflarni Oliy Majlisga O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti kiritadi. O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining qaroriga muvofiq imzolangan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini ratifikatsiya qilish to‘g‘risidagi takliflarni Oliy Majlisga O‘zbekiston Respublikasi Hukumati kiritadi va bu haqda tegishli qaror qabul qiladi. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini ratifikatsiya qilishga kiritish to‘g‘risidagi takliflari Tashqi ishlar vazirligi mustaqil ravishda yoki agar shartnoma boshqa vazirliklar va idoralarning vakolatlariga kiradigan masalalarga daxldor bo‘lsa, ular bilan kelishilgan holda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga kiritadi.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini ratifikatsiya qilish to‘g‘risidagi Oliy Majlisning to‘xtami qaror shaklida qabul qilinadi.

Ratifikatsiya yorlig'i Oliy Majlis xalqaro shartnomani ko'rib chiqqanligidan guvohlik beruvchi va xalqaro shartnoma O'zbekiston Respublikasi uchun majburiylikka rozi ekanligini ifodalovchi maxsus hujjatdir. Ratifikatsiya yorlig'ining shaklini Tashqi ishlar vazirligining taqdimnomasiga binoan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti belgilaydi. Ratifikatsiya yorlig'ini Oliy Majlisning xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish to'g'risidagi qaroriga asosan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti imzolaydi, uning muhri Tashqi ishlar vazirining imzosi bilan tasdiqlanadi.

Ratifikatsiya yorliqlarini almashish, O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilganligi to'g'risidagi yorliqlarni saqlash uchun depozitariylarga topshirishni Tashqi ishlar vazirligi yoxud uning topshirig'iga binoan, O'zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonasi yoki O'zbekiston Respublikasining xalqaro tashkilot huzuridagi vakolatxonasi amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining ratifikatsiya qilinmaydigan, lekin ularning tasdiqlanishi (qabul qilinishi)ni nazarda tutuvchi xalqaro shartnomalarni tasdiqlash (qabul qilish):

1) O'zbekiston Respublikasi nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasining Hukumati tasarrufidagi masalalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O'zbekiston Respublikasining Hukumati;

2) O'zbekiston Respublikasining Hukumati nomidan tuziladigan shartnomalarga nisbatan – O'zbekiston Respublikasining Hukumati amalga oshiradi;

3) idoralararo shartnomalarga nisbatan esa – O'zbekiston Respublikasi Hukumati belgilaydigan tartibda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarga qo'shilishi to'g'risidagi qarorni:

1) ratifikatsiya qilinadigan shartnomalarga nisbatan – Oliy Majlis;

2) ratifikatsiya qilinmaydigan, ularga qo'shilish O'zbekiston Respublikasi nomidan amalga oshiriladigan shartnomalarga nisbatan – O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, ratifikatsiya qilinmaydigan, ularga qo'shilish O'zbekiston Respublikasining Hukumati tasarrufidagi masalalar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi nomidan amalga oshiriladigan shartnomalarga nisbatan – O'zbekiston Respublikasining Hukumati;

3) ratifikatsiya qilinmaydigan, ularga qo‘shilish O‘zbekiston Respublikasining Hukumati nomidan amalga oshiriladigan shartnomalarga nisbatan – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati qabul qiladi;

4) idoralararo shartnomalarga nisbatan esa – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati belgilaydigan tartibda qabul qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnoma yoki uning bir qismini u kuchga kiringunga qadar vaqtincha qo‘llashi mumkin, agar shartnomada bu hol nazarda tutilgan yoki shartnomani imzolagan tomonlar bilan shunday shartlashuvga erishilgan bo‘lsa. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomani yoki uning bir qismini vaqtincha qo‘llash to‘g‘risidagi qarorni xalqaro shartnomani imzolash haqida qaror chiqargan organ qabul qiladi.

Xalqaro shartnomalar O‘zbekiston Respublikasi uchun ushbu qonunga muvofiq, shartnomada nazarda tutilgan yoki ahdlashuvchi tomonlar o‘rtasida kelishilgan tartibda va muddatlarda kuchga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini imzolash, ratifikatsiya qilish, tasdiqlash, qabul qilish yoki shartnomalarga qo‘shilish vaqtida shartnoma shartlari va xalqaro huquqning tegishli normalariga rioya qilingan holda shartnomalarga doir qo‘shimcha shartlar qo‘yilishi mumkin. Qo‘shimcha shartlar qanday qo‘yilgan bo‘lsa, shunday tartibda istalgan vaqtda olib tashlanishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini e‘lon qilish tartibini O‘zbekiston Respublikasining Hukumati belgilaydi. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari, ularning autentik matnlari chet tillarda tuzilgan bo‘lsa, davlat tilida e‘lon qilinadi. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari boshqa tillarda ham e‘lon qilinishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini Birlashgan Millatlar Tashkiloti Kotibiyatida va boshqa xalqaro tashkilotlarning tegishli organlarida ro‘yxatdan o‘tkazishni Tashqi ishlar vazirligi amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga O‘zbekiston Respublikasi xalqaro huquq normalariga muvofiq, qat‘iy va majburiy ravishda rioya etmog‘i lozim.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq respublika tuzgan shartnomalar, bitimlar va u qabul qilgan majburiyatlarga rioya etilishini ta‘minlaydi. O‘zbekiston Respublikasining Hukumati O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini bajarish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi va

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bo‘yicha majburiyatlarning bajarilishi uchun mas’uliyat yuklatiladigan vazirliklar, idoralar va mansabdor shaxslarni belgilaydi. O‘zbekiston Respublikasi Hukumati, vazirliklar va idoralar, O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinadigan masalalar vakolat doirasiga kiradigan boshqa davlat organlari shartnoma bo‘yicha O‘zbekiston qabul qilgan majburiyatlarning bajarilishini ta’minlaydilar, bunday shartnomalardan kelib chiquvchi O‘zbekiston Respublikasiga tegishli huquqlarning amalga oshirilishini va shartnomalar boshqa ishtirokchilarining o‘z majburiyatlarini bajarishini kuzatib boradilar. O‘zbekiston Respublikasi Hukumati O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bo‘yicha majburiyatlarning bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining bajarilishini Tashqi ishlar vazirligi kuzatib boradi.

O‘zbekiston Respublikasi nomidan va O‘zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan tuzilgan O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining asl nusxalari (tasdiqlangan nusxalari, rasmiy tarjimalari) saqlash uchun ular imzolangan (tasdiqlangan nusxalari, rasmiy tarjimalari depozitariydan olingan) kundan e’tiboran ikki haftalik muddat ichida Tashqi ishlar vazirligiga topshiriladi, bu hujjatlarning nusxalarini esa, ular kuchga kirgan kundan e’tiboran ikki haftalik muddat ichida Tashqi ishlar vazirligi tegishli vazirliklar va idoralarga yuboradi. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining asl nusxalarini saqlash tartibini Tashqi ishlar vaziri tasdiqlaydi. Idoralararo shartnomalarning asl nusxalari tegishli vazirliklar va idoralarning arxivlarida saqlanadi, bu shartnomalarning tasdiqlangan nusxalari ular imzolangan (tasdiqlangan nusxalari, rasmiy tarjimalari depozitariydan olingan) kundan e’tiboran ikki haftalik muddat ichida Tashqi ishlar vazirligiga yuboriladi. Ko‘p tomonlama xalqaro shartnomalar depozitariysi vazifalarini, agar mazkur shartnomalarning shartlariga muvofiq, bunday vazifa O‘zbekiston Respublikasiga yuklatilgan bo‘lsa, Tashqi ishlar vazirligi bajaradi. Ko‘p tomonlama xalqaro shartnomalarning depozitariysi vazifasini bajaruvchi xorijiy davlat organlari, xalqaro tashkilotlar yoki ularning bosh ijrochi mansabdor shaxslari bilan yozishmalarni Tashqi ishlar vazirligi olib boradi.

Xalqaro shartnomani to‘xtatish yoki O‘zbekiston Respublikasining undan chiqishi:

- 1) shartnoma qoidalariga muvofiq;
- 2) shartnomaning boshqa ishtirokchilari bilan maslahatlashuvlar asosida istalgan vaqtda amalga oshirilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida uni to‘xtatish to‘g‘risida qoida bo‘lmasa va uni denonsatsiya qilish yoki undan chiqish nazarda tutilmagan bo‘lsa, bu shartnoma denonsatsiya qilinmaydi va undan chiqishga yo‘l qo‘yilmaydi, agar:

1) xalqaro shartnoma ishtirokchilari shartnomani denonsatsiya qilish yoki undan chiqish imkoniyatini yaratish niyatida bo‘lganlari belgilab qo‘yilgan bo‘lsa;

2) shartnoma xususiyati uni denonsatsiya qilish yoki undan chiqish huquqini nazarda tutmaydigan bo‘lsa.

O‘zbekiston Respublikasi shartnomani denonsatsiya qilish yoki undan chiqish niyatini kamida o‘n ikki oy oldin xabar qiladi.

Xalqaro shartnomaning amal qilishini O‘zbekiston Respublikasi shartnomaning hamma ishtirokchilariga yoki shartnomaning alohida ishtirokchisiga nisbatan to‘xtatib turish:

1) shartnoma qoidalariga muvofiq;

2) shartnomaning boshqa ishtirokchilari bilan maslahatlashuvlar asosida istalgan vaqtda amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi, agar uning barcha ishtirokchilari xuddi shu masala bo‘yicha keyingi shartnomani tuzgan bo‘lsalar va:

1) ushbu masalaning keyingi shartnoma bilan tartibga solinishi shu shartnoma mazmunidan kelib chiqsa yoki shundayligi qisqacha tarzda belgilangan bo‘lsa;

2) O‘zbekiston Respublikasining keyingi shartnomasi qoidalari oldingi shartnoma qoidalariga zid bo‘lsa va ikkala shartnomani bir vaqtda qo‘llash mumkin bo‘lmasa, bekor qilingan hisoblanadi.

Undan oldingi shartnomaning amal qilishi faqat to‘xtatib turilgan hisoblanadi, agar uning ishtirokchilari shunday niyatda ekanliklari keyingi shartnoma mazmunidan kelib chiqsa yoki shundayligi boshqacha tarzda belgilangan bo‘lsa.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasini ushbu shartnoma ishtirokchilaridan birontasining jiddiy buzishi shartnomaning butunlay yoki qisman amal qilishini to‘xtatish yoki to‘xtatib turish uchun O‘zbekiston Respublikasiga bu buzishni asos qilib ko‘rsatish huquqini beradi. Xalqaro shartnomaning jiddiy buzilishi *quyidagilardan iborat:*

1) xalqaro huquq normalariga zid tarzda shartnomadan voz kechish;

2) shartnoma obykti va maqsadining amalga oshishi uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan qoidaning buzilishi.

O‘zbekiston Respublikasi nomidan, O‘zbekiston Respublikasining Hukumati nomidan tuzilgan O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining amal qilishini to‘xtatish, denonsatsiya qilish yoki to‘xtatib turish to‘g‘risidagi takliflarni tegishli tarzda Tashqi ishlar vazirligi mustaqil ravishda yoki boshqa vazirliklar va idoralar bilan kelishilgan holda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga yoki O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga kiritadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat masalalari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining amal qilishini to‘xtatish, denonsatsiya qilish yoki to‘xtatib turish to‘g‘risidagi takliflarni Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga kiritib, ayni paytda Tashqi ishlar vazirligini xabardor qilishga haqlidir. Boshqa vazirliklar va idoralar xalqaro shartnomalarning amal qilishini to‘xtatish, denonsatsiya qilish yoki to‘xtatib turish to‘g‘risidagi takliflarni Tashqi ishlar vazirligiga kiritadilar.

O‘zbekiston Respublikasi nomidan tuzilgan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini to‘xtatish, denonsatsiya qilishni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tasarrufidagi masalalar bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi nomidan tuzilgan shartnomalarni esa, O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining taqdimnomasiga muvofiq, Oliy Majlis amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan tuzilib, ratifikatsiya qilingan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini to‘xtatish, denonsatsiya qilishni O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining taqdimnomasiga muvofiq, Oliy Majlis amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomasining to‘xtatilishi, denonsatsiya qilinishi, agar shartnomada boshqacha hol nazarda tutilmagan bo‘lsa yoki uning o‘zga ishtirokchilari bilan boshqacha kelishilmagan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasini shartnomalarni bajarish majburiyatidan ozod qiladi va shartnomaning amal qilishi davomida paydo bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasining huquq va majburiyatlariga ta’sir etmaydi.

7-mavzu. INSON HUQUQLARI VA XALQARO HUQUQ

7.1. «Xalqaro huquqda insonning asosiy huquq va erkinliklari» tushunchasi

«*Inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquq*» tushunchasi va mazmuni. Inson huquqlari haqidagi normalardan tashkil topgan xalqaro huquq sohasi negizida quyidagi ikki guruhdan iborat prinsiplar yotadi:

birinchidan, xalqaro huquqning asosiy prinsiplari. Ular orasidan mazkur soha uchun eng ahamiyatlisi inson huquqlarini hurmat qilish prinsipi bo'lib, u BMT Ustavida mustahkamlab qo'yilgan;

ikkinchidan, maxsus prinsiplar:

a) universallik prinsipi, u inson huquqlari haqidagi normalar barcha davlatlar va ularning barcha aholisiga nisbatan majburiy ekanini anglatadi;

b) kamsitmaslik prinsipi, unga ko'ra, qaysi bir jihatdan bo'lmasin, kamsitish, tahqirlash noqonuniydir.

Paydo bo'lish davri va asosiy mazmun-mohiyati bo'yicha inson huquqlari haqidagi barcha normalarni «*inson huquqlari avlodlari*» deb ataluvchi uchta guruhga tasniflab chiqish mumkin.

Birinchi avlod Buyuk fransuz inqilobi e'lon qilgan shaxs huquqlaridir. U asosan fuqarolik va siyosiy huquqlardan iborat. Ushbu huquqlarga mansub normalarni o'z-o'zidan bajariladigan qoidalar sirasiga kiritish mumkin. Ularni milliy huquq tizimlarida bevosita qo'llasa bo'ladi.

Ikkinchi avlod asosan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlardan iborat. Ular XX asr o'rtalarida shakllana boshlagan. Bu huquqlarni joriy etish uchun muayyan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoit zarur bo'ladiki, bunday sharoitlarni hamma mamlakatlarda ham mavjud, deb bo'lmaydi.

Uchinchi avlodga mansub inson huquqlari XX asrning 70-yillarida paydo bo'lgan. Bunday huquqlar barcha davlatlarning hamjihatlikdagi sa'y-harakatlari bilangina ta'minlanishi mumkin va ular umuminsoniy qadriyatlarining huquqiy ifodasi hisoblanadi. Bular tinchlik, qurolsizlanish, rivojlanish, musaffo tabiiy muhit huquqi kabilardir. Ularni ba'zan «birdamlik huquqlari» deb ham atashadi.

Ayrim huquqshunoslar xalqlar huquqini, ya'ni individlarning yirik birlashmalariga (xalqlar, millatlar, milliy ozchiliklar, tub xalqlarga) tegishli va ular ro'yobga chiqaradigan huquqlarni uchinchi avlod huquqlaridan ajratib ko'rsatadi. Bu huquqlar o'z taqdirini o'zi belgilash, tabiiy zaxiralardan erkin foydalanish, diniy marosimlarni ado etish, o'z madaniy qadriyatlarini rivojlantirish va etnik ehtiyojlarini qondirish huquqi kabilardan iboratdir.

Ba'zida, shuningdek inson huquqlarini *individual* va *kollektiv* (assotsiatsiyalar, kasaba uyushmalar va madaniy birlashmalarga birlashish huquqi) huquqlarga bo'linishi haqida gap boradi.

1948-yilda Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qabul qilingan va unda eng muhim inson huquqlarining sanog'i va mazmuni belgilab berilgan. BMTning 1966-yili ikkita – Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi hamda Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktlarni qabul qilishi ushbu yo'nalishda qo'yilgan navbatdagi jiddiy qadam bo'ldi.

Inson huquqlarining ayrim toifalariga taalluqli ko'plab konvensiyalar qabul qilindi. Bunda aholining himoyaga o'ta muhtoj qatlamlarining huquqlari, avvalambor, ayollar va bola huquqlariga alohida e'tibor qaratildi.

Bir qancha xalqaro hujjatlar inson huquqlariga qarshi jinoyatlarga barham berishga qaratilgan. Genotsid va aparteidni taqiqlash to'g'risidagi, irqiy kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi, qullikni taqiqlash to'g'risidagi kabi qator konvensiyalar shular jumlasidandir. Bunda Xalqaro Mehnat Tashkilotining ko'psonli konvensiyalari o'ziga xos majmuani tashkil etgani, ayniqsa, diqqatga sazovordir.

Inson huquqlari bo'yicha konvensiyalarning bir qanchasi mintaqaviy darajada – Afrika Birligi tashkiloti, Amerika Davlatlari tashkiloti, Yevropa Kengashi va MDH doirasida qabul qilingandir.

MDH Ustavida xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplari va normalari hamda Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashi hujjatlariga muvofiq ravishda inson huquqlari va asosiy erkinliklarini ta'minlash eng asosiy maqsadlardan biri ekani alohida qayd etilgan. MDH davlatlari 1993-yil 24-sentabrda qabul qilgan Inson huquqlari va asosiy erkinliklari sohasidagi xalqaro majburiyatlar to'g'risidagi deklaratsiyada ishtirokchilar milliy qonunchilikni inson huquqlari sohasidagi bitimlar, xususan, YEXHT hujjatlari bo'yicha majburiyatlarga muvofiqlashtirish yuzasidan tegishli choralar ko'rish mas'uliyatini o'z zimmasiga olgan.

1995-yilning 26-mayida Inson huquqlari va asosiy erkinliklari to'g'risida MDH konvensiyasi qabul qilingan.

Xalqaro huquq va inson huquqlari. Inson huquqlari sohasida davlatlararo hamkorlik keng miqyosdagi masalalarni o'z ichiga qamraydi. Unga fan, madaniyat, ta'lim, axborot almashish, kishilar o'rtasidagi aloqalar borasidagi hamkorliklar kiradi.

Davlatlararo hamkorlik markazida inson huquqlari turadi. Xalqaro huquqning inson huquqlari masalalarini tartibga soluvchi normalari odatda xalqaro gumanitar huquq deb ataladigan va qurolli mojarolar davrida qo'llaniladigan inson huquqlari huquqini o'z ichiga oladigan xalqaro huquq sohasini tashkil qiladi. XX asrning ikkinchi davrini inson huquqlari xalqaro huquqining shakllanish davri deyish mumkin.

Xalqaro huquq nuqtai nazaridan inson huquqlari – har qanday jamiyatda shaxsning huquqiy holatini belgilashda muhim bo'lgan huquqdir. Turli jamiyatlar inson huquqlarini ta'minlashda turli ijtimoiy imkoniyatlarga ega. Biroq davlatlar uchun shaxsga qanday huquqlar berilishi va milliy qonunlarda mustahkamlab qo'yilishi lozimligi borasidagi qarashlarning ma'lum darajada mos kelishi xarakterlidir.

BMT Ustavida inson huquqlari va asosiy erkinliklari to'g'risida so'z boradi. Aksariyat hollarda bu ikki tushunchani qisqa qilib «inson huquqlari» deb yuritiladi, chunki gap bir tartibdagi voqelik xususida bormoqda. Huquq ham, erkinlik ham – shaxsning yoki bir guruh shaxslarning qonun bilan kafolatlangan lozim darajada xulq-atvor o'lchovidir. Huquqni amalga oshirish tartibi u yoki bu darajada tartibga solinadi. Erkinlik, ba'zan inson xulq-atvorini davlat aralashmaydigan doirasi sifatida qaraladi.

«Inson huquqlari» atamasi xalqaro siyosiy tilda Amerikaning mustaqillik urushi va Buyuk fransuz inqilobidan so'ng paydo bo'lgan. O'sha paytlarda tegishli davlatning ichki hujjatlarida inson va fuqarolik huquqlari to'g'risida so'z borgan. BMT Ustavida fuqarolik huquqlari to'g'risida so'z yuritilmaydi. Zotan, ayrim inson huquqlari, masalan, davlatni boshqarishda ishtirok etish huquqi insonning fuqaroligi bilan bog'liqdir.

Xalqaro huquqda inson huquqlarining tasnifi (klassifikatsiyasi). Xalqaro hujjatlarda qabul qilingan tasnifga (klassifikatsiyaga) ko'ra inson huquqlari fuqarolik (shaxsiy), siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarga bo'linadi. Tasniflashning boshqa turlari ham bo'lishi mumkin. Taxminan XX asr 70-yillarining boshlaridan «uch avlod» konsepsiyasi keng tarqalgan.

Bunday xronologik yondashuv avval inson huquqlari deganda, faqat fuqarolik va siyosiy huquqlariga (birinchi avlod) anglashilganligi bilan tushuntirilgan.

Sobiq SSSR va uning ittifoqdoshlari ta'siri ostida inson huquqlari tushunchasiga ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy huquqlar (ikkinchi avlod) ham kiritila boshlandi.

Va nihoyat, rivojlanayotgan mamlakatlarning hissasi bilan tinchlik huquqi, quolsizlanish huquqi, rivojlanish huquqi, sog'lom atrof-muhitga ega bo'lish huquqi (uchinchi avlod yoki «birdamlik» huquqi) inson huquqlari sirasiga kiritilgan.

Uchinchi avlod huquqlari ro'yxatini nohukumat tashkilotlari darajasida davom ettirishga urinishlar bo'lgan. Biroq xalqaro va ilmiy darajada muhokama qilinayotgan bu boradagi asosiy muammo – inson huquqlari xalqlar huquqi bilan bog'liqligi muammosidir.

Ko'rinib turibdiki, inson huquqlarini xalqlar huquqidan ajratish mumkin emas. Xalqlar huquqi (jamoah huquqi) ham inson huquqlari sifatida qaralishi mumkin. Bundan tashqari, hamma xalqlar huquqini ham inson huquqlarining uchinchi avlodiga kiritish mumkin emas. 1966-yilda qabul qilingan inson huquqlari to'g'risidagi ikkita xalqaro Pakt ham xalqlarni o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan boshlanadi. Xalqlar huquqi so'zsiz jamoah huquqidir, lekin insonning jamoah huquqlari tushunchasi uchinchi avlod huquqlari yoki xalqlar huquqining o'zi bilan cheklanmaydi. U birmuncha keng tushuncha. Masalan, kasaba uyushmalari huquqi ham jamoah huquqi hisoblanishi mumkin. Ayrim hollarda turli shaxsiy huquqlarning nisbatlari yangi, endi jamoaga tegishli bo'lgan umumlashgan (sintetik) huquqni tashkil qiladi. Ushbu ma'noda, masalan, tinch yig'ilishlar o'tkazish huquqini ko'rish mumkin.

Inson huquqlarining uchinchi avlodi to'g'risidagi masalani qo'yish va uning atrofidagi bahslar, ushbu huquqlarni mustahkamlovchi va ulardan ba'zi birlarining mazmunini ochib beruvchi xalqaro hujjatlar qabul qilinishi, masalan, 1986-yil 4-dekabrda qabul qilingan rivojlanish huquqi to'g'risidagi Deklaratsiya inson huquqlari ro'yxati qandaydir qotib qolgan narsa emas va u davom ettirilishi mumkinligini tasdiqlaydi.

7.2. Inson huquqlari to'g'risidagi asosiy xalqaro huquqiy hujjatlar

Inson huquqlariga oid xalqaro standartlar. Inson huquqlarini hurmat qilish tamoyilining mazmunini ushbu davlat yurisdiksiyasi ostida bo'lgan

barcha shaxslarga nisbatan bu huquqlarni biron-bir kamsitishlarsiz hurmat qilish va unga rioya etish bo'yicha davlatning majburiyatlari tashkil qiladi. Agar xalqaro huquq va davlat ichki huquqi nisbatining dualistik nazariyasidan kelib chiqilsa, davlat tomonidan alohida shaxslarga va ularning guruhlariga (jamoalarga) ichki huquq orqali tegishli huquq va erkinliklar beriladi. Boshqacha qilib aytganda, individlar va ularning guruhlari xalqaro hamjamiyatdan to'g'ridan-to'g'ri hech qanday huquq olmaydilar.

Inson huquqlarini hurmat qilish tamoyili xalqaro huquqning asosiy tamoyillaridan biri sifatida 1945-yilda BMT Ustavining qabul qilinishi bilan qaror topdi. U Ustavda xalqaro huquq tamoyillari orasida ko'rsatib o'tilmagan. Biroq Ustavning 1-moddasi (3-bandi)da BMT maqsadlaridan biri «inson huquqlari va asosiy erkinliklarini barcha uchun irqidan, jinsidan, tili va dinidan qat'i nazar, istisnosiz hurmat qilish» borasida xalqaro hamkorlikni amalga oshirish hisoblanadi, deb ko'rsatilgan. Ushbu tamoyilni Ustavda bilvosita mustahkamlangan, deb hisoblanadi. Bu Ustavning 55-moddasida o'z tasdig'ini topgan, unda BMT «barcha uchun irqidan, jinsidan, tili va dinidan qat'i nazar istisnosiz inson huquqlari va asosiy erkinliklarini har tomonlama hurmat qilish va rioya etish»ga ko'maklashadi, deyiladi. 1975-yildagi Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining Yakunlovchi hujjatida inson huquqlarini hurmat qilish tamoyili haqida to'g'ridan-to'g'ri so'z boradi.

Xalqaro huquqning har qanday tamoyilini hayotga tatbiq qilish uchun ular xalqaro huquqning shartnomaviy va odat normalarida belgilanishi lozim. Inson huquqlarini hurmat qilish tamoyilini belgilovchi va rivojlantiruvchi xalqaro huquqiy majburiyatlar, odatda, inson huquqlari sohasidagi xalqaro standartlar deb ataladi.

Bu – davlatlarning nafaqat o'z yurisdiksiyasi ostidagi shaxslarga qandaydir muayyan huquq va erkinliklar berish majburiyati, balki bunday huquq va erkinliklarga tajovuz qilmaslik (masalan, irqiy, milliy va boshqa turdagi kamsitishlarga yo'l qo'ymaslik, qiynoqqa solmaslik va boshqalar)dir.

Xalqaro standartlar universal, ya'ni jahonda e'tirof etilgan hamda mintaqaviy bo'lishi ham mumkin. Mintaqaviy standartlar qandaydir bir guruh mamlakatlarning rivojlanish darajasi, an'analaridan kelib chiqadigan xususiyatlarga ega bo'lib, universal standartlardan kengroq, muayyanroq (masalan, umumevropa jarayonlari doirasidagi standartlar) bo'lishi mumkin.

Ba'zi vaqtlarda alohida xalqaro standartlarda mustahkamlangan huquq va erkinliklarning u yoki bu cheklashlarga yo'l qo'yilishi mumkin. Binobarin, fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro paktning qator qoidalarida tegishli huquq va erkinliklar faqat qonunda belgilangan va jamoat tartibi, davlat xavfsizligini, aholining sog'lig'i va axloqini muhofaza qilish uchun zarur bo'lgan cheklashlarga yo'l qo'yilishi mumkinligi nazarda tutilgan. Ushbu Paktning 4-moddasi favqulodda holat davrida millat hayoti xavf ostidaligi va bu to'g'rida rasman e'lon qilinganda Pakt ishtirokchilari muayyan shartlarga rioya qilgan holda Paktdagi majburiyatlardan chetga chiqadigan choralar ko'rishi mumkin. Biroq 4-moddaga muvofiq, irqi, rangi, jinsi, tili, dini yoki ijtimoiy kelib chiqishiga asosan kamsitishni taqiqlovchi, shuningdek, yashash huquqini mustahkamlovchi, qiynoqqa solish, quldorlik va boshqalarni taqiqlovchi standartlardan chekinish mumkin emas.

Inson huquqlari sohasidagi xalqaro hujjatlarning umumiy tavsifi.

Mazkur masalaning yechimini inson huquqlari muammosiga bevosita daxldor bo'lgan xalqaro huquqiy hujjatlarni tahlil qilish asosida ko'rish mumkin.

Inson huquqlari bo'yicha asosiy xalqaro huquqiy hujjatlar qatoriga avvalo Inson huquqlari bo'yicha Xalqaro bill kiradi. Xalqaro billga:

- 1) 1948-yildagi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi;
- 2) 1966-yildagi Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt;
- 3) 1966-yildagi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt, unga 1966 va 1992-yillardagi Fakultativ protokollar kiradi.

Inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlar jumlasiga yana quyidagilar kiradi:

- 1) 1960-yildagi Mustamlaka mamlakatlar va xalqlarga mustaqillik berish to'g'risidagi Deklaratsiya;
- 2). 1948-yildagi Genotsid jinoyatining oldini olish va uni sodir etganlarni jazolash to'g'risidagi konvensiya;
- 3) 1965-yildagi Irqiy kamsitishlarning barcha shaklini bekor qilish to'g'risidagi Xalqaro konvensiya;
- 4) 1973-yildagi Aparteid jinoyatlarining oldini olish va uni sodir etganlik uchun jazolash Xalqaro konvensiyasi;
- 5) 1949-yildagi Urush qurbonlarini himoya qilish to'g'risidagi Jeneva konvensiyasi va 1977-yildagi I va II qo'shimcha protokollar;
- 6) 1952-yildagi Ayollarning siyosiy huquqlari to'g'risidagi konvensiya.

- 7) 1979-yildagi Ayollarga nisbatan kamsitishning har qanday shaklini bekor qilish to'g'risidagi konvensiya;
- 8) 1959-yildagi Bolalar huquqi deklaratsiyasi;
- 9) 1989-yildagi Bolalar huquqi to'g'risidagi konvensiya;
- 10) 1957-yildagi Turmushga chiqqan ayolning fuqaroligi to'g'risidagi konvensiya;
- 11) 1974-yildagi Ayollar va bolalarni qurolli mojarolar davridagi favqulodda vaziyatlarda himoya qilish to'g'risidagi deklaratsiya;
- 12) 1961-yildagi Fuqarosizlikni kamaytirish to'g'risidagi konvensiya;
- 13) 1954-yildagi Aparteidlarning maqomi to'g'risidagi konvensiya;
- 14) 1951-yildagi Qochoqlar maqomi to'g'risidagi konvensiya va 1966-yildagi protokol;
- 15) 1950-yildagi BMTning Qochoqlar ishi bo'yicha Oliy Komissari boshqarmasining Ustavi;
- 16) 1957-yildagi Hududiy boshpana to'g'risidagi Deklaratsiya va boshqalar.

BMT Ustavi inson huquqlari tushunchasini aniqlashtirmasa-da, ma'lum darajada unga ko'maklashuvchi bir necha tamoyillarni ifodalaydi. Jumladan, unda millatlarning teng huquqliligi, erkaklar va ayollarning teng huquqliligi, inson shaxsining sha'ni va qadr-qimmatini, ya'ni vijdon, e'tiqod erkinligi va hokazo xususida so'z boradi. Ustavning Muqaddimasi tashkilot a'zolarini «yuksak erkinlikda ijtimoiy taraqqiyotga ko'maklashish»ga intilishlari to'g'risida so'z boradigan qismida asosiy demokratik erkinliklarga havola qilinadi.

Eng avvalo, ushbu qoidalardan kelib chiqib ko'plab tegishli xalqaro hujjatlar ishlab chiqilgan va ishlab chiqilmoqda. Bu boradagi asosiy ishlar BMT doirasida va uning eng avvalo YUNESKO, Xalqaro Mehnat Tashkiloti kabi ixtisoslashgan muassasalarida olib borilgan va olib borilmoqda.

Qayd etilgan hujjatlarning bir qismi – xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiyalari tavsiyaviy xususiyatga ega. 1948-yildagi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, 1981-yildagi Dini yoki e'tiqodi asosida barcha shakldagi kamsitishlarni bartaraf etish to'g'risidagi deklaratsiya, 1992-yildagi Kam sonli milliy yoki etnik, til va diniy guruhlariga kiruvchi shaxslarning huquqlari to'g'risidagi deklaratsiya va boshqalar ana shu hujjatlar sirasiga kiradi.

Inson huquqlari sohasida xalqaro standartlarni shakllantirish va mavjudlarini aniqlashtirishda qabul qilinadigan rezolyutsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning ko'plarini axloqiy, siyosiy nufuzi baland,

garchi rasman yuridik majburiyatlar yuklamasa-da, davlatlar ular bilan hisoblashadi. Inson huquqlari bo'yicha umumjahon deklaratsiyasida birinchi marta inson huquqlari toifasiga kiradigan huquq va erkinliklar sanab o'tilganligi uchun ham muhim rol o'ynagan. Deklaratsiya qoidalari xalqaro odat normasiga aylanib ketgan, degan fikr keng tarqalgan.

Rezolyutsiyalar inson huquqlari sohasida xalqaro shartnomalarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Holbuki, 1975-yil 9-dekabrda Barcha shaxslarni qiynoqqa solish va boshqa g'ayriinsoniy zulm o'tkazish yoki qadr-qimmatini kamsituvchi muomala qilish va jazolashdan himoya qilish to'g'risidagi deklaratsiya 1984-yil 10-dekabrda Qiynoq hamda muomala va jazolashning shafqatsiz g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi turlariga qarshi konvensiyani ishlab chiqishda foydalanilgan.

Inson huquqlari sohasidagi boshqa hujjatlar – ishtirokchilar uchun majburiy xarakterga ega bo'lgan xalqaro shartnomalardir. Ularga 1965-yil 21-dekabrda Barcha irqiy kamsitishlarni bartaraf etish to'g'risidagi Xalqaro konvensiya, 1966-yil 19-dekabrda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt, 1984-yil 10-dekabrda Qiynoq hamda muomala va jazolashning shafqatsiz g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi turlariga qarshi konvensiya va boshqa shartnomalar kiradi.

Ushbu shartnomalar inson huquqlari sohasidagi xalqaro standartlarni mustahkamlaydi. 1966-yilgi Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro paktlar – BMTning inson huquqlarini ta'minlash bo'yicha davlatlararo hamkorlik sohasidagi muhim yutuqlardandir. Bu inson huquqlariga daxldor masalalar bo'yicha xalqaro hamkorlik uchun universal xalqaro huquqiy negizni yaratishga yo'naltirilgan shartnomalardir. Ushbu Paktlar 1976-yilda kuchga kirgan.

1966-yildagi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro paktida shunday deyilgan: «Teng huquqlilik, kamsitishni taqiqlash, davlatni boshqarish ishlarida ishtirok etish huquqi, qandaydir shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki sha'ni va qadr-qimmatini yerga uradigan muomala yoki jazolash, qulchilikni, qullar bilan savdo qilish va majburiy mehnatni taqiqlash, shaxsiy daxlsizlik va erkinlik huquqi, bir joydan ikkinchi joyga erkin ko'chish huquqi, fikr, e'tiqod va din erkinligi, tinch yig'inlar o'tkazish huquqi, uyushmalarga birlashish huquqi va boshqalar.

Mehnat qilish huquqi, har bir kishining adolatli va yaxshi mehnat sharoitiga ega bo'lish huquqi, kasaba uyushmalari tuzish huquqi, kasaba uyushmalarining erkin faoliyat yuritish huquqi, ish tashlash huquqi,

ijtimoiy ta'minot huquqi, oila, onalik va bolalikni muhofaza qilish va yordam olish huquqi, yetarli hayot darajasiga ega bo'lish huquqi, jismoniy va ruhiy sog'lomlikning eng yuqori darajasiga erishish huquqi, ta'lim huquqi, madaniy hayotda ishtirok etish huquqi va boshqalar».

Bugungi kunda ular imkon qadar, yanada samarali bo'lishiga erishish alohida dolzarb ahamiyatga ega bo'lmoqda, bu ana shu hujjatlarni universallashtirish, ya'ni ishtirokchilar doirasini imkon qadar kengaytirishni nazarda tutadi. Bugunga qadar ularda, hatto BMT Xavfsizlik Kengashining doimiy a'zolaridan hammasi ham ishtirok etmaydi.

Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YEXHT) doirasida qabul qilinayotgan hujjatlar o'ziga xos xususiyatga ega. Ularning bir qator qoidalari inson huquqlariga bag'ishlangan. YEXHTning Yakuniy hujjatida inson huquqlarini hurmat qilish tamoyilining mazmuni Umumevropa jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlariga qo'llashga nisbatan ochib berilgan. Mazkur hujjatda inson huquqlari bo'yicha hamkorlikka bag'ishlangan maxsus bo'lim mavjud. Inson o'lchovi (mezoni) bo'yicha uch bosqichda – 1989-yilda Parijda, 1990-yilda Kopengagenda va 1991-yilda Moskvada bo'lib o'tgan YEXHT Konferensiyasida qabul qilingan hujjatlarni alohida ta'kidlab o'tish joiz.

YEXHT ishtirokchilari inson huquqlari bilan bog'liq o'zaro munosabatlar doirasida masalalar majmuini «inson mezoni» atamasi bilan yuritiladi. Konferensiya inson mezoni sohasidagi qoidalarni amalda tatbiq qilishning tegishli mexanizmini yaratdi.

YEXHT hujjatlari siyosiy xususiyatga ega va xalqaro huquq manbai hisoblanmaydi. Ularning qoidalari aksariyat hollarda kelishuv, deb yuritiladi. Zotan, YEXHT ishtirokchi-davlat rahbarlari bir necha marta mazkur kelishuvlar so'zsiz ravishda hayotga tatbiq qilinishi kerak deb bayonot bergan bo'lsalar-da, ular yuridik tusga ham ega. Bunday bayonotlar davlatlarning xalqaro huquqiy xarakterdagi bir tomonlama majburiyati sifatida qaralishi mumkin. Shu bois, ko'rsatib o'tilgan hujjatlarning nafaqat siyosiy, balki muvofiqlashtirilgan bir tomonlama xalqaro huquqiy majburiyatlar majmuini aks ettiruvchi deb hisoblanishi mumkin. Umuman olganda, mazkur hujjatlarning inson huquqlariga oid qoidalari inson huquqlari sohasidagi mintaqaviy standartlar hisoblanadi.

7.3. Inson huquqlarining buzilishiga qarshi xalqaro kurash

BMT va inson huquqlarini himoya qilish bilan shug'ullanuvchi milliy institutlar. BMT Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlarga quyidagi

tuzilmalarni kiritadi: inson huquqlari bo'yicha Komissiyalar, Ombudsman va ixtisoslashgan institutlar.

Inson huquqlari bo'yicha Komissiyalar – inson huquqlarini himoya qilishga taalluqli qonunlar va qoidalarning samarali qo'llanishini ta'minlash uchun tuziladi. Ko'pchilik komissiyalar boshqa davlat organlaridan mustaqil ravishda faoliyat ko'rsatadi, ularga qonunchilik organi oldida doimiy ravishda hisobot berib turish vazifasi yuklatilgan. O'zbekistonda bunday institut sifatida Inson huquqlari bo'yicha Milliy markaz faoliyat ko'rsatmoqda.

Ombudsman – alohida shaxs yoki bir guruh shaxslar bo'lishi ham mumkin. Odatda u o'zining konstitutsiyaviy vakolatlari doirasida yoki maxsus qonun asosida faoliyat ko'rsatuvchi parlament tomonidan tayinlanadi. Mazkur institutning asosiy vazifasi o'zini davlat ma'muriyatining noqonuniy harakatlari jabrlanuvchisi hisoblaydigan alohida shaxslarning huquqlarini himoya qilishdan iborat. Shunga ko'ra, Ombudsman jabrlangan shaxs va hukumat o'rtasidagi xolis vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadi. O'zbekistonda Ombudsman instituti, ya'ni inson huquqlari bo'yicha Oliy Majlis vakili 1995-yildan buyon faoliyat ko'rsatmoqda.

Ixtisoslashgan institutlar – har bir davlatda aholining kamsitilishi mumkin bo'lgan kam sonli tabaqalari mavjud. Bular aksariyat hollarda etnik, til va diniy kamchilikni tashkil qiluvchilar, mahalliy aholi, chet elliklar, migrantlar, emmigrantlar, qochoqlar, bolalar, ayollar, shuningdek, kambag'allar va nogironlar. Ixtisoslashgan institutlarga yuqorida ko'rsatilgan shaxslarni himoya qilish bo'yicha turli kengashlar, qo'mitalar va komissiyalar kiradi.

Boshpana huquqi – ma'lum bir davlat tomonidan o'zining fuqaroligiga ega bo'lgan davlatda yoki doimiy yashash joyida siyosiy qarashlari uchun ta'qibga olingan biron-bir shaxsga yashirinish imkoniyatini berish va bunday shaxsni ushlab bermaslikdir.

Qochoqlar – millati, diniy e'tiqodi, siyosiy e'tiqodi uchun ta'qiblardan, harbiy harakatlar yoki boshqa favqulodda holatlar natijasida doimiy yashab kelgan davlatini tashlab chiqqan shaxslardir.

Olib ketilgan shaxslar – Ikkinchi jahon urushi davrida gitlerchilar tomonidan bosib olingan hududlardan turli ishlarda foydalanish uchun majburiy tarzda olib ketilgan shaxslardir.

Majburan ko'chirilganlar – harbiy harakatlar o'tkazilishi, jamoat tartibining ommaviy ravishda buzilishi va boshqa inson huquqlarining buzilishi natijasida millati, tili, siyosiy va diniy e'tiqodi bo'yicha

jabrlanishi yoki ta'qib ostiga olinish xavfidan o'z davlat chegarasi doirasida doimiy yashash joylarini tashlab chiqqan shaxslar.

Inson huquqlari to'g'risidagi normalarga rioya qilish bo'yicha xalqaro nazorat. Inson huquqlarining hurmat qilinishini xalqaro nazorat etish tizimi g'oyatda murakkab va yetarli darajada tashkil qilinmagan.

Bunday nazoratni BMT, avvalo, Bosh Assambleya, Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash, shuningdek Inson huquqlari bo'yicha komissiya va Ayollar huquqlari bo'yicha komissiya kabi ixtisoslashgan organlar amalga oshiradi. 1993-yili Bosh Assambleya Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissar lavozimini ta'sis etdi va u BMTga alohida mamlakatlarda va umuman dunyoda inson huquqlarining holati haqidagi o'zining yillik ma'ruzasini taqdim etib boradi. BMTning ixtisoslashgan muassasalari, masalan, YUNESKO inson huquqlariga jiddiy e'tibor bilan yondashadi. Xalqaro Mehnat Tashkilotining bu boradagi nazorat mexanizmi yaxshi shakllangan.

Inson huquqlari haqidagi konvensiyalar asosida ularning ijrosini nazorat qilish bo'yicha qo'mitalar tashkil etilgan. Bu yo'nalishda Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktga muvofiq tuzilgan Inson huquqlari bo'yicha qo'mita umumiy vakolatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Paktda ishtirok etuvchi davlatlar Qo'mitaning 18 nafar a'zosini ularning shaxsiy sifatlaridan kelib chiqib saylaydi. Mazkur davlatlar Qo'mitaga inson huquqlarini ro'yobga chiqarish bo'yicha o'zlari ko'rayotgan chora-tadbirlar to'g'risida ma'ruzalar taqdim etadi. Qo'mita ma'ruzalarni o'rganib chiqib, davlatlarga o'z mulohazalarini ma'lum qiladi.

Paktga Fakultativ protokol qoidalariga ko'ra, davlat Qo'mitaning Pakt bo'yicha majburiyatlar buzilgani haqidagi ma'lumotlarni ko'rib chiqish borasidagi vakolatini tan olishi haqida bayonot berishi mumkin. Bunda mazkur davlat yurisdiksiyasida bo'lgan va Paktda bayon etilgan huquqlarni shu davlatning buzishi oqibatida jabrlangan shaxslarning ma'lumotlari ko'zda tutilmoqda. Qo'mita o'z mulohazalarini mazkur davlatga ma'lum qiladi. Tegishli shaxsning huquqiy himoya borasida mavjud barcha ichki vositalardan foydalanib bo'lishi uning Qo'mitaga murojaat qilishi sharti bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, dunyo miqyosida ikkita asosiy xalqaro nazorat chorasi qo'llaniladi:

birinchidan, davlatlar muntazam taqdim etadigan ma'ruzalarni ko'rib chiqish;

ikkinchidan, yakka tartibdagi shikoyatlarni ko'rib chiqish.

Umuman olganda, bu mintaqaviy nazorat tizimlariga ham tegishli hisoblanadi. Ular orasida eng rivojlangani Yevropa Kengashi tizimidir.

Inson huquqlariga amal qilinishi bo'yicha nazoratning xalqaro vositalariga davlatlarning ichki qarorlariga nisbatan kassatsion instansiya sifatida qaramaslik kerak. Ularning vazifasi mutlaqo boshqadir. Ular aniq holatlar misolida inson huquqlariga nisbatan haqiqiy munosabat qanday bo'lishi ijodkorligi hamda huquqni qo'llash bilan bog'liq siyosatiga ta'sir ko'rsatadi, lozimligini namoyon etadi va shu yo'l bilan davlatlarning huquq ijodkorligi hamda huquqni qo'llash bilan bog'liq siyosatiga ta'sir ko'rsatadi.

Inson huquqlari sohasida davlatlararo hamkorlikning universal konsepsiyasi.

Inson huquqlari konsepsiyasi ko'p. Ular diniy, pozitiv, tabiiy-huquqiy va boshqalar bo'lib, jamiyatdagi dunyoqarashning turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Bu xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan norma va tamoyillari asosida inson huquqlari sohasida davlatlararo hamkorlikning universal konsepsiyasini shakllantirishga to'siq bo'lmaydi.

*Birinchi*dan, insonning barcha huquqlari ajralmas, birdek muhim va yagona tizimni tashkil qiladi. Biron-bir huquq yoki erkinlikni boshqa biriga qarshi qo'yish mumkin emas. Aks holda, bir turdagi huquq va erkinliklarning ta'minlanishiga intilish boshqa turdagi huquqlarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Huquqlarning bo'linmasligini tan olish ularning ma'lum gradatsiya va ustunligini istisno qilmaydi. Masalan, insonning yashash huquqi doimo eng muhim va muqaddas huquq sifatida birinchi o'ringa qo'yiladi.

*Ikkinchi*dan, inson huquqlarini hurmat qilish tamoyili hozirgi xalqaro huquqning asosiy tamoyillaridan biri sifatida boshqa tamoyillarga qarshi turmaydi, balki ular bilan uyg'unlikda bo'ladi. Shu bois, inson huquqlarini himoya qilish zarurligiga biron-bir bahona keltirish davlat suverenitetini hurmat qilish, davlatlar tomonidan bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik, xalqaro munosabatlarda kuch bilan tahdid qilishni yoki kuch ishlatishni taqiqlash kabi tamoyillarni buzishga urinishlarni oqlamaydi. Inson huquqlari va erkinliklari tinchlik va xavfsizlikka, mustaqillikka va davlatlarning teng huquqligigiga, ya'ni xalqaro hamkorlik g'oyalarining o'zi tayanadigan asoslarga tajovuz qilish vositasi sifatida foydalanilmasligi lozim.

*Uchinchi*dan, davlatlarning suverenitetidan kelib chiqadiki, uning o'z aholisi bilan munosabatlarining barcha sohasi milliy huquq normalari bilan tartibga solinadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining mavjud

amaliyoti asosida hosil bo'lgan tasavvurga ko'ra, inson huquqlarini hurmat qilish tamoyilini buzish deganda, avvalo davlatdagi asosiy inson huquq va erkinliklarining ommaviy ravishda va qo'pol buzilishi, masalan, aparteid, irqchilik, mustamlakachilik, xorijiy okkupatsiya natijasida davlatning o'z majburiyatlariga rioya qilmayotganligini tasdiqlovchi umumiy siyosiy va huquqiy vaziyat tushuniladi.

Uzoq vaqt davomida muayyan shaxs huquqining buzilishi (yakka holat)da odatda davlatning ichki vakolatiga taalluqli va shu bois, BMTda yoki boshqa xalqaro tashkilotlarda ko'rilmaydi, deb hisoblangan. Davlat o'z aholisi bilan o'zaro munosabatlarini mustaqil yuridik tartibga solishi holati uning o'zboshimchalik qilishga «huquqi» borligini anglatmaydi. Bunday tartibga solish jarayonida xalqaro majburiyatlar, avvalo, inson huquqlarini hurmat qilish tamoyillari hisobga olinishi lozim.

Davlatlarga o'z ixtiyori bilan xalqaro organlar muhokamasiga alohida shaxslarning huquqlari buzilishiga taalluqli masalalarning kiritishiga hech narsa to'sqinlik qilmaydi. Bu, odatda, xalqaro shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Tegishli qoidalar 1966-yildagi Siyosiy va fuqarolik huquqlari to'g'risidagi Xalqaro paktga birinchi Fakultativ protokolda, 1950-yildagi Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasida, 1969-yildagi Inson huquqlari Amerika konvensiyasida o'z aksini topgan. Ushbu barcha shartnomalar shaxslarning xususiy shikoyatlarni xalqaro organlarda ko'rib chiqish imkoniyatlarini nazarda tutadi.

Bugungi kunda ayrim individual holatlar xalqaro darajada, shartnoma asosida emas va hatto manfaatdor davlatning ishtirokisiz ham ko'rilishi mumkinligi e'tirof etilmoqda. Biroq bunday holatlarni ko'rishning aniq mezonlari ishlab chiqilmagan.

Xalqaro hamjamiyatni alohida mamlakatlarda inson huquqlarining turli jihatlariga rioya qilinishini ko'rib chiqish borasidagi huquqlarining kengayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu, asosan, umumevropa jarayoni doirasida ko'zga tashlanadi. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti, xususan, 1991- yilda Moskvada bo'lib o'tgan Inson mezoni to'g'risidagi Konferensiya hujjatlarida: «inson huquqlari, asosiy erkinliklari, demokratiya va qonun ustuvorligi xalqaro xarakterga ega, chunki ushbu huquq va erkinliklarga rioya qilish xalqaro huquqiy tartibot asoslaridan birini tashkil qiladi», – deb ta'kidlanadi. Shu hujjatning o'zida ishtirokchi davlatlar «ular tomonidan YEXHT inson mezoni bo'yicha qabul qilingan majburiyatlar har bir ishtirokchi davlat uchun bevosita va

qonuniy manfaatga ega bo'lgan masala hisoblanadi va tegishli davlatning mutlaq ichki vakolatlari sirasiga kirmaydi».

To'rtinchidan, avvalo, inson huquqlari bo'yicha davlatlararo hamkorlik sohasi mafkuradan va siyosatdan holi bo'lishi lozim. Bu inson huquqlari bo'yicha masalalar davlatlararo rasmiy aloqalar darajasida mafkuraviy xususiyatdagi munozaralar (bahslar)ni chetlab o'tish zarurligi, muhokamadagi masalalardan faqat targ'ibot maqsadlarida foydalanish mumkin emasligini anglatadi. Bundan tashqari, davlatlar mazkur masalalarni muhokama qilishda faqat siyosiy manfaatlardan kelib chiqmay, imkon qadar obyektivlikka intilishi lozim (masalan, ittifoqdosh davlatlarda inson huquqlarining buzilish miqyosini pasaytirib ko'rsatish yoki ular to'g'risida gapirmay, aksincha, biron-bir sababga ko'ra o'zaro munosabatlarga sovuqlik tushgan davlatdagi holatlarni bo'rttirib ko'rsatish). Davlatlarning inson huquqlari bo'yicha hamkorligi – davlatlararo hamkorlikning bir qismi, aynan shu bois u siyosiy xususiyat kasb etishi mumkin emas, u mafkuradan holi bo'lmog'i zarur.

Inson huquqlari sohasida davlatlararo hamkorlik konsepsiyasini rivojlantirishda 1993-yil 25-iyunda Inson huquqlari bo'yicha umumjahon konferensiyasining Vena deklaratsiyasi va harakat dasturi alohida ahamiyatga ega. Deklaratsiyada inson huquqlari masalasini ko'rishda universallik va obyektivlikni ta'minlashning muhimligi tasdiqlanadi.

Inson huquqlari sohasida davlatlararo hamkorlikning rivojlanish tarixi. Inson huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq ayrim masalalar BMT Ustavi qabul qilinishidan birmuncha ilgari xalqaro hujjatlarda o'z aksini topgan edi. Lekin faqat BMT Ustavi inson huquqlari sohasida keng ko'lamli davlatlararo hamkorlikni boshlab berdi.

Bunday xalqaro hamkorlikning birinchi bosqichi 1945-yildan boshlanib, taxminan 80-yillarning boshlarigacha davom etgan. U inson huquqlari sohasida xalqaro standartlarning shakllanishi bilan xarakterlanadi. Bu jarayon hozirgi kunda ham to'liq tugaganicha yo'q. Lekin 80-yillarga kelib uning sur'ati pasaydi, uning yo'nalishi va urg'usi o'zgardi. Umuman inson huquqlari sohasidagi asosiy xalqaro standartlar tizimi shakllanib bo'ldi.

Taxminan 80-yillarning o'rtalaridan bu boradagi davlatlararo hamkorlik yangi bosqichga – to'plangan xalqaro standartlarning samaradorligini oshirish yo'llarini qidirishga o'tdi. Jahon hamjamiyatining diqqati tobora tegishli xalqaro standartlarni amalga oshirishni ta'minlash maqsadida xalqaro nazorat mexanizmlarini yaratish, ushbu maqsadlarga erishishda ko'maklashuvchi xalqaro tartiblarni ishlab chiqishga qaratilmoqda.

Inson huquqlari sohasida xalqaro tartib va nazorat mexanizmlarini yaratish – hozirgi xalqaro hayotdagi sezilarli hodisadir. Bunday mexanizmlar avval ham, 80-yillargacha ham (masalan, Xalqaro Mehnat Tashkiloti doirasida) yaratilgan edi. Lekin umumiy tendensiya sifatida aynan 80-yillarda paydo bo‘ldi. Agar shu kungacha inson huquqlari bo‘yicha shartnomalarda aksariyat hollarda qandaydir bir implementatsiyaviy qoidalarni o‘z ichiga olmagan bo‘lsa, hozir esa inson huquqlari sohasidagi har qanday shartnomani ishlab chiqishda u yoki bu nazorat (implementatsiyaviy) mexanizmini tuzishni ko‘zda tutadigan modda kiritiladi.

Inson huquqlari sohasida xalqaro hamkorlik tartiblari va mexanizmlari. Barcha xalqaro mexanizmlar va tartiblarni konsensusga (umumiy fikrga) asoslangan va konsensusga asoslanmaganga bo‘lish mumkin.

Konsensusga (umumiy fikrga) asoslangan – bu ishtirokchilarning umumiy kelishuviga asoslanadi. Masalan, Umumevropa jarayoni doirasida yaratilgan tartib va mexanizmlar konsensusga asoslangan, lekin shartnomaviy hisoblanmaydi, chunki ularni tashkil qilishni nazarda tutuvchi hujjatlar siyosiy xususiyatga ega. Asosan konsensusli mexanizmlar va tartiblar yakdillikni nazarda tutmaydigan xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiyalari bilan yaratiladi. Xalqaro mexanizmlar va tartiblarni aynan bir xil tushunish joiz emas. Nazorat mexanizmlari ma‘lum tashkiliy tuzilmalar (qo‘mitalar, ishchi guruhlar, maxsus ma‘ruzachilar va boshqalar)ni bildiradi, tartiblar esa – tegishli axborotni o‘rganish usullari va tartiblarini va bunday o‘rganish natijalariga munosabatda bo‘lishni bildiradi. Bir nazorat organi doirasida turli tartiblardan foydalanilishi mumkin. Xalqaro tashkilotlar tomonidan qo‘llaniladigan tartiblar biron-bir alohida nazorat organisiz, masalan, o‘zining yalpi majlislarida BMTning inson huquqlari bo‘yicha Komissiyasi tomonidan foydalanilishi mumkin.

Ko‘pincha nazorat organi tarkibiga kiruvchi shaxslar o‘z nomidan ishtirok etadilar, ya‘ni o‘z hukumatidan ko‘rsatmalar olmaydilar va ularning oldida o‘z faoliyati uchun javob bermaydilar.

Axborot to‘plash manbalari va usullari bo‘yicha inson huquqlari sohasidagi xalqaro tartiblarni bir necha xilga bo‘lish mumkin:

birinchidan, ushbu sohada davlatlarning o‘z majburiyatlarini bajarishlari to‘g‘risidagi milliy ma‘ruzalarini ko‘rib chiqish;

ikkinchidan, xalqaro majburiyatlarning buzilishi borasidagi davlatlarning bir-biriga nisbatan da‘vosini ko‘rib chiqish;

uchinchidan, huquqlari buzilishi to'g'risidagi alohida shaxslar, guruhlar yoki nohukumat tashkilotlarining shikoyatlarini ko'rib chiqish;

to'rtinchidan, inson huquqlarining buzilishi bilan yoki buzilishi mumkin bo'lgan vaziyatni o'rganish.

Inson huquqlari sohasidagi xalqaro nazorat mexanizmlari jamoa organlari (qo'mitalar, guruhlar va boshqalar) ham yakka tartibda (maxsus ma'ruzachilar) bo'lishi ham mumkin. Jamoa organlari o'z qarorlarini konsensus asosida yoki ko'pchilik ovoz bilan qabul qiladi. Ularning qarorlarining huquqiy tabiati turli xildir. Odatda, ular majburiy xarakterga ega emas. Hatto, ba'zan ularni (maxsus ma'ruzachilarning xulosalari, garchi umumiy qoidaga ko'ra ular ma'ruzaning so'ngida tavsiyalar bersalar-da) qaror deb bo'lmaydi. Ayrim hollarda ular manfaatdor taraflar uchun majburiy xarakterda bo'ladi (inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudining qarori). Pirovard natijada hammasi mazkur organga berilgan vakolatlarga bog'liqdir.

Inson huquqlari sohasidagi xalqaro nazorat mexanizmlari va tartiblari o'z oldida turgan vazifalarni to'la bajarmoqda, deyish qiyin. Ular ba'zan bir-birini takrorlaydi, ortiqcha moliyaviy mablag' talab qiladi, obyektiv bo'lmagan qarorlar qabul qilishga olib keladi. Ammo ularning tashkil bo'lishi va sonining ortib borishi – xalqaro hayotning obyektiv tendensiyalarini aks ettiradi. Shu bois, takomillashtirish va ulardan oqilona foydalanish zarurati birinchi o'ringa chiqmoqda.

Inson huquqlari bilan shug'ullanuvchi xalqaro organlar tizimi inson huquqlari sohasida xalqaro hamkorlikning turli jihatlari bilan shug'ullanuvchi qator umumjahon va mintaqaviy xalqaro tashkilotlardan tashkil topgan. Xususan, bunday tashkilotlarga BMT, YUNESKO, Xalqaro Mehnat Tashkiloti kiradi. Ular asosiy mintaqaviy tashkilotlar, masalan, YEXHT ham diqqat markazida turadi.

BMT vakolatlariga, uning Ustaviga muvofiq, inson huquqlari sohasidagi muammolarni har tomonlama ko'rib chiqish kiradi. Ushbu masalalar bo'yicha Bosh Assambleya rezolyutsiyalar qabul qiladi. U shunday masalalarning ko'pi (ijtimoiy, gumanitar va madaniy masalalar)ni o'zining Uchinchi Qo'mitasiga ko'rib chiqish uchun beradi. Qo'mita ular bo'yicha Bosh Assambleya qabul qiladigan rezolyutsiya loyihalarini tayyorlaydi. Shuningdek, Bosh Assambleya inson huquqlarining u yoki bu masalalari bo'yicha yordamchi organ (masalan, mustamlakachilikni yo'qotish bo'yicha Maxsus qo'mita, aparteidga qarshi Maxsus qo'mita)lar ham tuzadi.

BMTning Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS) inson huquqlari bo'yicha rezolyutsiyalar (shu jumladan, deklaratsiyalar) va shartnomalar qabul qiladi, ular ma'qullash uchun Bosh Assambleyaga yuboriladi. Ularga inson huquqlariga taalluqli masalalarni ko'rishda yordam berish uchun EKOSOS qoshida inson huquqlari bo'yicha Komissiya va ayollar ishi bo'yicha Komissiya tashkil qilingan.

Inson huquqlari bo'yicha Komissiya rezolyutsiyalar qabul qiladi, EKOSOSga yuboriladigan rezolyutsiya va shartnoma loyihalarini tayyorlaydi, alohida masalalar (masalan, o'zboshimchalik bilan o'lim jazosi tayinlash, diniy kamsitish va boshqalar)ni ko'rib chiqish va muayyan mamlakatlardagi (masalan, Afg'onistondagi, Erondagi) vaziyatlarni o'rganish uchun maxsus ma'ruzachilarni yoki ishchi guruhini tayinlaydi.

Inson huquqlari Komissiyasi o'z navbatida o'zining ekspertlar organi kamchilikni himoya qilish va kamsitishning oldini olish bo'yicha kichik komissiya tuzgan.

Inson huquqlari bilan yana BMT Kotibiyatining bo'linmalari – Bosh kotibning o'rinbosari rahbarlik qiladigan inson huquqlari bo'yicha Markaz ham shug'ullanadi. Bir qator organlar borki, ular yuridik jihatdan BMTga va boshqa xalqaro tashkilotlarga bo'ysunmay, inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar asosida tashkil qilingan. Misol sifatida:

birinchidan, 1966-yil 19-dekabrda fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro paktda nazarda tutilgan inson huquqlari bo'yicha (18 nafar ekspertdan iborat) Qo'mita;

ikkinchidan, 1965-yil 21-dekabrda barcha shakldagi irqiy kamsitishlarni bartaraf qilish to'g'risidagi Xalqaro konvensiyada nazarda tutilgan irqiy kamsitishlarni bartaraf qilish bo'yicha (18 nafar ekspertdan iborat) Qo'mita;

uchinchidan, 1984-yil 10-dekabrda qiynoq hamda muomala va jazolashning shafqatsiz g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi turlariga qarshi Konvensiyada nazarda tutilgan qiynoqqa qarshi (10 nafar ekspertdan iborat) Qo'mita;

to'rtinchidan, 1989-yil 20-noyabrda bolalar huquqi to'g'risidagi Konvensiyada nazarda tutilgan bolalar huquqi bo'yicha (10 nafar ekspertdan iborat) qo'mitalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Odatda ushbu organlar a'zo davlatlarning shartnoma qoidalarining bajarilishi bo'yicha ma'ruzalarini ko'rib chiqadi.

Ba'zan inson huquqlari bo'yicha shartnomalarda nazarda tutilgan va xalqaro tashkilotlar tomonidan tuzilgan bir organda o'ziga xos nazorat

mexanizmlarining birligi (nisbati) ko‘zga tashlanadi. Binobarin, Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi Xalqaro paktga muvofiq uning qoidalarining bajarilishi borasidagi ishtirokchi davlatlarning ma‘ruzalari Bosh kotib orqali EKOSOSga yuboriladi. Bunday nazorat EKOSOS tomonidan nazorat funksiyasini o‘z zimmasiga olishga rozi bo‘lgandan keyingina amalga oshgan, chunki EKOSOS – Paktga muvofiq tuzilgan organ bo‘lmay, balki BMT organidir. 1985-yilda EKOSOS Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo‘yicha Qo‘mitani tashkil qilgan. Qo‘mita EKOSOSning nazorat bo‘yicha funksiyasini amalga oshirishga yordamlashadi.

1973-yil 30-noyabrdagi Aparteid jinoyatining oldini olish va jazolash to‘g‘risidagi Xalqaro konvensiyani amalga oshirish uchun nazorat mexanizmi – Uchlik guruhini tuzishda ham o‘xshash huquqiy vaziyat vujudga kelgan edi. Konvensiyaga muvofiq, Uchlik guruhi Komissiya a‘zolari ichidan har yili inson huquqlari bo‘yicha Qo‘mita raisi tomonidan tayinlanadi.

8-mavzu. DIPLOMATIK VA KONSULLIK HUQUQI

8.1. «Diplomatik va konsullik huquqi» tushunchasi va manbalari

Diplomatik va konsullik huquqi. Ko'p tomonlama diplomatiya. Tashqi siyosat va diplomatiya. Keng ma'noda olganda, siyosat – negizi muayyan hokimiyatni xalqaro munosabatlarning u yoki bu sohasi bo'yicha xalqaro sahnada (davlat hokimiyatini yoki davlat hukmronligini) qo'lga kiritish, saqlab turish va undan foydalanish muammosidan iborat ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liq faoliyat sohasidir. O'z navbatida, davlat aholining xalqaro hamjamiyatda ishtirok etishi, vakilligini taqdim etishi va o'z manfaatlarini himoya qilishi uchun zarur shakl kasb etgan jamiyat siyosiy tashkiloti sifatida namoyon bo'ladi.

Davlatning tashqi siyosiy faoliyati ijtimoiy faoliyatning o'ziga xos mazmun kasb etuvchi shakllaridan biridir. U davlatning muayyan organlari bilan davlat siyosiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish bo'yicha, avvalambor, xalqaro munosabatlarning turli sohalarida hukmronligini qo'lga kiritishi, saqlab turish va undan foydalanish bo'yicha shunga vakil qilingan shaxs o'rtasidagi sa'y-harakatlar mujassamligini o'zida namoyon etadi.

Ayni chog'da, bunday faoliyatni e'tirof etilgan xalqaro normalarga rioya qilmay turib, amalga oshirib bo'lmaydi. Xalqaro huquq normalari va prinsiplari, diplomatiya faoliyati jarayonida shakllanar ekan, davlatlarning barcha asosiy guruhlari uchun maqbul bo'lgan kompromiss-murosa ko'rinishida ko'zga tashlanadi. Shu bois, ular aslida ham sinfiy mazmun kasb etmaydi. Davlatning o'z tashqi siyosatini xalqaro huquqda yo'l qo'yiladigan maxsus diplomatik tadbirlar, usullar va uslublar yordamida amalga oshirish nazariyada diplomatiya, deb ataladi.

Keng ma'noda, «*diplomatiya*» tushunchasi davlatlar o'zaro munosabatlarini o'rnatadigan va saqlab turadigan, bir-birlari bilan aloqalarni yo'lga qo'yadigan hamda siyosiy yoki yuridik kelishuvlarni shu ishlar uchun maxsus vakillar orqali ro'yobga chiqaradigan barcha vositalarni qamrab oladi. Shu ma'noda, diplomatiya bir-biri bilan qurolli nizo holatida bo'lgan davlatlar o'rtasida mavjud bo'lishi mumkin. Ammo bu tushuncha iqtisodiy va harbiy nizolarning moddiy jihatdan ko'ra, do'stona bo'ladimi yoxud dushmanlik maqsadidami, yuzaga keladigan munosabatlarga ko'proq taalluqlidir.

Tor ma'noda olganda, *diplomatiya* – xalqaro muzokaralar yuritish san'atidir. Diplomatiya doirasi va shakli xalqaro huquqda belgilanadi. Shu bilan birga, diplomatiya xalqaro huquq normalarini yaratish va joriy etish vositasi ham hisoblanadi. Tashqi siyosat, diplomatiya va xalqaro huquqning xalqaro munosabatlar tizimidagi uzviy birligi hamda o'zaro bog'liqligi xuddi ana shunda namoyon bo'ladi.

Odatda diplomatiya doimiy diplomatiya vakolatxonalari almashinuvi bilan bog'liq va bunday doimiy (yoki hech bo'lmaganda, muntazam) vakolatxona davlatlarga BMT va boshqa yirik hukumatlararo tashkilotlarga o'z a'zolicigini moddiylashtirishi uchun zarur. Bundan tashqari, maxsus missiyalar (yoki ad hoc diplomatiyasi) hamda davlatlarning konferensiyalarida ad hoc (ya'ni muayyan munosabat bilan) vakillari mavjud bo'ladi.

Diplomatiya aloqalarini tartibga soluvchi xalqaro huquq normalari davlatlarning uzoq yillik amaliyoti natijasida ishlab chiqilgan va nafaqat ushbu amaliyotning o'zi bilan, balki milliy huquqning qonunchilik hujjatlari va sud qarorlari bilan ham tasdig'ini topadi. Ushbu sohaga oid huquq endilikda ma'lum darajada Diplomatik aloqalar to'g'risida Vena konvensiyasi (1961-yil) bilan kodifikatsiyalangan. Ushbu konvensiya o'zining qoidalarida «to'g'ridan-to'g'ri ko'zda tutilmagan» masalalarni tartibga soladigan xalqaro odat huquqi normalarini chetlab o'tadi va tabiiyki, davlatlar u yoki bu qoidani shartnomaviy tartibda yoxud xulq-atvorga asoslangan sukutli bitim yo'li bilan o'zgartirish borasida erkindir.

Tashqi aloqalar bo'yicha davlat organlarining maqomi va funksiyalariga taalluqli (boshqacha qilib aytganda, davlatlararo rasmiy munosabatlarni o'rnatish va amalga oshirish tartibini me'yorga solib turuvchi) xalqaro huquqiy normalar tizimi xalqaro huquqiy amaliyotda diplomatiya huquqi, deb ataladi.

Diplomatiya huquqi normalariga quyidagilar kiradi:

birinchidan, diplomatiya vakolatxonalari almashish va ularning faoliyati bilan bog'liq holda yuzaga keladigan davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi normalar;

ikkinchidan, bir davlat tomonidan boshqasiga maxsus missiyalar, shu jumladan, u yoki bu tashqi siyosiy masalani hal etish uchun delegatsiya yoxud vakil yo'llash bilan bog'liq holda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi normalar;

uchinchidan, davlatlarning xalqaro tashkilotlarga vakillik qilishi hamda u yoki bu davlat hududida xalqaro tashkilotlarning faoliyat yuritishi bilan bog'liq holda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga

soluvchi normalar, shu jumladan, xalqaro tashkilotlar, xalqaro doiradagi mansabdor shaxslar va xizmatchilar imtiyozlari hamda immunitetiga doir normalar;

to'rtinchidan, keyingi yillarda diplomatiya huquqiga konsullik huquqini kiritish bo'yicha harakatlar borligini, bu bir paytning o'zida diplomatiya va konsullik xizmatlarining tashqi ishlar mahkamasi doirasida birlashtirilganligi holati bilan izohlanadi.

Xalqaro tashkilotlar, ularning mansabdor shaxslari va xizmatchilari immuniteti hamda imtiyozlariga doir masalalar, qoidaga ko'ra, muayyan xalqaro tashkilot a'zolari yoxud xalqaro tashkilot va u hududida o'z faoliyatini amalga oshirayotgan tegishli davlat o'rtasida tuziladigan maxsus shartnomalarda tartibga solinadi.

Davlatning tashqi aloqalar olib boruvchi organlari tizimi Diplomatik huquq yoxud tashqi aloqalar huquqi¹ – xalqaro huquqning alohida mustaqil tarmog'i bo'lib, rasmiy davlatlararo munosabatlarni tartibga solib turadi.

Tashqi aloqalar huquqi har bir davlatning markaziy hokimiyatiga tegishlidir. Tashqi aloqalarni an'anaviy ravishda ijroiya hokimiyat organlari amalga oshiradi. Har qaysi organning aniq vakolatlari konstitutsiyada va boshqa qonun hujjatlarida belgilanadi.

Demak, xalqaro munosabatlarni muayyan davlat nomidan harakat qiladigan maxsus organlar amalga oshiradi. Har bir davlatning tashqi ishlar organlari shu davlat organlarining muhim tarkibiy qismidir. Davlatning tashqi funksiyalarini amalga oshirishning muhim shakli diplomatik faoliyat hisoblanadi.

Har bir davlatning tashqi ishlar bilan shug'ullanuvchi organlarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh – davlat ichidagi tashqi ishlar organlari;

ikkinchi guruh – xorijdagi tashqi ishlar organlari.

Davlat ichidagi tashqi ishlar organlariga quyidagilar kiradi:

1) davlat boshlig'i;

2) parlament;

3) hukumat boshlig'i;

4) tashqi ishlar vaziri (1969-yildagi Xalqaro shartnomalar huquqi to'g'risidagi Vena konvensiyasining 7-moddasi). Xalqaro huquqqa

¹ Xalqaro huquqning eng qadimiy sohalaridan bo'lgan ushbu soha tarixan «elchilik huquqi» sifatida shakllangan va rivojlangan. XIX asrning boshlarida «diplomatik huquq» nomini oldi.

muvofig, o'z rasmiy maqomiga asosan, quyidagilar maxsus vakolatlarsiz davlat nomidan ish ko'radi.

Davlat rahbarining vakolatlari prezidentlik respublikalarida ayniqsa katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofig, Prezident davlat rahbari sifatida xalqaro munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi nomidan ish ko'radi. U tashqi siyosat borasida rahbarlikni amalga oshiradi, muzokaralar olib boradi, shartnomalar va bitimlarni imzolaydi. Prezident chet davlatlardagi va xalqaro tashkilotlardagi diplomatik vakillarni tayinlaydi. Prezident o'z huzurida akkreditatsiyadan o'tgan chet davlatlar diplomatik va boshqa vakillarning ishonch va chaqiruv yorliqlarini qabul qiladi.

Oliy Bosh qo'mondon sifatida Prezident urush holatlarini hisobga olib, xalqaro huquqda ko'zda tutilgan vakolatlarni, shu jumladan o'zini o'zi mudofalash maqsadida qurolli kuchlardan foydalanish, neytarilitet e'lon qilish, sulh tuzish kabilarni amalga oshiradi.

Parlamentar respublikalarda tashqi aloqalarni amalga oshirishda asosiy vazifa *hukumatga* tegishli bo'ladi.

Parlament tashqi aloqalar bilan shug'ullanuvchi muhim organdir. Parlamentning xalqaro ishlardagi ishtiroki O'zbekistonning xalqaro majburiyatlarini ifodalovchi qonunlar chiqarishi, shartnomalarni ratifikatsiya qilishda qatnashishi bilan belgilanadi. O'zbekiston Konstitutsiyasida parlamentning urush va tinchlik masalalariga taalluqli qonunlar qabul qilish vakolatlari alohida ko'zda tutilgan. Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarda ham milliy parlamentlarning, ham xalqaro parlamentlararo tashkilotlarning o'rni tobora oshib bormoqda. Bu borada BMT bilan Parlamentlararo Ittifoqning o'zaro hamkorligi diqqatga sazovordir.

Tashqi ishlar vazirligi davlatning tashqi aloqalarini boshqarish bilan shug'ullanuvchi ijro organidir. Ular markaziy devon, shuningdek chet davlatlardagi diplomatik vakolatxonalar va konsullik muassasalari, xalqaro tashkilotlar huzuridagi vakolatxonalardan iborat. Tashqi ishlar vazirligining asosiy vazifalari Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi to'g'risidagi Nizomda belgilab berilgan.

Davlatning xorijdagi tashqi ishlar organlariga quyidagilar kiradi:

- 1) diplomatik vakolatxonalar: elchixona va missiyalar;
- 2) konsullik vakolatxonalari;
- 3) xalqaro davlatlararo tashkilotlardagi vakolatxonalari;
- 4) xalqaro konferensiyalardagi delegatsiyalar;

5) maxsus missiyalar.

Shunday qilib, *davlatning tashqi aloqalarni olib boruvchi organlari faoliyati, huquqiy maqomi va funksiyalarini tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi diplomatik va konsullik huquqi deyiladi.*

«Diplomatik va konsullik huquqi» tushunchasi va manbalari. Diplomantik huquq asoslari.

Diplomatik huquq – davlatlar diplomatik vakolatxonalarining huquqiy maqomi va faoliyatini tartibga soluvchi normalar majmui.

Diplomatik huquq manbaiga, avvalo, odat normalari kiradi. Ko'p jihatdan ushbu normalarni umum e'tirof etgan. Ular bir qator universal konvensiyalarda – 1961-yildagi Diplomantik munosabatlar to'g'risidagi Vena konvensiyasida, 1969-yildagi Maxsus missiyalar to'g'risidagi konvensiyada, 1973-yildagi Xalqaro himoyadan foydalanuvchi shaxslarga, shu jumladan diplomatik agentlarga qarshi jinoyatlarning oldini olish va bunday jinoyatlarni jazolash to'g'risidagi konvensiyada kodifikatsiyalangan va to'ldirilgan.

Diplomatik munosabatlarni o'rnatish va vakolatxonalar ta'sis etish davlatlar o'rtasidagi bitimga muvofiq amalga oshiriladi. O'zaro diplomatiya munosabatlarining o'rnatilishi har doim ham o'z-o'zidan vakolatxona ta'sis etishga olib kelavermaydi.

Diplomatik vakilni tayinlash va qabul qilish tartibi akkreditatsiya qilish deb ataladi. Vakolatxona boshlig'i tayinlanishiga qadar yuboruvchi davlat uning shu lavozimga tayinlanishi to'g'risida qabul qiluvchi mamlakatning roziligini (agreman) olishi zarur. Qabul qiluvchi mamlakat sababini izohlamagan holda agreman berishga rozi bo'lmasligi mumkin. Vakolatxona a'zolari prinsip jihatidan akkreditatsiya qiluvchi davlatning fuqarolari bo'lishi kerak.

Agreman olganidan va rasmiy ravishda tayinlanganidan keyin vakolatxona boshlig'iga uning o'zi mansub davlat rahbari imzolagan ishonch yorlig'i, ya'ni umumiy mazmundagi vakolatnoma beriladi. Akkreditatsiya qilish ana shu ishonch yorlig'ini qabul qiluvchi davlat rahbariga topshirish bilan nihoyasiga yetadi va shundan keyin vakil o'z vazifasini ado etishga kirishishi mumkin.

Diplomatik vakolatxonalarining turlariga – elchixona va vakolatxona, ulardan quyiroq darajada esa missiya kiradi. Vakolatxona darajasi odatda tegishli davlatlar o'rtasidagi munosabatlar holati qandayligiga bog'liq bo'ladi. Bunda farqlanishlar huquqiy emas, protokol jihatidangina ahamiyat kasb etadi.

Vena konvensiyasida vakolatxona boshliqlari uch toifadan iborat ekani qayd etilgan: qabul qiluvchi davlat davlatlar rahbarlari huzurida akkreditatsiya qilingan elchilar va vakillar; tashqi ishlar vaziri huzurida akkreditatsiya qilingan ishonchli vakillar.

Elchixonaga favqulodda va muxtor elchi, missiyaga esa vakil yoxud ishonchli vakil rahbarlik qiladi. Ishonchli vakilni muvaqqat ishlar bo'yicha vakildan farqlash joiz, chunki muvaqqat ishlar bo'yicha vakil elchi yo'qligida elchixonani vaqtincha boshqarib turishi mumkin.

Maxsus missiya 1969-yilgi Maxsus missiyalar to'g'risidagi konvensiyada davlatning maxsus masalalarni hal etuvchi yoxud maxsus topshiriqni bajaruvchi muvaqqat vakolatxonasi sifatida belgilangan.

Diplomatik vakolatxonaning asosiy vazifasi vakil qilib yuboruvchi davlatning vakolatxona joylashgan davlatda vakillik qilishidir. Shuning asosida quyidagi boshqa vazifalar kelib chiqadi: qabul qiluvchi mamlakat hukumati bilan muzokaralar olib borish, o'z fuqarolari va yuridik shaxslari manfaatlarini himoya qilish, qabul qiluvchi mamlakatdagi shart-sharoitlar va voqea-hodisalar to'g'risida o'z hukumatiga axborot berib borish, iqtisodiyot, madaniyat, fan sohasida hamkorlikni rivojlantirish.

Diplomatik immunitetlar va imtiyozlar davlat organi sifatida diplomatik vakolatxonaga va vakolatxona xodimlariga tegishli hisoblanadi.

Diplomatik vakolatxona binolari (xonalari) daxlsizdir. Qabul qiluvchi mamlakat ma'murlari ularga faqat vakolatxona boshlig'i roziligi asosidagina kirishlari mumkin. Shu bilan birga, ular binolarga (xonalariga) bostirib kirish va ziyon-zahmat yetkazishdan himoyalash borasida zarur choralar ko'rishga, vakolatxona faoliyat yuritishi uchun tegishli shart-sharoitni ta'minlashga majburdir. Daxlsizlik kemalar, samolyotlar kabi transport vositalariga ham taalluqli bo'lib, ular tintuvdan, rekvizitsiyadan, hibsdan va ijro harakatlaridan xolidir. Bunda avtoinspeksiyaning ko'cha harakati qoidalari buzilganligi holatlarini qayd etish va bular haqida Tashqi ishlar vazirligiga xabar berish huquqi istisno etilmaydi. Transport vositalari daxlsizligi diplomat hisoblanmaydigan haydovchilarga taalluqli emas. Misol uchun, 1995-yilning sentabrida Moskvada garovda ushlab turishda ayblangan Saudiya Arabistoni elchixonasining haydovchisi hibsga olingan va so'ng sudlangan.

Vakolatxona arxivlari va hujjatlari har qanday vaqtda va ularning qayerda joylashganidan, shu jumladan muvaqqat saqlash joylarida ekanidan qat'i nazar, daxlsizdir. Ushbu qoida hatto diplomatik aloqalar uzilgan hollarda ham amal qilaveradi.

Vakolatxona bino (xona) bilan bog‘liq barcha soliqlardan ozod etiladi (moliyaviy immunitet), biroq foydalanish sarf-xarajatlari (elektr energiyasi, suv ta‘minoti bo‘yicha va boshqa to‘lovlar) bundan mustasnodir. Vakolatxona rasmiy ishlar uchun mo‘ljallangan narsalarga bojxona to‘lovi to‘lashdan ozod etiladi (bojxona immuniteti).

Vakolatxona o‘z davlat bayrog‘i va emblemasidan, navbatdan tashqari telegraf va telefon aloqasidan foydalanish imtiyozlariga ega. U rasmiy maqsadlarga qaratilgan aloqalarni amalga oshirishda, shu jumladan shifrdan foydalanishda erkindir. Diplomatik pochmani ochish mumkin emas, uni kuzatib boruvchi diplomatik kuryerlar esa shaxsiy daxlsizlikdan foydalanadi.

Vakolatxona xizmatchilariga qanday immunitet berilishi tegishli shaxsning qaysi xodimlar toifasiga mansub ekaniga bog‘liqdir. Diplomatik darajaga ega *diplomatik xodimlar* to‘liq immunitetdan foydalanadilar. Ular hibsga olinishi yoki biror shaklda ushlanishi mumkin emas. Diplomatning turar joyi, hatto muvaqqat, masalan, mehmonxonadagi joyi, shuningdek unga tegishli buyumlar ham daxlsizdir.

Diplomat jinoiy, fuqarolik va ma‘muriy yurisdiksiyalari immunitetlaridan foydalanadi. Bu diplomat sudlov yurisdiksiyasi va huquqni majburiy joriy etish yurisdiksiyasidan chiqarilgan, deganidir. Tayinlash yurisdiksiyasiga ko‘ra esa, diplomat immunitetga ega bo‘lmaydi, chunki u qabul qiluvchi mamlakat qonunlariga, shu jumladan maxsus diplomatlar uchun mo‘ljallangan qonun hujjatlariga itoat etishga majbur. Shu bilan bir qatorda, diplomatlar o‘zi mansub davlatning to‘liq yurisdiksiyasida bo‘ladilar.

Fuqarolik yurisdiksiyasi immuniteti muayyan cheklashlarga ega bo‘lib, bunda diplomat rasmiy maqomda bo‘lmaydigan holatlar ko‘zda tutilgan. Diplomatga nisbatan tegishli xususiy ko‘chmas mulk yuzasidan mulk da‘vosi; u vasiyatnoma ijrochisi, meros mulk vasiysi, merosxo‘r yoki rad javobini oluvchi xususiy shaxs sifatida namoyon bo‘lgan o‘rinlarda esa, meros da‘vosi qo‘zg‘atilishi mumkin.

Jinoiy yurisdiksiya immuniteti mutlaq mazmun kasb etadi hamda immunitet suiiste‘mol etilgan hollarda ham ta‘sir kuchiga ega bo‘ladi. Bunda diplomatni nomaqbul shaxs deb tan olish va uni chaqirib olishlarini talab qilish asosiy jazo chorasi hisoblanadi. Diplomatni tavsiya etgan davlat uni o‘zi akkreditatsiya qilingan mamlakatda sodir etgan jinoyati uchun jinoiy javobgarlikka tortish huquqiga egadir.

Diplomat qabul qiluvchi mamlakat sudlarida guvoh sifatida ishtirok etishga majbur emas, lekin bu diplomatni qabul qiluvchi mamlakat

iltimosiga binoan bunday guvohlik uchun rozilik berishini istisno etmaydi.

Diplomat bojxona immunitetidan foydalanadi. Uning yuklari orasida olib kirish yoki olib chiqish taqiqlangan narsalar borligi yuzasidan jiddiy asoslar mavjud bo'lgan holatlar bundan mustasnodir. Bunday hollarda yukni ko'zdan kechirish diplomat yoki uning vakili huzurida amalga oshirilishi shart.

Diplomatiya xodimlari moliyaviy immunitetdan foydalanadi – ular bevosita soliqlardan ozod etiladi. Diplomat bilan birga yashaydigan oila a'zolari ham, agar ular qabul qiluvchi davlat fuqarosi hisoblanmasa, bunday immunitetdan foydalanadi.

Tegishli davlatdagi vakolatxonalarning diplomatik xodimlari diplomatik korpusni tashkil etadi va ularga qabul qiluvchi mamlakatda eng uzoq muddat ishlayotgan vakolatxona boshlig'i – duayen boshchilik qiladi. Ushbu korpus va uning duayeni protokol bo'yicha o'z vazifasini ado etadi. Diplomatik immunitet buzilganda, korpus norozilik bildirgan holatlar ma'lum.

Vakolatxona xizmatchilarining ikkinchi toifasi *ma'muriy-texnik* xodimlardan iborat. Ular tarkibiga hisobotchi, shifrovchilar, devonxona xizmatchilari, tarjimonlar va boshqalar kiradi. Keng tarqalgan amaliyotga muvofiq, 1961-yildagi Vena konvensiyasida ma'muriy-texnik xodimlar va ularning oila a'zolari, ayrim ahamiyatli istisnolar ko'zda tutilgan holda, diplomatiya xodimlariga sezilarli darajada tenglashtirib qo'yildi. Fuqarolik va ma'muriy yurisdiksiya immuniteti xizmat vazifasidan tashqari hollarda sodir etilgan xatti-harakat uchun taalluqli emas. Mazkur xodimlar dastlabki zarur narsalar, ro'zg'or buyumlarini poshlinasiz olib kirishlari mumkin, ammo ular bojxona nazoratidan ozod etilmaydilar.

Uchinchi toifa *xizmat ko'rsatuvchi xodimlar* (oshpazlar, bog'bonlar, qo'riqchilar, haydovchilar va boshqalar)dir. Bu guruh a'zolari o'zlarining xizmat vazifasini bajarish davrida sodir etgan xatti-harakatlariga nisbatan immunitetdan foydalanadilar va ularning xizmat maoshlari, agar ular qabul qiluvchi mamlakat fuqarolari bo'lmasa, soliqlardan ozod etiladi.

Xalqaro tashkilotlar va ular xodimlarining imtiyozlari hamda immunitetlari tashkilotlar nizomlarida, ko'p tomonlama konvensiyalarda va qabul qiluvchi mamlakat bilan tuzilgan ikki tomonlama bitimlarda belgilab qo'yiladi.

1946-yilda Bosh Assambleya BMT imtiyozlari va immunitetlari to'g'risidagi konvensiyani qabul qilgan. Konvensiyaga muvofiq, BMT mol-mulki sudlov harakatlari daxl qilmasligi immunitetidan foydalanadi,

shu bilan birga, ayrim hollarda bunday daxlsizlik huquqidan voz kechish ham mumkin. Tegishli binolar va arxivlar daxlsiz hisoblanadi. BMT mulki soliqlar va bojxona to'lovlaridan ozod qilinadi. Tashkilot aloqa vositalarining barcha turlarini qo'llaydi. BMT Bosh kotibi va uning o'rinbosarlari, shuningdek ularning oila a'zolari to'liq diplomatik immunitetdan foydalanadi. Boshqa mansabdor shaxslar funksional immunitetdan foydalanadi: ular mansabdor shaxs sifatida sodir etgan xatti-harakati uchun sud oldida javobgar bo'lmaydi; BMT to'laydigan maoshlari soliqlarga tortishdan ozod etiladi. Mabodo tegishli immunitet odil sudlovni ro'yobga chiqarishga xalal bersa, Bosh kotib mansabdor shaxsga berilgan immunitetdan voz kechishi mumkin. BMTning ixtisoslashgan muassasalari va boshqa xalqaro tashkilotlar ham shu kabi immunitet va imtiyozlarga egadir.

Xalqaro tashkilotlar huzuridagi davlatlar vakillarining immunitet va imtiyozlari mazkur tashkilotlarning ta'sis hujjatlari, ular a'zolarining ko'p tomonlama bitimlari, shuningdek tashkilotlar bilan qabul qiluvchi davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama bitimlarda belgilanadi. Bu boradagi birtalay odat normalari 1975-yilda qabul qilingan va hozircha kuchga kirmagan Davlatlarning universal mazmundagi xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlaridagi vakilligi to'g'risidagi Vena konvensiyasida kodifikatsiyalangan.

Xalqaro tashkilotlar huzuridagi doimiy vakolatxonalarining faoliyati davlatlardagi diplomatik vakolatxonalar faoliyatiga bir qadar yaqindir. Ulardagi farq, avvalo, vakolatxonalarni ta'sis etish va xodimlarni tayinlash tartibida ko'rinadi. Vakolatxonani yoki kuzatuvchilar missiyasini ta'sis etish masalasi qabul qiluvchi davlat ishtirokisiz hal etiladi. Ishonch yorlig'i tashkilotning bosh mansabdor shaxsiga topshiriladi. Mavjud immunitet va imtiyozlar ham diplomatik immunitetlarga o'xshashdir.

Shunday qilib, diplomatik huquq xalqaro huquqning eng qadimiy va muhim mustaqil sohasidir. Xalqaro huquqni diplomatik huquq sohasisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Diplomatik huquq zamonaviy xalqaro huquqning eng kodifikatsiyalangan sohalaridan biridir. Hozirgi kunda diplomatik huquq davlatlarning tashqi siyosiy funksiyalarini amalga oshiruvchi ichki davlat organlari faoliyatini borgan sari ko'proq tartibga solmoqda. Bundan tashqari, davlatlarning diplomatik faoliyatini tartibga soluvchi ichki davlat qonunchiligi ham jadal rivojlanmoqda.

Zamonaviy diplomatik huquqning manbalari xilma-xildir. Ular qatoriga xalqaro shartnoma, xalqaro huquqiy odat va qo'shimcha manba sifatida milliy qonunchilik kiradi.

Xalqaro shartnoma diplomatik huquqning asosiy manbaidir va uning quyidagi turlari mavjud:

1) universal xalqaro shartnomalar. Masalan, 1961-yilgi Diplomatik munosabatlar to'g'risidagi konvensiya zamonaviy diplomatik huquqning yadrosi bo'lib, universal kodifikatsiyalangan hujjatdir;

2) davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama xalqaro shartnomalar;

3) davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi xalqaro shartnomalar;

4) xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi xalqaro shartnomalar.

Konsullik huquqi asoslari. Bu boradagi universal bitim 1963-yilgi Konsullik aloqalari to'g'risidagi Vena konvensiyasidir. Bundan tashqari, O'zbekiston ko'plab ikki tomonlama konsullik konvensiyalariga ham ega.

Konsullik munosabatlari muayyan davlatning boshqa davlat hududidagi jismoniy va yuridik shaxslarining huquq va manfaatlarini himoyalashga qaratilgan xalqaro ma'muriy-huquqiy munosabatlar yig'indisidan iboratdir.

Konsullik munosabatlarining o'rnatilishi va konsulliklarning ta'sis etilishi davlatlar o'rtasidagi bitimlar bo'yicha amalga oshiriladi. Bu munosabatlar diplomatik aloqalar mavjud bo'lmagan, masalan, davlat yoki hukumat de-fakto tan olingan hollarda ham, o'rnatilishi mumkin. Bunday sharoitda konsullik ayrim diplomatik vazifalarni ham bajaradi.

Konsullik munosabatlari istisnoli hollarda, misol uchun urush boshlangan taqdirda, to'xtatiladi.

Konsullik muassasalarining to'rt turi mavjud:

1) bosh konsullik;

2) konsullik;

3) vitse-konsullik;

4) konsullik agentligi.

8.2. Diplomatik va konsullik vakolatxonalarining vazifalari va tartibi

Ularni tegishli tartibda bosh konsul, konsul, vitse-konsul yoxud konsullik agenti boshqaradi.

Konsullar davlatning mansabdor shaxslaridir. Amaliyotda, shuningdek shtatsiz yoki faxriy konsullar ham ma'lum. Faxriy konsullar o'zlarini tayinlaydigan davlatning fuqarosi hisoblanmasligi va mazkur davlat xizmatida bo'lmasligi mumkin. Ular faqat konsullik vazifasini bajarganligi uchungina moddiy rag'batlantiriladi.

Har qaysi konsullik muassasasi konsullik okrugi – o‘z davlati bilan qabul qiluvchi davlat o‘rtasidagi bitimga muvofiq belgilab berilgan hudud doirasida faoliyat yuritadi.

Konsulni tayinlashda muayyan shaxs yuzasidan qabul qiluvchi davlatning oldindan roziligi talab etilmaydi. Yuboruvchi davlat unga *konsullik patenti* beradi. Qabul qiluvchi davlat esa konsullik *ekzekvaturasi* – o‘z okrugida konsullik faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini beruvchi hujjatni topshiradi.

Konsullik muassasalari quyidagi uchta asosiy vazifani bajaradi:

birinchisi – o‘z davlati va uning fuqarolari, shuningdek yuridik shaxslarining manfaatlarini himoya qilish;

ikkinchisi – o‘zaro do‘stona munosabatlar rivojiga ko‘maklashish;

uchinchisi – konsullik faoliyati sohasiga doir axborot berib borish, shu jumladan manfaatdor fuqarolar va yuridik shaxslarga tegishli ma‘lumotlar taqdim etish.

Konsullar quyidagi vazifalarni bajaradilar:

1) konsullik okrugi hududida joylashgan vatandoshlariga qabul qiluvchi mamlakat qonunlari va urf-odatlar haqida ma‘lumotlar beradi;

2) o‘z fuqarolariga pasportlar va yo‘l chiptalari, shuningdek konsul vakil bo‘lib turgan davlatga borishni xohlovchilarga vizalar berishni amalga oshiradi;

3) o‘z okrugi hududida joylashgan vatandoshlarining hisob ro‘yxatini yuritadi;

4) muayyan yurisdiksiya, xususan, notarial harakatlarni va fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etishni amalga oshiradi;

5) konsullik legalizatsiyasi, ya‘ni qabul qiluvchi davlat hukumati chiqaradigan hujjatlardagi imzolarning haqiqiylikini hamda ana shu hujjatlarning shu davlat qonun-qoidalariga muvofiqligini aniqlash va tasdiqlash bilan shug‘ullanadi;

6) fuqarolar vafot etgan taqdirda, ularning manfaatlarini himoya qiladi;

7) voyaga yetmaganlar va muomalaga to‘liq layoqatli bo‘lmagan boshqa fuqarolarining manfaatlarini himoya qiladi;

8) qabul qiluvchi davlat sudlari va boshqa muassasalarida o‘z davlati fuqarolarining huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida ko‘rsatma olish maqsadida, fuqarolarning o‘zlari bunga erisholmagan hollarda, tegishli ravishda vakillik qiladi yoki vakillikni ta‘minlaydi;

9) o'z davlati tergov yoki sudlov organlari topshiriqlarini bajaradi.

Konsullar o'z davlati bayrog'i ostida suzayotgan kemalarga, shuningdek mazkur davlatda ro'yxatga olingan samolyotlarga va ularning ekipajlariga nisbatan nazorat va inspeksiya ishlarini amalga oshiradi. Konsullar bunday kemalar va samolyotlarga yordam ko'rsatadi, ularni ko'zdan kechiradi va kema hujjatlarini rasmiylashtiradi, yo'lda sodir bo'lgan har qanday voqea-hodisani o'rganib chiqadi, kapitan bilan ekipaj o'rtasida yuzaga kelgan nizolarni hal etadi.

Konsullik immuniteti to'lig'icha mazkur muassasaga va uning xodimlariga tegishlidir. Muassasa immuniteti xizmat binolarining daxlsizligidan iborat. Mahalliy ma'murlar bu yerga konsul yoki diplomatik vakolatxonaning ruxsati bilan kirishi mumkin. Bunday ruxsatning berilishi yong'in yoki tabiiy ofat yuz bergan hollarda ko'zda tutiladi. Konsullikka qarashli barcha binolar, shuningdek mol-mulk, shu jumladan transport vositalari jamoatchilik ehtiyoji uchun rekvizitsiya qilinishdan xolidir. Konsullik arxivlari ham diplomatik arxivlar singari daxlsiz hisoblanadi. Ammo qabul qiluvchi davlat hokimiyati organlari konsullik valizlari (pochtalari)ni, agar unda olib ketish uchun ruxsat berilgan narsalardan yoki konsullik yozishmalaridan tashqari boshqa narsa mavjudligiga gumon qilinsa, ochib ko'rishni talab qilishi mumkin.

Konsullik o'z davlat bayrog'i va gerbidan foydalanishi mumkin. Konsullik binolari va konsulxona boshlig'ining qarorgohi barcha soliqlardan ozod etiladi. Konsullik xodimlari qabul qiluvchi mamlakatning barcha hududlarida erkin harakatlanishi mumkin. Konsullik muassasalari barcha aloqa vositalari, shu jumladan kuryerlar va shifrlı ma'lumotlardan foydalangan holda, erkin rasmiy aloqalarni amalga oshirish huquqiga ega.

Konsullik o'z fuqarolari bilan, ushbu fuqarolar esa konsulxona bilan erkin aloqada bo'ladi. Qabul qiluvchi davlatning tegishli organlari konsulxonaga u vakili bo'lgan davlatga mansub fuqarolarning qamoqqa olinishi yoki ushlab turilishi bilan bog'liq barcha holatlar haqida zudlik bilan ma'lum qiladi. Konsullar qamoqdagi o'z fuqarolarini, agar ular bunga qarshi bo'lmasa, borib ko'rishi mumkin.

Qabul qiluvchi mamlakat ma'murlari konsullikka u vakili bo'lgan davlat fuqarolarining o'limi va ularga nisbatan vasiylik o'rnatilishi, shuningdek mazkur davlatda ro'yxatga olingan kemalar va samolyotlarning halokatga uchrashi kabi barcha holatlar haqida xabar beradi.

Konsullik o'z vakolatiga kiruvchi aktlarni amalga oshirganligi uchun konsullik yig'imini undirish huquqiga ega.

Konsulxona xodimlarining immuniteti funksional prinsipga asoslanadi. Immunitetni belgilash maqsadida konsulxona xodimlari uchta toifaga ajratiladi:

1) *konsullikning mansabdor shaxslari* – konsullik vazifasini bajaruvchi shaxslar;

2) *konsullik xodimlari* – ma'muriy yoki texnik vazifalarni bajaruvchi shaxslar;

3) *xizmat ko'rsatuvchi xodimlar.*

Konsullikning mansabdor shaxslari shaxsiy daxlsizlikdan foydalanadi, ular qamoqqa olinishi yoki dastlabki tergovda qamoqda ushlab turilishi mumkin emas. Og'ir jinoyat sodir etish hollari bundan mustasnodir. Lekin bunday hollarda ham kuchga kirgan sud qarori asosidagina ularning shaxsiy erkinligi cheklanishi mumkin. Konsullikning mansabdor shaxsiga qarshi jinoiy ish qo'zg'atilgan taqdirda, u tegishli vakolatli organlarga borishi zarur. Bunday hollarda va mansabdor shaxs qo'lga olingan taqdirda qabul qiluvchi davlat ma'murlari konsullikni zudlik bilan xabardor etadi.

Mansabdor shaxs va xodimlar xizmat vazifasini bajarish vaqtida sodir etgan harakatlariga nisbatan mahalliy yurisdiksiyadan immunitetga egadir. Ushbu qoida uchinchi tomon transport vositasi bilan yetkazilgan zarar uchun qo'zg'atgan fuqarolik da'vosiga nisbatan qo'llanilmaydi.

Konsulxonaning xizmat ko'rsatuvchi xodimlari guvohlik ko'rsatmalari berish uchun sudga chaqirilishi mumkin. Konsullik xodimlari va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar sudda ko'rsatma berishdan bosh tortishi mumkin emas. Agar konsullikning mansabdor shaxsi sudda ko'rsatma berishdan bosh tortsa, unga nisbatan hech qanday majburlash choralari qo'llanilmaydi.

Konsullikning mansabdor shaxslari va xodimlari, shuningdek ularning oila a'zolari barcha soliq va yig'implardan ozod etiladi. Xizmat ko'rsatuvchi xodimlar ish haqiga solinadigan soliqlardan ozod etiladi. Konsullikning mansabdor shaxslari bojxona to'lovlari va ko'rigidan ozod etiladi. Mansabdor shaxslarning yuklari orasida olib kirish yoki olib chiqish taqiqlangan narsalar borligi yuzasidan jiddiy asoslar mavjud bo'lgan holatlarda ko'zdan kechirilishi mumkin. Bunday hollarda yukni ko'zdan kechirish konsullik mansabdor shaxsi huzurida amalga oshirilishi shart.

Davlat konsullik xizmatchisining immunitetidan voz kechishi mumkin. Konsullik xizmatchisining suddagi fuqarolik da'vosi uni qarshi da'voga nisbatan immunitetiga murojaat qilish huquqidan mahrum etadi. Sudlov immunitetidan voz kechish sud qarori bo'yicha ijro harakatlariga nisbatan immunitetdan voz kechish, degani emas.

O'zbekistonda konsullik munosabatlariga oid barcha masalalar 1996-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining konsullik ustavi bilan tartibga solinadi 1.

8.3. Diplomatiya va konsullik vakolatxonalar, ular xodimlarining immuniteti

Diplomatiya va konsullik vakolatxonalarining imtiyozlari va daxlsizliklari. O'zbekiston Respublikasida diplomatiya xizmatining huquqiy asoslari.

Avvalambor, diplomatiya xizmatga oid eng muhim masalalar O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi bilan tartibga solinadi. Konstitutsiya:

birinchidan, O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy prinsiplarini mustahkamlagan (17-modda);

ikkinchidan, xalqaro huquqning umum e'tirof etgan prinsiplari va normalari milliy qonunchilikdan ustunligini e'tirof etgan (Muqaddima);

uchinchidan, O'zbekistonning tashqi aloqalar olib boruvchi organlari tizimini o'rnatgan.

Bundan tashqari, O'zbekistonda tashqi siyosat va diplomatiya huquqqa oid bir qator maxsus qonunlar qabul qilingan. Bular quyidagilar: «Diplomatiya darajalar va martabalarini o'rnatish to'g'risida»gi (1992-y.) va «O'zbekiston Respublikasining chet davlatlarda diplomatiya vakolatxona boshliqlarini tayinlash va chaqirib olish to'g'risida»gi (1992-y.) qonunlari.

Ushbu qonunlar ichida «O'zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatiya vakolatxonalarini boshliqlarini tayinlash hamda chaqirib olish tartibi to'g'risida»gi va «O'zbekiston Respublikasining diplomatiya xodimlari uchun diplomatiya daraja va martabalarini belgilash to'g'risida»gi qonunlar O'zbekistonda diplomatiya xizmatni tashkil etishning huquqiy asoslarini tashkil etadi.

Agar birinchi qonun O'zbekiston Respublikasining diplomatiya vakolatxonalarini boshliqlarini tayinlash hamda chaqirib olish tartibini «Diplomatiya munosabatlar to'g'risida»gi 1961-yildagi Vena konvensiyasiga hamda boshqa umum e'tirof etgan xalqaro huquqiy normalar va qoidalarga muvofiq belgilab bersa, ikkinchi qonun esa, O'zbekiston Respublikasining diplomatiya xodimlari uchun diplomatiya darajalari va martabalarini belgilab bergan.

O'zbekiston Respublikasining chet davlatdagi diplomatiya vakolatxonasining boshlig'i O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan tayinlanadi va chaqirib olinadi. Bu lavozim nomzodligiga doir taklifni O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi tegishli idoralar bilan kelishgan holda kiritadi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti ma’qullagan diplomatiya vakolatxonasi boshlig‘ining nomzodini O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vaziri vakolatxona joylashgan mamlakat Tashqi ishlar vazirligiga (yozma) taqdim etib, uning roziligini (agreman) so‘raydi.

O‘zbekiston Respublikasi diplomatiya vakolatxonasining boshlig‘ini tayinlash vakolatxona joylashgan mamlakatning rasmiy roziligi olinganidan keyin amalga oshiriladi. Vakolatxona joylashgan mamlakatdan javob olingunga qadar diplomatiya vakolatxonasining boshlig‘i lavozimiga nomzod xususidagi ma’lumotlar maxfiy hisoblanadi.

Favqulodda va muxtor elchi yoki favqulodda va muxtor vakil tayinlangan mamlakatga jo‘nab ketgunga qadar O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi unga boradigan davlatning rahbariga topshirishi uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti imzolagan hamda O‘zbekiston Respublikasining Tashqi ishlar vaziri imzosi bilan tasdiqlagan ishonch yorlig‘ini tayyorlaydi.

O‘zbekiston Respublikasining ishonchli vakiliga O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirining qabul qiluvchi mamlakat Tashqi ishlar vazirligi nomiga yozilgan maktubi beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi diplomatiya vakolatxonasining boshlig‘i quyidagi hollarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan chaqirib olinadi:

- 1) diplomatiya vakolatxonasining boshlig‘i almashtirilganda;
- 2) diplomatiya vakolatxonasining boshlig‘i nomaqbul shaxs (persona non grata) deb e’lon qilinganda;
- 3) davlatlar o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar uzilganda;
- 4) davlatlar o‘rtasida urush holati e’lon qilinganda;
- 5) davlat xalqaro huquq subyekti sifatida yo‘qolganda.

O‘zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatiya vakolatxonalarining boshqa a’zolari O‘zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirining buyruqlari bilan tayinlanadilar va chaqirib olinadilar¹.

O‘zbekiston Respublikasida O‘zbekiston Respublikasi diplomatiya vakolatxonalari boshliqlarining 3 darajasi belgilangan:

- 1) chet davlat boshlig‘i huzurida akkreditatsiya qilinadigan favqulodda va muxtor elchi;
- 2) chet davlat boshlig‘i huzurida akkreditatsiya qilinadigan favqulodda va muxtor vakil;
- 3) chet davlat tashqi ishlar vaziri huzurida akkreditatsiya qilinadigan ishonchli vakil.

O‘zbekiston Respublikasi vakolatxonalarining boshliqlari mansub bo‘lishi loyiq ko‘rilgan daraja diplomatiya munosabatlari o‘rnatayotgan davlat o‘rtasidagi ahdlashuvda belgilab qo‘yiladi.

O‘zbekiston Respublikasida quyidagi diplomatiya martabalari – O‘zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi vakolatxonalarining diplomatiya xodimlariga beriladigan alohida xizmat unvonlari belgilanadi:

- 1) favqulodda va muxtor elchi;
- 2) birinchi darajali favqulodda va muxtor vakil;
- 3) ikkinchi darajali favqulodda va muxtor vakil;
- 4) birinchi darajali maslahatchi;
- 5) ikkinchi darajali maslahatchi;
- 6) birinchi darajali birinchi kotib;
- 7) ikkinchi darajali birinchi kotib;
- 8) birinchi darajali ikkinchi kotib;
- 9) ikkinchi darajali ikkinchi kotib;
- 10) uchinchi kotib;
- 11) attashe.

Favqulodda va muxtor elchi, birinchi va ikkinchi darajali favqulodda va muxtor vakil martabalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari bilan beriladi. Ana shu masalalar yuzasidan takliflarni O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vaziri kiritadi. Boshqa diplomatiya martabalari O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirining buyrug‘i bilan beriladi. Bu martabalarni berish haqidagi takliflarni O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining malaka komissiyasi kiritadi. Malaka komissiyasining tarkibi va u haqidagi nizomni O‘zbekiston Respublikasining Tashqi ishlar vaziri tasdiqlaydi. Diplomatiya martabalari O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rahbar va mas’ul xodimlariga ham beriladi.

Birlamchi diplomatiya martabasi – attashe diplomatiya xizmatida kamida bir yil ishlagan kishiga beriladi. Diplomatiya vakolatxonalarining xodimlariga navbatdagi uchinchi kotib, ikkinchi kotib martabalari malakasi hamda xoh markaziy devonda, xoh O‘zbekiston Respublikasining chet ellardagi vakolatxonalarida kamida 2–3 yil, birinchi kotib, maslahatchi martabalari esa kamida 3–4 yil xizmatni muvaffaqiyatli o‘taganligiga qarab beriladi. Ishdagi katta yutuqlari uchun diplomatiya vakolatxonasining xodimi belgilangan muddatdan oldin yuqoriroq diplomatiya martabasi berishga tavsiya etilishi mumkin.

Favqulodda va muxtor elchi, favqulodda va muxtor vakil martabalari bir umrga beriladi. Boshqa diplomatiya martabasiga ega bo'lgan shaxslar O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi tizimidan pensiyaga chiqqanlari taqdirda, ularning bu martabalari saqlanib qoladi.

Favqulodda va muxtor elchi, favqulodda va muxtor vakil, diplomatiya martabalaridan O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining taqdimnomasiga binoan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari bilan mahrum etiladi. Diplomatiya vakolatxonalarining boshqa a'zolari xususida bu masala yuzasidan qarorni O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining malaka komissiyasi taqdimiga ko'ra, Tashqi ishlar vaziri qabul qiladi¹.

Xalqaro tashkilotlarning diplomatik huquqi. O'zbekiston Respublikasida konsullik xizmati.

O'zbekiston Respublikasida konsullik xizmatining huquqiy asoslarini «O'zbekiston Respublikasining Konsullik ustavi» tashkil etadi. Konsullik ustavi 1996-yil 29-avgustda qabul qilingan bo'lib, 4 bo'lim, 13 bob, 78 moddadan iborat². Konsullik ustavi 1963-yilgi Konsullik munosabatlari to'g'risidagi Vena konvensiyasi qoidalari asosida tayyorlangan. Konsullik ustavi to'rt guruh konsullik xizmatiga oid munosabatlarni tartibga soladi:

birinchidan, konsullik muassasalari va ularning faoliyatini tashkil etish;

ikkinchidan, konsullik vazifalari va ularni bajarish tartibi;

uchinchidan, notarial harakatlar, konsulning hujjatlarini qonunlashtirish, konsullik yig'implari;

to'rtinchidan, imtiyozlar hamda immunitetlar va konsul vazifasining tugatilishi.

Konsullik ustavida konsullik xizmatiga oid quyidagi asosiy tushunchalarning mazmun-mohiyati ochib berilgan:

1) *konsullik muassasasi* – O'zbekiston Respublikasi diplomatiya vakolatxonasining konsullik bo'limi, O'zbekiston Respublikasining xorijiy davlatda ta'sis etiladigan bosh konsulxonasi, konsulxonasi, vitse-konsulxonasi va konsullik agentligi;

2) *konsul* – konsullik muassasasining rahbari bo'lgan bosh konsul, konsul, vitse-konsul va konsullik agenti;

3) *konsullikning mansabdor shaxsi* – konsullik vazifalarini bajarish ishi topshirilgan har qanday shaxs, shu jumladan konsullik muassasasining rahbari, shuningdek diplomatiya vakolatxonasi konsullik bo'limining mudiri;

4) *konsullik muassasasining xodimi* – konsullik muassasasiga xizmat ko‘rsatish yuzasidan konsullik muassasasida ma‘muriy yoki texnikaviy vazifalarni bajarish bilan shug‘ullanayotgan har qanday shaxs;

5) *konsullik okrugi* – konsullik vazifalarini bajarish uchun konsullik muassasasi ixtiyoriga berilgan hudud;

6) *konsullik binolari* – konsullik muassasasi ehtiyojlari uchun foydalanilayotgan binolar yoki ularning bir qismi, shuningdek ularga qarashli yer maydonlari;

7) *kema* – O‘zbekiston Respublikasi bayrog‘i ostida suzib yurgan har qanday kema, harbiy kema bundan mustasno;

8) *havo kemasi* – O‘zbekiston Respublikasida ro‘yxatga olingan har qanday havo kemasi, harbiy samolyot bundan mustasno.

O‘zbekiston Respublikasi qaysi davlatlar bilan konsullik munosabatlari o‘rnatgan bo‘lsa, shu davlatlarda konsullik muassasalarini ta‘sis etadi. Konsullik munosabatlarini o‘rnatishga oid bitim bo‘lmagan taqdirda, diplomatik munosabatlarning o‘rnatilishi konsullik munosabatlarning ham o‘rnatilishi deb hisoblanadi. Biroq diplomatik munosabatlarning uzilishi o‘z-o‘zidan konsullik munosabatlarining ham uzilishini va O‘zbekiston Respublikasi konsullik muassasasining tugatilishini anglatmaydi.

O‘zbekiston Respublikasining konsullik muassasalari chet ellarda O‘zbekiston Respublikasining, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari va yuridik shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qiladi. Konsullik muassasalari konsullik joylashgan davlatlar bilan O‘zbekiston Respublikasining do‘stona munosabatlari rivojlanishiga hamda ular bilan iqtisodiy, savdo, ilmiy-texnikaviy, madaniy va boshqa aloqalarning kengayishiga ko‘maklashadi. O‘zbekiston Respublikasining konsullik muassasalari o‘z faoliyatida O‘zbekiston Respublikasi hamda konsullik joylashgan davlat ishtirokchi bo‘lgan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalarga, xalqaro prinsiplarga, ushbu Ustavga, O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga amal qiladi.

Konsullik muassasalari O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligiga bo‘ysunadi va konsulxona joylashgan davlatlarga O‘zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonasi boshlig‘ining umumiy rahbarligida ish ko‘radi.

O‘zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonalarining konsullik bo‘limlarini konsullik bo‘limlarining mudirlari boshqaradi. Bosh konsulxonalar, konsulxonalar, vitse-konsulxonalar va konsullik agentliklarini

tegishli bosh konsullar, konsullar, vitse-konsullar va konsullik agentlari boshqaradi.

O‘zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonalarini bo‘lmagan davlatlarda konsulxonaga joylashgan davlatning roziligi bilan konsul zimmasiga diplomatik vazifalar ham yuklatishi mumkin.

Konsullik muassasasining manzili, uning darajasi va konsullik okrugi konsulxonaga joylashgan davlat bilan kelishilgan holda belgilanadi.

Konsullik muassasasi O‘zbekiston Respublikasi Davlat gerbining tasviri tushirilgan hamda konsullik muassasasining nomi O‘zbekiston Respublikasining davlat tilida yozilgan muhrga ega bo‘ladi. Konsullik muassasasi o‘zi egallab turgan binoga O‘zbekiston Respublikasining Davlat gerbi tushirilgan hamda O‘zbekiston Respublikasining davlat tilida va konsulxonaga joylashgan davlat tilida konsullik muassasasining nomi yozilgan peshlavha o‘rnatish huquqiga egadir. Konsullik muassasasi joylashgan bino ustida O‘zbekiston Respublikasi o‘z Davlat bayrog‘ini o‘rnatishga haqlidir. Konsul o‘z qarorgohiga, shuningdek o‘z xizmat vazifalarini bajarish chog‘ida o‘z transport vositalariga O‘zbekiston Respublikasining Davlat bayrog‘ini o‘rnatishga haqlidir.

Konsullik muassasalarining mansabdor shaxslari va xodimlari O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligida davlat xizmatida bo‘ladilar. Faqat O‘zbekiston Respublikasining fuqarosigina konsullikning mansabdor shaxsi bo‘lishi mumkin. Konsul lavozimiga tayinlanayotganida O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligidan uning konsullik okrugi belgilab berilgan konsullik patentini oladi. Konsul konsulxonaga joylashgan davlatning roziligini (ekzekvaturasini) olganidan keyin, o‘z vazifalarini bajarishga kirishadi. Uning bu vazifaga tayinlanganligi to‘g‘risida konsulxonaga joylashgan davlat ma‘murlari xabardor qilinadi.

Agar konsul biron sababga ko‘ra o‘z vazifalarini bajara olmaydigan bo‘lsa yoki uning lavozimi vaqtincha bo‘sh bo‘lsa, konsulning vazifalarini bajarish ushbu konsullik muassasasining yoki O‘zbekiston Respublikasining konsulxonaga joylashgan davlatdagi boshqa konsullik muassasasining boshqa mansabdor shaxsi zimmasiga yoxud shu davlatdagi O‘zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonasining diplomatiya xodimlaridan biri zimmasiga yuklatiladi.

Konsul Konsullik ustavida hamda O‘zbekiston Respublikasi bilan konsulxonaga joylashgan davlat o‘rtasida imzolangan xalqaro shartnomalarda nazarda tutilgan vazifalarni bajaradi. Konsul o‘z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni shaxsan bajaradi yoki ularning bajarilishini

konsulxonaning boshqa mansabdor shaxsiga topshiradi. Konsul boshqa davlatning konsullik vazifalarini faqat O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining ko‘rsatmasiga binoan va konsulxona joylashgan davlat roziligi bilan bajarishi mumkin.

Konsul o‘zining konsullik okrugi doirasida konsullik muassasasining faoliyati bilan bog‘liq barcha masalalar yuzasidan konsulxona joylashgan davlat ma‘murlariga murojaat etishi mumkin. Konsul har yili kamida bir marta konsullik okrugini aylanib chiqishi shart. Konsul O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslarining konsulxona joylashgan davlatning qonun hujjatlariga ko‘ra va O‘zbekiston Respublikasi va konsulxona joylashgan davlat ishtirokchi bo‘lgan xalqaro shartnomalarga, shuningdek xalqaro prinsiplarga ko‘ra ularga berilgan barcha huquqlardan foydalana olishlari uchun chora-tadbirlarni ko‘rishi shart. Konsul yozma arizalarni ham, og‘zaki shikoyatlarni ham qabul qilishi shart. Konsul O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari va yuridik shaxslarining buzilgan huquqlari tiklanishining chora-tadbirlarini ko‘rishi shart. Konsul uning konsullik okrugida doimiy yashayotgan hamda vaqtincha yashab turgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining hisobini yuritadi. Konsul O‘zbekiston Respublikasi vazirliklari, idoralari, korxonalari, muassasalari va tashkilotlarining konsullik okrugi doirasida turgan vakillariga o‘z xizmat vazifalarini bajarishlarida ko‘maklashadi. Konsul uning konsullik okrugida vaqtincha yashab turgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining konsulxona joylashgan davlatning qonunlari va boshqa normativ hujjatlaridan, shuningdek mahalliy urf-odatlardan xabardor qiladi. Konsulning O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda bo‘lishlariga doir masalalar bo‘yicha farmoyishlari ular uchun majburiy kuchga egadir.

Konsul O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, konsulxona joylashgan davlatda O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining harbiy hisobini yuritadi. Konsul muddatli harbiy (muqobil) xizmatga chaqiriladigan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining O‘zbekiston Respublikasidagi tegishli mudofaa ishlari bo‘limlariga borishlarini ta‘minlaydi.

Konsul O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligida bo‘lgan va O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida yashayotgan bolaning farzandlikka olinishini rasmiylashtirish huquqiga egadir. Agar farzandlikka oluvchi O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi bo‘lmasa, farzandlikka olish uchun O‘zbekiston Respublikasidagi bunga vakolatli organning roziligini olish zarur. Ota-onasining homiyligidan mahrum bo‘lgan O‘zbekiston

Respublikasining voyaga yetmagan fuqarolari ustidan konsul o'z konsullik okrugida vasiylik va homiylik o'rnatilishi chora-tadbirlarini ko'radi. Salomatligining yomonligi tufayli o'z huquqlarini mustaqil amalga oshirishga hamda o'z majburiyatlarini bajarishga qodir bo'lmagan O'zbekiston Respublikasining voyaga yetgan fuqarolari ustidan konsul o'z konsullik okrugida vasiylik va homiylik o'rnatilishi chora-tadbirlarini ko'radi.

Konsul O'zbekiston Respublikasi fuqarosining vafotidan so'ng undan qolgan mol-mulkning qo'riqlanishi chora-tadbirlarini ko'radi. Agar qolgan mol-mulkning hammasi yoki uning bir qismi buzilishi mumkin bo'lgan narsalardan iborat bo'lsa, shuningdek ularning saqlanishi o'ta qimmatga tushadigan bo'lsa, konsul bu mol-mulkni sotish huquqiga ega va tushgan pulni tegishliligiga qarab jo'natishi shart. Konsul meros qilib qoldirilgan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasida bo'lgan meros-xo'rlarga topshirish uchun qabul qilib olish huquqiga egadir. Konsul O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga tegishli pullar, boyliklar, qimmatli qog'ozlar va hujjatlarni saqlab turish uchun qabul qilib olishi mumkin.

Saqlab turish uchun topshirilgan mol-mulk egasi bo'lgan shaxs vafot etgan taqdirda, bunday mol-mulkka nisbatan Konsullik ustavining 35-moddasidagi qoidalar qo'llaniladi.

Konsul, agar bu konsulxona joylashgan davlat qonunlarida man etilmagan bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga taalluqli topshiriqlarni bajaradi. Mazkur topshiriqlar xalqaro shartnomalarga hamda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga rioya etilgan holda bajariladi. Konsul jinoyat sodir etishda gumon qilinib, hibsga olingan (qamalgan) yoki ushlab turilgan yoxud O'zbekiston Respublikasi fuqarosining erkinligini cheklovchi boshqa choralarga tortilgan yoki ozodlikdan mahrum etish tarzida jazoni o'tayotgan, shuningdek sudlov yoki ma'muriy ta'sir choralarning boshqa turlariga tortilgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosiga nisbatan konsulxona joylashgan davlat qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasi va konsulxona joylashgan davlat ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalar qoidalari tatbiq etilishini kuzatib borishi shart.

Konsul ozodlikdan mahrum etish joylaridagi O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini manfaatdor shaxslarning iltimosiga binoan hamda o'z tashabbusi bilan borib ko'rishi hamda ularni saqlab turish shart-sharoitlarini aniqlashi shart. Konsul bunday fuqarolar gigiyena va sanitariya talablariga javob beradigan sharoitlarda saqlanishini hamda ularga nisbatan shafqatsiz va inson qadr-qimmatini tahqirlovchi muomala qilinmasligini kuzatib turishi shart.

Konsul uning konsullik okrugida istiqomat qilib turgan shaxslarning O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligi masalalariga doir arizalarni qabul qilishi shart. Konsul chet elda doimiy yashab turgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolariga, shuningdek qonunga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligini olgan shaxslarga O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi pasportini berish hamda uni almashtirib berish huquqiga ega. Konsul O‘zbekiston Respublikasiga kelish, O‘zbekiston Respublikasidan chiqib ketish va O‘zbekiston Respublikasi hududi orqali tranzit o‘tish uchun vizalar berish, ularning muddatini uzaytirish, ularni bekor qilish, shuningdek berilgan vizalarga o‘zgartirishlar kiritish huquqiga ega.

Konsul O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining fuqarolik holati dalolatnomalarini yozadi. Konsul chet elda doimiy yashab turgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining fuqarolik holatini qayd etish yozuvlariga o‘zgartirishlar, tuzatishlar, qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risidagi, yo‘qotilgan yozuvlarni qayta tiklash, shuningdek familiyasi, ismi va otasining ismini o‘zgartirish haqidagi iltimosnomalarni qabul qilib oladi hamda ularni qarab chiqish uchun vakolatli organlarga yuboradi.

Konsul O‘zbekiston Respublikasining havo, dengiz, daryo kemasida biron shaxsning tug‘ilganligi yoki vafot etganligi to‘g‘risida ma’lumot olishi bilanoq, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tug‘ilganlik yoki vafot etganligi to‘g‘risidagi holatni ro‘yxatga oladi. Konsulning fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish tartibi to‘g‘risidagi yo‘riqnomani O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi bilan O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi tasdiqlaydi.

Konsul o‘z konsullik okrugi doirasida konsulxona joylashgan davlatning aeroportlarida O‘zbekiston Respublikasi havo kemasining komandiri, ekipaji va yo‘lovchilariga konsulxona joylashgan davlatning qonun hujjatlariga hamda O‘zbekiston Respublikasi va konsulxona joylashgan davlat ishtirokchi bo‘lgan xalqaro shartnomalarga muvofiq huquqlar va immunitetlar berilishini kuzatib boradi. Konsul O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik havo kemasi komandiri, ekipaji va yo‘lovchilarining konsulxona joylashgan davlat ma’murlari bilan munosabatlarida yordam berishi, shuningdek zarur hollarda, havo kemasi, uning ekipaji va yo‘lovchilari uchun O‘zbekiston Respublikasiga qaytish yoki parvozni davom ettirish chora-tadbirlarini ko‘rish kerak.

Ushbu sohada konsul quyidagi huquqlarga ega:

1) havo kemasining aeroportga uchib kelishi, undan uchib ketishi va aeroportda turishiga ko‘maklashish;

2) havo kemasida yuz bergan hodisalarning holatlarini aniqlash, havo kemasining komandiri, ekipaj a'zolari va yo'lovchilardan so'rab-surishtirish;

3) havo kemasi, undagi yuk va reysga doir ma'lumotlar olish;

4) zarur hollarda havo kemasi ekipaji a'zolari va yo'lovchilarining davolanishi hamda O'zbekiston Respublikasiga jo'natilishini ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish;

5) O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini, pochta va yuklarni O'zbekiston Respublikasining aeroportlariga boradigan O'zbekiston Respublikasi havo kemalarida jo'natib yuborish;

6) havo kemalariga taalluqli, O'zbekiston Respublikasi ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarda yoki O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan deklaratsiya yoki boshqa hujjatni olish, tuzish yoki tasdiqlash.

Havo kemasi halokatga uchragan, qo'nishga majbur bo'lgan yoki boshqa hodisa sodir bo'lgan taqdirda, konsul o'zining konsullik okrugi doirasida ekipaj va yo'lovchilarga zarur yordam ko'rsatadi. Konsul halokatga uchragan yoki qo'nishga majbur bo'lgan havo kemasini, hodisa xususiyatidan shohidlik beruvchi undagi yuklar va ashyoviy dalillarni qo'riqlash choralarini ko'radi hamda uchish vaqtida yuz bergan hodisa-ning sabablarini aniqlashda O'zbekiston Respublikasi mutaxassislariga ko'maklashadi.

Havo kemasining bortida jinoyat sodir etilgan taqdirda, konsul O'zbekiston Respublikasi ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalardan va O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlaridan kelib chiqadigan vazifalarni bajarishda havo kemasining komandiriga ko'maklashadi.

Agar konsullikning mansabdor shaxsida mavjud bo'lgan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi havo kemasining muayyan aeroportga kirishi bexatar bo'lmasa, konsullikning mansabdor shaxsi havo kemasi kapitanini bundan ogohlantirishi shart.

Chet elda kema sotib olingan taqdirda konsul O'zbekiston Respublikasining Davlat bayrog'i ostida suzib yurish huquqini beradigan muvaqqat guvohnoma beradi.

Notarial harakatlar O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasasida bajariladi. Konsul quyidagi notarial harakatlarni bajaradi:

1) bitimlarni (shartnomalar, vasiyatnomalar, ishonchnomalar va hokazo) tasdiqlaydi. O'zbekiston Respublikasidagi uy-joylarni boshqa shaxsga o'tkazish va garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomalar bundan mustasno;

- 2) meros qilib qoldirilgan mulkning qo‘riqlanishiga doir chora-tadbirlarni ko‘radi;
- 3) meros huquqi to‘g‘risidagi guvohnomani beradi;
- 4) er-xotinning umumiy mulkidagi ulushga egalik huquqi to‘g‘risida guvohnoma beradi;
- 5) hujjatlar nusxalarining va hujjatlardan olingan ko‘chirmalarning to‘g‘riligini shahodatlaydi;
- 6) hujjatdagi imzolarning haqiqiylikini shahodatlaydi;
- 7) hujjatlarning bir tildan boshqasiga to‘g‘ri tarjima qilinganligini shahodatlaydi;
- 8) shaxsning tirik ekanligi faktini tasdiqlaydi;
- 9) fuqaroning muayyan joyda ekanligi faktini tasdiqlaydi;
- 10) fuqaroning fotosuratda aks ettirilgan shaxs ekanligini tasdiqlaydi;
- 11) hujjatlar taqdim etilgan vaqtni tasdiqlaydi;
- 12) pul summalari va qimmatli qog‘ozlarni depozitga qabul qilib oladi;
- 13) ijro xatlarini yozadi;
- 14) saqlash uchun hujjatlarni qabul qilib oladi;
- 15) qonunda nazarda tutilgan boshqa notarial harakatlarni bajaradi.

Notarial harakatlarni bajarayotgan konsul ushbu notarial harakatlarga oid sirni saqlashi shart. Bajarilgan notarial harakatlar to‘g‘risidagi ma‘lumotnomalar va hujjatlar O‘zbekiston Respublikasining notariat to‘g‘risidagi amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq beriladi.

Notarial tartibda tasdiqlanadigan bitimlar, shuningdek ariza va boshqa hujjatlar notarial harakatlarni bajarayotgan konsul huzurida imzolanadi. Agar bitim, ariza yoki boshqa hujjat konsul yo‘qligida imzolangan bo‘lsa, imzo chekkan hujjatni o‘zi imzolaganligini shaxsan tasdiqlashi lozim. Konsul notarial harakatlarni bajarayotgan vaqtda O‘zbekiston Respublikasining fuqarolariga ularning huquq va majburiyatlarini tushuntirishi, bajarayotgan notarial harakatlarining oqibatlari to‘g‘risida ogohlantirishi shart. Konsul o‘z nomiga va uning nomidan xotining (erining) va o‘zining yaqin qarindoshlari nomiga va ularning nomidan notarial harakatlar bajarishi mumkin emas.

Konsullik muassasasida notarial ish yuritish O‘zbekiston Respublikasining davlat tilida amalga oshiriladi. Agar notarial harakatni bajarish iltimosi bilan murojaat qilgan shaxs ish yuritilayotgan tilni bilmasa, notarial harakatni bajarayotgan konsul yoki konsul taniydigan tarjimon rasmiylashtirilayotgan hujjatlarning matnlarini unga tarjima qilib berishi lozim.

Agar O‘zbekiston Respublikasida istiqomat qilgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi foydasiga meros ochilganligi ma’lum bo‘lib qolsa, konsul meros va ehtimol tutilgan merosxo‘rlar to‘g‘risida o‘zi bilgan barcha ma’lumotlarni O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligiga darhol xabar qilishi shart.

Agar notarial harakatni bajarish O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lsa, konsul bunday harakatlarni bajarishni rad etadi. Agar hujjatlar O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari talablariga mos kelmasa yoki o‘z mazmuniga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasining davlat manfaatlariga zid bo‘lsa yoxud fuqarolarning sha’ni va qadr-qimmatiga putur yetkazuvchi ma’lumotlarga ega bo‘lsa, konsul bunday hujjatlarni notarial harakatlarni bajarish uchun qabul qilmaydi. Notarial harakatni bajarish to‘g‘risidagi shaxsning iltimosiga binoan, unga rad etishning sabablari bayon qilinishi va uning shikoyat qilish tartibi tushuntirib berilishi lozim.

Konsul o‘z konsullik okrugidagi mahalliy ma’murlar vakillarining ishtirokida tuzilgan yoki ana shu ma’murlardan kelgan hujjatlar va aktlarni qonunlashtiradi. O‘zbekiston Respublikasining organlari ana shunday hujjatlar va aktlarni, agar O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida yoki O‘zbekiston Respublikasi va konsulxona joylashgan davlat ishtirokchi bo‘lgan xalqaro shartnomalarda o‘zgacha hol ko‘zda tutilgan bo‘lmasa, konsul qonunlashtirganidan keyingina qarab chiqish uchun qabul qiladi. Konsulning hujjatlarni qonunlashtirishining mohiyati ana shu hujjatlar va aktlardagi imzolarning haqiqiylikini va hujjatlar bilan aktlarning konsulxona joylashgan davlat qonunlariga muvofiqligini aniqlash hamda shahodatlashdan iboratdir. Konsulning hujjatlarni qonunlashtirish tartibini O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi belgilaydi.

9-mavzu. XALQARO IQTISODIY VA EKOLOGIK HUQUQ

9.1. «Xalqaro iqtisodiy munosabatlar» tushunchasi, mohiyati va ularni huquqiy tartibga solish usullari. Xalqaro iqtisodiy huquq, uning maqsad va prinsiplari

Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlar juda rang-barangdir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar jumlasiga xalqaro kredit va moliyaviy munosabatlar, xalqaro transport munosabatlari, xalqaro iqtisodiy hamkorlik munosabatlari, xalqaro savdo munosabatlari, xalqaro investitsiyaviy munosabatlar va boshqalar kiradi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda turli davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar, transmilliy kompaniyalar ishtirok etishi mumkin.

Agar, xalqaro mulkiy munosabatlar asosan davlatning ichki huquqi, ya'ni xalqaro xususiy huquq normalari bilan tartibga solinsa, xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar xalqaro ommaviy huquq, xususan, uning mustaqil sohasi bo'lgan xalqaro iqtisodiy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Xalqaro iqtisodiy huquq – xalqaro iqtisodiy munosabatlarda xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar yig'indisi.

Xalqaro iqtisodiy huquq qadim tarixga ega. U savdo va dengizda suzishga oid davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos shakli bo'lib kelgan. Xalqaro iqtisodiy shartnomalar, dastavval, savdo bitimlari, keyinchalik transport, aloqa, sanoat mulki va boshqa iqtisodiy munosabatlarga oid hujjatlar shaklida bo'lgan.

Xalqaro iqtisodiy huquq xalqaro huquqning alohida tarmog'i bo'lib, uning prinsiplari va normalari davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi.

Hozirgi zamon xalqaro iqtisodiy munosabatlar negizini bozor iqtisodiyoti prinsiplari tashkil etadi. Bu xalqaro iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy usullar bilan tartibga solinishi kerak, deganidir. Jahon bozorining ravon, bozordagi narx-navo va tovarlar miqdori keskin o'zgarishlarga yuz tutmay, harakatlanishi muvaffaqiyat garovidir. Ayni vaqtda xalqaro huquq subyektlari, ya'ni davlatlar taraqqiyot darajasidagi keskin farqlanishlar ham bozor rivojiga to'sqinlik qiladi. *Shunday qilib, xalqaro iqtisodiy huquq quyidagi bir necha maqsadlarga yo'naltirilgan:*

– monopolizm, ya'ni bozorga yagona ta'minotchi hukmron bo'lishiga qarshi kurashish;

– risoladagidek ishlash amaliyotini qo'llab-quvvatlash;

– subyektlarning taraqqiyot darajalarini tenglashtirish;

– xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish;

– xalqaro iqtisodiy hamkorlikka ko'maklashish.

Xalqaro iqtisodiy huquqning bu maqsadlari uning quyidagi asosiy xususiyatlarini belgilab beradi:

1) umumjahon ahamiyatiga molik ekanligi;

2) turli davlatlarning xo'jalik faoliyatiga o'zaro singib keta olishining natijasi o'laroq, xalqaro va ichki huquq o'rtasida umumiy xalqaro huquqqa nisbatan yaqinroq darajada aloqadorlik mavjudligi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar o'ta murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu aloqalarning asosiy qismi jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasida amalga oshiriladi. Bunday faoliyat bevosita davlatlarning ichki huquqi va bilvosita (davlatlar orqali) xalqaro iqtisodiy huquq bilan tartibga soladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar amaliyotida bir qancha rejimlar yuzaga kelganki, davlatlar boshqa davlatlarni, ularning jismoniy va yuridik shaxslarini o'z hududlarida ana shu rejimlar asosida faoliyat yuritishiga ruxsat etadi:

Davlatning mumkin qadar qulaylik berish rejimi. Bu, bir davlat boshqa davlatga yoki uning fuqarolariga uchinchi bir davlat va uning fuqarolariga taqdim etilganidan kam bo'lmagan darajada qulaylik yaratishga qaratilgan rejimdir.

Milliy rejim. U ikki turdan iborat bo'lib, *birinchisi*, umumiy huquqqa nisbatan milliy rejim iloji boricha ko'proq davlatlarda amal qilib, o'z huquq va majburiyatlari borasida mahalliy fuqarolarga tenglashtirilgan, qonunda ko'zda tutilgan hollar bundan mustasno, barcha chet elliklarga yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga taqdim etiladi.

Ikkinchisi, maxsus iqtisodiy huquqlarga nisbatan milliy rejim chet elliklarga yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga qonunda maxsus ko'zda tutilgan alohida huquqlar taqdim etilishini anglatadi. Iqtisodiy faoliyat sohasida chet elliklar bilan mahalliy fuqarolarning maqomini to'laligicha tenglashtirib qo'yish ma'qullanmaydi, negaki bu milliy iqtisodiyotni xavf ostida qoldirishi mumkin.

Maxsus rejim – xorijiy davlatlar va ularning fuqarolariga qonunda yoki xalqaro shartnomada maxsus ko'zda tutilgan alohida huquqlarni taqdim etish.

Preferensial rejim bir iqtisodiy birlashmaning fuqarolari yoki davlatlariga yoxud qo‘shni mamlakatlarga alohida qulay shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi.

Xalqaro iqtisodiy huquq obyektlarini tartibga solishning murakabligi shundaki, u xilma-xildir. Masalan, savdo, moliyaviy, investitsiyaviy, transport va boshqa masalalar bo‘yicha munosabatlarni qamrab oladi. Shunday qilib, xalqaro iqtisodiy huquq tarkibiga savdo huquqi, moliyaviy huquq, investitsiyaviy huquq va boshqa kichik tarmoqlar kiradi.

Xalqaro iqtisodiy huquqning umumiy prinsiplari bo‘lib xalqaro huquqning asosiy prinsiplari amal qiladi. Maxsus prinsiplar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- kamsitmaslik, ya’ni barcha subyektlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etishdagi teng huquqliligi prinsipi;
- o‘zaro manfaatdorlik prinsipi;
- har bir davlatning o‘z tabiiy boyliklariga suvereniteti prinsipi;
- tashqi iqtisodiy aloqalarni tashkil etish shaklini tanlash huquqi prinsipi;
- iqtisodiy qulay sharoitlar yaratib berish prinsipi;
- milliy rejim prinsipi.

Xalqaro iqtisodiy huquq manbalari. Xalqaro iqtisodiy huquq manbalari, umuman olganda, umumiy xalqaro huquq manbalarining o‘zidir. Shu bilan birga, ayrim o‘ziga xos maxsus manbalari ham mavjud.

Xalqaro iqtisodiy huquq maxsus manbalarining aksariyatini xalqaro shartnomalar, shuningdek, xalqaro «yumshoq» huquq normalari tashkil etadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishga doir qoidalar quyidagi turli xil hujjatlarda aks etgan bo‘ladi:

- 1) iqtisodiy mazmundagi maxsus bitimlar;
- 2) umumsiyosiy hujjatlar;
- 3) jahon iqtisodiyotining globallashuvi munosabati bilan iqtisodiy masalalar bo‘yicha shartnomalarning tobora ko‘proq qismini tashkil etayotgan ko‘p tomonlama shartnomalar;
- 4) xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, shuningdek, mintaqaviy integratsiyalashgan birlashmalarning ta’sis hujjatlari va ana shu tashkilotlar hamda birlashmalar qabul qiladigan hujjatlar.

Xalqaro iqtisodiy huquq shartnomalarini ishtirokchilar soni (tarkibi) bo‘yicha ikki guruhga ajratish mumkin:

– davlatlararo (yoki hukumatlararo, tashkilotlararo doirada turli mamlakatlarning bir xil maqomdagi subyektlari o‘rtasida tuziladigan) shartnomalar;

– diogonal, ya’ni davlat bilan boshqa davlatning jismoniy yoki yuridik shaxslari o‘rtasida tuziladigan shartnomalar.

Tartibga solish predmeti bo‘yicha xalqaro shartnomalar bir necha turlarga bo‘linadi.

1. *Savdo shartnomalari* (savdo to‘g‘risida, savdo va dengizda suzish to‘g‘risida, savdo va navigatsiya to‘g‘risida) davlatlar nomidan tuzilib, ratifikatsiya qilinishi zarur. Ular hukumatlararo yanada aniqroq bitimlar tuzish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Savdo bo‘yicha umumiy rejimdan tashqari, bunday shartnomalarda bojxona-tarif bo‘yicha qarorlar mavjud bo‘ladi, ular jismoniy va yuridik shaxslarning maqomini belgilaydi, kema qatnovi va transportning boshqa turlari qatnovi umumiy rejimi va boshqalarni joriy etadi. Bunday shartnomalarda hamkorlikning institutsiyaviy mexanizmlarini tashkil etish haqidagi qoidalar tez-tez duch kelish mumkin. Aksar hollarda savdoga taalluqli qoidalar do‘stlik to‘g‘risidagi shartnomalarga kiritiladi.

2. *Tovar ayirboshlash va to‘lovlar to‘g‘risidagi shartnomalar* tovar ayirboshlashga tegishli mahsulotlar kontingentini (nomi va miqdorini) belgilaydi. Kontingent doirasida tovarlarni olib kirish va olib chiqish uchun litsenziyalar beriladi. Ko‘pincha tovar ayirboshlash to‘g‘risidagi bitimlarda to‘lovlar haqidagi qoidalar mavjud bo‘ladi. Bu qoidalar nafaqat tovar ayirboshlash hisob-kitoblari, balki u bilan bog‘liq sarf-xarajatlar, transport, sug‘urta, fraxt va boshqa to‘lovlarga doir masalalarni ham belgilab beradi. Bular odatda uzoq muddatli savdo bitimlari bo‘lib, har yili ularga qo‘shimcha ravishda nisbatan aniq masalalar bo‘yicha protokollar imzolab boriladi.

3. *Kliring bitimlari* tashqi savdoda, chet el valutasini ko‘chirmagan holda, yuzaga keladigan muqobil talab va majburiyatlarni hisobga olish yo‘li bilan o‘zaro hisob-kitoblar tartibini belgilaydi. Bundan maqsad o‘zaro to‘lovlarni muvozanatlashtirishdan iboratdir. Hisob-kitoblar amalga oshiriladigan valuta kursi o‘zgarib turishini nazarda tutgan holda, bunday bitimlarga «valutaviy izoh» kiritiladiki, unga ko‘ra, valuta kursi o‘zgarganda, kredit hisob raqamlaridagi mablag‘ to‘g‘ridan-to‘g‘ri qayta hisoblab chiqiladi.

4. *Iqtisodiy, ilmiy-texnik hamkorlik to‘g‘risidagi bitimlar* sirasiga, odatda, shu sohalardagi hamkorlikning uzoq muddatli dasturlari kiradi.

Ularda ko‘pincha ijro mexanizmlarini tashkil etish ko‘zda tutilgan bo‘ladi.

5. *Kredit bitimlarida* tomonlar kreditlashning asosiy shartlarini belgilaydilar. Bunda banklar va firmalar kreditlash subyektlari hisoblanadi. Bu guruhga xususiy mulkni davlat mulkiga aylantirishdan (natsionalizatsiyadan) kafolatlovchi investitsiya rejimi to‘g‘risidagi bitimlar ham kiradi.

6. *Soliq bitimlarining* mavzui odatda ikki tomonlama soliqqa tortishga barham berishdan iborat bo‘ladi.

Universal xalqaro tashkilotlarning aktlari rezolyutsiyalar va deklaratsiyalar shaklida bo‘ladi. Ular yuridik hujjat hisoblanmasa-da, ijrosidan bo‘yin tovlash mumkin bo‘lmagan o‘ziga xos umumiy normativ fon yaratadi.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning aktlari bir necha turdan iboratdir:

1) konvensiyalar – a‘zo davlatlar tomonidan imzolaniadi yoki boshqacha tarzda barcha xalqaro shartnomalar kabi qabul qilinadi;

2) rezolyutsiyalar va deklaratsiyalar – majburiy mazmunga ega bo‘lmagan va umumiy fikrni ifodalovchi hujjatlar;

3) tavsiyalar – rasman majburiy mazmunga ega bo‘lmasa-da, aksariyat hollarda a‘zo davlatlar majburiy hujjatlar sifatida qabul qiladi. Ularning bajarilmasligi a‘zo-davlatlarning o‘z manfaatlariga ziyon yetkazishi mumkin;

4) asosiy yo‘nalishlar (umumiy tavsiyalar, rahbariy ko‘rsatmalar) – ular o‘zining yuridik ahamiyati jihatidan tavsiyalarga yaqin turadi. Ularning asosiy mazmuni a‘zolarning tegishli soha huquqiy rivojidadagi tendensiyalar to‘g‘risidagi fikrlaridan iboratdir;

5) muomala kodekslari XX asrning 70-yillaridan e‘tiboran davlatlararo munosabatlar amaliyotiga kirib keldi. Bu alohida toifadagi subyektlar yoki iqtisodiy faoliyatning muayyan sohasi (texnologiyalar yuborish, cheklangan xizmat amaliyoti ustidan nazorat) bo‘yicha muomala qoidalari majmuidir. Rasman tavsiyaviy mazmunga ega bo‘lsa-da, ularning ahamiyati milliy qonunchilikni ishlab chiqish uchun o‘ziga xos model bo‘lib xizmat qilishda ko‘rinadi. Misol tariqasida Tarmoq konferensiyalari muomalasi kodeksini oladigan bo‘lsak, alohida kema qatnovi tarmoqlarida ishlaydigan kema qatnovi kompaniyalari guruhlarini ushbu qoidalar majmui bo‘yicha faoliyat yuritadi. Muomala kodeksi ushbu qoidalarni ozmi-ko‘pmi universallashtiradi, ya‘ni bu qoidalarning dunyo miqyosida uyg‘unlashuvi yo‘lida xizmat qiladi.

BMT tizimida xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan bir qator organlar shug‘ullanadilar. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- 1) BMT Bosh Assambleyasi;
- 2) BMTning Iqtisodiy va Ijtimoiy kengashi (EKOSOS);
- 3) YUNKTAD-BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha komissiyasi;
- 4) YUNIDO-BMTning sanoat taraqqiyoti bo'yicha konferensiyasi;
- 5) YUNSITRAL-BMT Bosh Assambleyasining xalqaro savdo huquqi bo'yicha komissiyasi;

6) EKOSOSning beshta mintaqaviy – iqtisodiy komissiyasi (Yevropada – EKE; Osiyo va Tinch okeani mintaqasida – ESKATO; Lotin Amerikasida – EKLA; Afrikada – EKA; G'arbiy Osiyoda – EKZA).

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar turli mintaqalarda ham ko'plab tuzilgan.

Umuman olganda, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar barcha xalqaro tashkilotlarga xos bo'lgan maqomga egadir (yuridik tabiati, vakolatlari ko'lami, xalqaro huquqiy subyektliligi ta'sis hujjati qoidalarida belgilanadi). Ammo xalqaro iqtisodiy tashkilotlar ko'pincha nosiyosiy hisoblanganligi tufayli, davlat ularga iloji boricha kengroq vakolatlar berishga intiladi. Aksariyat xalqaro iqtisodiy tashkilotlar o'zining asosiy vazifasini huquq ijodkorligi roli bilan bog'laydilar. Boshqalari esa, asosan, boshqaruv funksiyasini bajara borib, a'zo-davlatlar hududida amal qiladigan boshqaruv hujjatlarini ishlab chiqadi.

Transmilliy korporatsiyalar. BMTning Xalqaro savdo huquqi bo'yicha komissiyasi (YUNSITRAL) tomonidan izohlanishicha, «ko'pmillatli kompaniya» atamasi keng ma'noda qo'llanilganda, bo'limlari, filiallari yoki boshqa tashkilotlari orqali tegishli darajada tijorat yoxud boshqa xil iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanadigan kompaniyalarni qamrab oladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar ta'siri natijasi o'laroq, BMT amaliyotida quyidagi ikkita tushuncha paydo bo'lgan:

birinchisi, *ko'pmillatli kompaniyalar* bo'lib, davlatga mansub bo'lgan yoki davlat nazoratidagi kompaniyalardan iboratdir. Ular keyingi tur kompaniyalarga nisbatan mumkin qadar ko'proq qulaylik berish rejimidan foydalanadilar;

ikkinchisi, xususiy shaxslarning mulki hisoblanadigan *transmilliy kompaniyalardir*.

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) xalqaro iqtisodiy aloqalarda tobora ahamiyatli subyektlarga aylanib bormoqda. Jahon savdosining uchdan bir qismi TMK bilan munosabatlar tizimidagi ichki firma savdosi hissasiga to'g'ri kelmoqda. Texnologiya yetkazib berish bo'yicha barcha to'lovlarning uchdan ikki qismidan ko'prog'ini TMK amalga

oshirmoqdalar. Jahon iqtisodiyotining aksariyat masalalari davlatlar emas, ayni ana shu korporatsiyalar tomonidan hal etilyapti.

TMK huquqiy maqomining o'ziga xosligi o'z korxonalarini bir necha mamlakatlarda tashkil etishi natijasida uning davlatlarga nisbatan ko'proq mustaqil ekanida namoyon bo'lmoqda. TMK iqtisodiy nochor davlat bilan yakkama-yakka bellashadigan bo'lsa, uning qo'li baland kelishi tabiiydir.

TMK muammosi O'zbekiston uchun ham dolzarbdir. *Birinchidan*, ko'plab TMK bizning ham bozorimizga intilayotir. *Ikkinchidan*, TMKning huquqiy jihatlari faoliyati bevosita kechadigan davlatlar, shuningdek, uchinchi mamlakatlar bozorlari bilan bog'liq bo'lgan qo'shma korxonalariga taalluqlidir. MDH Iqtisodiy ittifoqini tuzish to'g'risidagi shartnomada tomonlarning «qo'shma korxonalar, transmilliy ishlab chiqarish birlashmalari tuzish»ga ko'maklashish yuzasidan majburiyatlari qayd etilgan. Bu qoida rivojlantirila borib, bir qator shartnomalar imzolangan hamda davlat ishtirokidagi va ishtirokisiz ko'plab qo'shma korxonalar tashkil etilgan.

Xalqaro iqtisodiy huquqda javobgarlik. Davlat xususiy shaxslar hamda transmilliy kompaniyalarning iqtisodiy faoliyati uchun javobgar hisoblanmaydi. Shuningdek, bunday kompaniyalar ham mustaqil yuridik shaxs sifatida o'zi mansub davlatning harakatlari uchun javobgar emas.

Yadro energiyasi, kosmosdagi faoliyat, kimyoviy moddalar bilan bog'liq bo'lgan va «xatarli» deb hisoblangan ishlab chiqarish tufayli ba'zi hollarda yuzaga keladigan vaziyatga ko'ra, muayyan davlat ushbu ishlab chiqarishdan foyda olsa, shu davlatning bunday faoliyati g'ayrihuquqiy emasligiga qaramay, boshqa davlatlarga undan ziyon yetadi. Keyingi yillarda shu kabi holatlarda davlatlarning fuqarolik-huquqiy javobgarligini belgilaydigan bir qator hujjatlar qabul qilindi.

Bir qancha tankerlar avariya uchraganidan so'ng, 1969-yilda Dengizni neft bilan ifloslantirishdan yetkazilgan ziyon uchun fuqarolik javobgarligi to'g'risidagi konvensiya qabul qilindi. Yadroviy ishlab chiqarishdan ziyon yetkazilgan hollar uchun davlatlar zimmasiga anchagina javobgarlik yuklanganligini Yadroviy kemalar operatorlarining javobgarligi to'g'risidagi 1962-yil konvensiyasi misolida ko'rish mumkin.

Xalqaro shartnomalar va davlatlar milliy qonunchiligida ko'rib chiqilayotgan holatlar bo'yicha javobgarlikdan ozod qilish imkoniyatlari ham ko'zda tutiladi. Xalqaro shartnomalardagi ozod qilish uchun asos, odatda, milliy qonunchilikda ko'zda tutilgan qoidalarning o'zidan iborat bo'ladi. Bunday xalqaro shartnomalarda kompensatsiyalar chegarasi belgilab qo'yilganligi ularning muhim jihati hisoblanadi.

9.2. Xalqaro iqtisodiy aloqalarni tartibga solishda xalqaro huquqning o'ri. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatining huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatini xalqaro iqtisodiy munosabatlarga oid ko'p tomonlama va ikki tomonlama shartnomalar hamda milliy qonunlar asosida amalga oshiradi. Bu borada 1998-yil 14-mayda «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi maxsus qonun qabul qilingan. Ushbu qonunning yangi tahriri 2000-yil 26-mayda qabul qilindi¹. Bu qonun tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi. Qonunning asosiy vazifalari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasining:

- iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash;
- iqtisodiy suvereniteti va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish;
- milliy iqtisodiyotini rivojlantirish;
- iqtisodiyotini jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvi uchun shart-sharoitlar yaratishdan iboratdir.

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda, O'zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o'rnatishi va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashash joyiga ega bo'lgan va yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatga olingan jismoniy shaxslar tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishga haqlidirlar.

O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- 1) tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi;
- 2) tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining tengligi;
- 3) savdo va iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishdan o'zaro manfaatdorlik;
- 4) tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini davlat tomonidan himoya qilinishi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2000. –№ 4–5. –148-м.

O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi:

- xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik;
- tashqi savdo faoliyati;
- chet el investitsiyalarini jalb qilish;
- O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorligi ishlab chiqarish, moliya, bank va sug‘urta faoliyati, ta‘lim va kadrlarni tayyorlash, turizm, sog‘liqni saqlash, ilmiy-texnikaviy, madaniy, ekologiya, gumanitar va boshqa sohalarda tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali aloqalarni o‘rnatishi va kengaytirishiga qaratilgan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdir.

Xalqaro tovarlar ayirboshlash sohasidagi tadbirkorlik faoliyati tashqi savdo faoliyati hisoblanadi. Tashqi savdo faoliyati tovarlarni eksport va import qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Tovarlarning O‘zbekiston Respublikasi bojxona hududidan tashqariga, ularni qayta olib kirish majburiyatini olmasdan, olib chiqib ketilishi, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoidalar belgilanmagan bo‘lsa, eksport deb e‘tirof etiladi.

Tovarlarni O‘zbekiston Respublikasining bojxona hududiga, ularni qayta olib chiqib ketish majburiyatini olmasdan, olib kirish import deb e‘tirof etiladi.

Chet ellik investorlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati obyektlariga hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning boshqa turlariga kiritilayotgan moddiy va nomoddiy ne‘matlarning barcha turlari hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka bo‘lgan huquqlar, shuningdek chet el investitsiyalaridan olinadigan har qanday daromad O‘zbekiston Respublikasi hududidagi chet el investitsiyalari, deb e‘tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga moddiy va nomoddiy ne‘matlarni hamda ularga bo‘lgan huquqlarni qo‘yish bilan bog‘liq tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari harakatlarining yig‘indisi O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati deb e‘tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

1) yuridik shaxslar tashkil etish yoki ustav fondlarida (kapitallarda) ulushbay asosda, shu jumladan mol-mulk va aksiyalar sotib olish yo'li bilan qatnashish;

2) O'zbekiston Respublikasidan tashqarida vakolatxonalar, filiallar va boshqa alohida bo'linmalar ta' sis etish;

3) qimmatbaho qog'ozlarni, shu jumladan, xorijiy davlatlarning rezidentlari tasdiqlagan qarz majburiyatlarini sotib olish;

4) konsessiyalarni, shu jumladan, tabiiy resurslarni qidirish, izlab topish, qazib olish yoxud ularda foydalanishga mo'ljallangan konsessiyalarni qo'lga kiritish;

5) mulk huquqini, shuningdek yerga hamda boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini qo'lga kiritish.

O'zbekiston Respublikasida xorijiy davlatlarning savdo va iqtisodiy masalalar bo'yicha vakolatxonalari O'zbekiston Respublikasining tegishli xorijiy davlatlar bilan tuzadigan xalqaro shartnomalari asosida ta' sis etiladi.

Ajnabiy yuridik shaxslar O'zbekiston Respublikasi hududida O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq vakolatxonalar ochishga haqlidirlar.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

– tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish;

– valuta bilan tartibga solish;

– soliq bilan tartibga solish;

– tarif va notarif tartibga solish;

– O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensatsiya va dempingga qarshi choralarni qo'llash;

– tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish tartibini belgilash, shu jumladan, miqdoriy cheklovlar o'rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o'rnatish;

– qurol-yarog'lar, harbiy texnika, ikki xil maqsadda ishlatilishi mumkin bo'lgan tovarlar va texnologiyalarga nisbatan eksport nazoratini o'rnatish;

– olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash;

– texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablarini belgilash;

– tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari uchun preferensiya va imtiyozlar berish.

O‘zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda quyidagi vakolatlarga ega:

1) tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadi;

2) O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligini, iqtisodiy mustaqilligi va iqtisodiy manfaatlari himoya qilinishini ta’minlaydi;

3) O‘zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi xalqaro shartnomalarini tuzadi;

4) O‘zbekiston Respublikasining to‘lov balansini ishlab chiqadi;

5) chet eldan olinadigan kreditlar uchun O‘zbekiston Respublikasi hukumatining kafolatlarini beradi;

6) O‘zbekiston Respublikasining chet ellardagi mulkiga egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

O‘zbekiston Respublikasining Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda vakolatli davlat organi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi:

1) tashqi iqtisodiy faoliyatda davlat siyosati olib borilishini, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlari himoya qilinishini ta’minlaydi;

2) tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini takomillash-tirishga doir takliflarni ishlab chiqadi;

3) qonun hujjatlarida belgilangan vakolatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari faoliyatini muvofiqlashtiradi va tartibga solib turadi;

4) tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda davlat boshqaruv organlari ishini muvofiqlashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasida qonun hujjatlari bilan tovarlar eksporti, importini taqiqlash hamda cheklash belgilanishi mumkin va ular quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

– milliy xavfsizlikni ta’minlash;

– fuqarolar hayoti va sog‘lig‘ini muhofaza qilish, hayvonot va o‘simlik dunyosini hamda atrof-muhitni muhofaza qilish;

– ijtimoiy axloq-odobga va huquq-tartibotga rioya etish;

– O‘zbekiston Respublikasi xalqining madaniy merosini saqlash;

– madaniy boyliklarni noqonuniy olib chiqish, olib kirish va ularga bo‘lgan mulk huquqlarini boshqalarga o‘tkazishdan himoya qilish;

– O‘zbekiston Respublikasining to‘lov balansini saqlab turish;

- O‘zbekiston Respublikasining xalqaro majburiyatlarini bajarish;
- tiklab bo‘lmaydigan tabiiy resurslar tugatilishining oldini olish;
- O‘zbekiston Respublikasining boshqa manfaatlarini himoya qilish.

Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirish natijasida yuzaga keladigan nizolar shartnomada nazarda tutilgan tartibda hal qilinadi. Shartnomada nizolarni hal qilishni tartibga soluvchi qoidalar bo‘lmagan taqdirda, qo‘llaniladigan huquq va hal qilinadigan joy xalqaro xususiy huquqning umum e‘tirof etgan normalariga muvofiq belgilanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining davlat hokimiyati va boshqaruv organlari bilan nizolari O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq hal qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi bojxona bojlari, soliqlar va ularga teng kuchga ega bo‘lgan yig‘imlarni bekor qilishga, tovarlarni eksport va import qilishning miqdoriy cheklovlariga, tovarlarning erkin harakat qilishi yo‘lidagi boshqa to‘siqlarni bekor qilishga qaratilgan erkin savdo to‘g‘risida xorijiy davlatlar bilan xalqaro shartnomalar tuzishi mumkin:

Xalqaro savdo huquqi. 1) Jahon savdo tashkilotini (JST) ta‘sis etish to‘g‘risida; 2) Bojxona tariflari to‘g‘risida; 3) Tovarlar savdosi to‘g‘risida; 4) Xizmatlar savdosi to‘g‘risida; 5) Savdoga taalluqli intellektual mulk huquqlari to‘g‘risida.

Xalqaro savdo sohasida ko‘plab xalqaro tashkilotlar faoliyat ko‘rsatadi. 1964-yili BMT Bosh Assambleyasi rivojlanayotgan mamlakatlar manfaatlarini ko‘zlovchi mustaqil organ – *BMTning savdo va taraqqiyot bo‘yicha konferensiyasini (YUNKTAD)* ta‘sis etdi. U Davlatlarning tranzit savdosi to‘g‘risida konvensiya, xomashyo mahsulotlari savdosi bo‘yicha bitimlar, savdo preferensiyalari global tizimi to‘g‘risida bitimlar va boshqa hujjatlarni ishlab chiqdi.

Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) jahon neft bozorida narx-navo barqarorligini ta‘minlab turish va uning o‘zgarishlariga yo‘l qo‘ymaslik kabi asosiy vazifani bajaradi. OPEK a‘zo mamlakatlarning neft qazib olish siyosatini muvofiqlashtirib turadi.

Xalqaro mahsulot bitimlari – kofe, bug‘doy, kakao, shakar, zaytun yog‘i, kauchuk, qalayi kabi asosiy xom ashyo mahsulotlarini eksport va import qiluvchilarni o‘z safida birlashtiruvchi tashkilotlar ana shunday nomlanadi. Bu tashkilotlar muayyan mahsulotni ishlab chiqarish va bozorga sotish borasida kvotalar ishlab chiqadi. Shu maqsadda ular fondlar va mahsulot zaxiralarini tashkil etadilar.

BMTning Xalqaro savdo huquqi bo‘yicha komissiyasi (YUNSITRAL) 1966-yili BMT Bosh Assambleyasi tomonidan tuzilgan. Uning vazifasi

xalqaro savdo huquqini uyg'unlashtirish va unifikatsiyalashtirishdan iborat.

Xalqaro savdo palatasi – xalqaro nohukumat tashkilot bo'lib, 1920-yilda ta'sis etilgan, savdo odatlari va amaliyotini umumlashtirish bilan shug'ullanadi. Palata tomonidan qabul qilingan «Xalqaro atamalarni izohlashning xalqaro qoidalari» (INKOTERMS) keng ommaviylashgan bo'lib, muntazam ravishda yangilab turiladi.

Jahon savdo tashkiloti: maqomi, tizimi va faoliyatining asosiy yo'nalishlari. Jahon savdo tashkiloti (JST) xalqaro iqtisodiyot sohasidagi barcha bitimlarni amalga oshirishda asosiy o'rinni egalladi. Uning asosiy vazifalaridan biri – savdo va xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida yangi bitimlar tayyorlash. Demak, JSTning faoliyat doirasi savdo sohasi bilangina cheklanib qolmaydi.

JSTga a'zolik savdo uchun foydali shart-sharoit yaratishi bois, ko'pchilik davlatlar unga a'zo bo'lishga intiladilar. Ammo bu oson ish emas, chunki buning uchun har qaysi nomzod tegishli talablarga javob bera olishi, avvalo, uning iqtisodiyoti bozor iqtisodiyotiga asoslanganligi tan olinishi kerak.

JST rivojlangan tashkiliy tizimga ega. Uning yuqori organi barcha a'zo-davlatlar vakillaridan tarkib topgan va ikki yilda bir marta chaqiriladigan sessiyalarda faoliyat yuritadigan *Vazirlar konferensiyasi* hisoblanadi. U JST faoliyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi va uning nizomiga rasmiy izohlar beradi. Qarorlar konsensus asosida qabul qilinadi.

JST ijro organi Bosh kengash bo'lib, u ham barcha a'zo-davlatlar vakillaridan iboratdir. Bosh kengash sessiyalar oraliq'idagi davrda majlislar o'tkazadi va shu davr mobaynida uning vazifalarini bajaradi. Uning qo'l ostida Nizolarni hal etish bo'yicha organ, Savdo siyosati bo'yicha organ kabi muhim organlar, turli kengash va qo'mitalar faoliyat yuritadi.

Nizolarni hal etish bo'yicha organ aslida Bosh kengashning tegishli o'rinlarda nizolarni hal etish bo'yicha organi sifatida o'tkaziladigan maxsus majlisidir. Umuman olganda, ushbu organning ish protsedurasi o'zida arbitraj bilan murosaga keltirish protsedurasi jihatlarini jamlab, aralash mazmun kasb etadi.

Savdo siyosati bo'yicha organ ko'p tomonlama savdo bitimlarining ijrosini kuzatib boradi. Uning faoliyati savdo siyosatida va a'zolar amaliyotida ko'proq «shaffoflik»ka erishishga qaratilgan. Organ davlatlarning savdo siyosatini ular taqdim etadigan ma'ruzalar va JST

kotibiyatining ma'ruzalari asosida ko'rib chiqadi. Natijalar xususida Vazirlar konferensiyasiga axborot topshiradi. Organ har yili barcha xalqaro savdo bilan shug'ullanuvchilarda katta qiziqish uyg'otadigan xalqaro savdo muhiti rivoji haqida sharhlar tayyorlab boradi.

JSTning ishtirokchilar milliy huquqiga ta'sir etish imkoniyatlari alohida e'tiborga sazovordir. JST nizomida qayd etilishicha, «har bir a'zo o'z qonunlari, qarorlari va ma'muriy protseduralarining ilova qilinadigan Bitimlardagi majburiyatlarga muvofiqligini ta'minlaydi». Mutaxassis-larning hisob-kitoblariga qaraganda, JST bitimlarining amalga oshirilishi tufayli jahon daromadi yiliga qariyb 235 milliard dollarga ko'payar ekan. Jahon savdosi 2002-yilga kelib yiliga 755 milliard dollarga o'sdi.

JST faoliyatining asosiy yo'nalishlariga to'xtalamiz.

Birinchi yo'nalish – tariflarni kamaytirish. Rivojlanayotgan mamlakatlar taraqqiy etgan mamlakatlar sanoat mahsulotlarining 72 foizi bo'yicha belgilangan tariflarning 38 foizini bir tomonlama tartibda oshirib yubormaslikka rozi bo'ldilar. O'z navbatida, sanoati rivojlangan mamlakatlar rivojlanayotgan mamlakatlardan import qilinadigan sanoat mahsulotlari uchun o'rtacha tarifni 37 foizga kamaytirishga ko'ndilar.

Ikkinchi yo'nalish – qishloq xo'jalik mahsulotlari savdosini liberallashtirish. Bitimda barcha tarifsiz to'siqlarni tariflar bilan almashtirish ko'zda tutilgan.

Uchinchi yo'nalish – mahsulotning kelib chiqishiga doir qoidalar ilk bor yuridik majburiy kuchga ega shaklda JST bitimida qayd etilgan. Bu qoidalar savdo siyosatida davlatlar zo'ravonligini cheklash va mahsulotlar kelib chiqishi to'g'risidagi milliy qoidalarni proteksion to'siqlarga aylantirishga barham berishga qaratilgan.

To'rtinchi yo'nalish – ogohlantiruvchi choralar to'g'risidagi bitimlarda, agar milliy sanoat jiddiy zarar ko'rayotgan yoki importning mislsiz darajada ortib ketishidan zarar ko'rishi mumkin bo'lsa, ahdlashayotgan tomonlar uchun majburiyatlarni vaqtincha to'xtatib turish yoki ularga o'zgartirishlar kiritish, shu jumladan, tariflar bo'yicha yon berish imkoniyatlari ko'zda tutilgan.

Beshinchi yo'nalish – antidemping choralari milliy sanoatni unga nisbatan kuchliroq bo'lgan xorijiy raqibdan, shuningdek, xorijiy kompaniyalar va hukumatlarning nohalol savdo siyosatidan himoyalash maqsadi ko'zda tutilgan.

Oltinchi yo'nalish – subsidiyalarni cheklash subsidiyalanadigan eksportga qarshi choralar ko'rishga tegishlidir.

Yettinchi yo‘nalish – savdodagi texnik to‘siqlar tovarlarni olib kirish va olib chiqish bilan bog‘liq ko‘p sonli va xilma-xil qoidalar, ishlab chiqarish va sanitariya standartlari, sinovlar va boshqalardan iborat. Bunday to‘siqlarga barham berishdan ko‘zlanadigan maqsad huquqiy tartibga solishni internatsionallashtirish, savdo kontraktlari shartlarini soddalashtirish va bu kabi holatlarda yuzaga keladigan nizolarni hal etishdir.

Sakkizinchi yo‘nalish – savdoni xizmatlar ko‘magida tartibga solish tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Masalan, AQSHning umumiy savdo hajmida xizmatlar savdosi 30 foizni tashkil etadi. Hozircha u ko‘psonli milliy hujjatlar hisobiga ushlab turilibdi va yuzaga kelayotgan muammolar mumkin qadar qulaylik berish rejimiga muvofiq ravishda o‘zaro yon berishlar yo‘li bilan hal etilmoqda.

To‘qqizinchi yo‘nalish – intellektual mulk huquqi. Shu paytga qadar maxsus konvensiyalar bilan tartibga solinar edi. Savdoning intellektual mulkka doir jihatlari bo‘yicha JST bitimlari mavjud konvensiyalarga nisbatan ilg‘orligi bilan ajralib turadi. Ularda himoyaning nisbatan yuqori standartlari belgilangani buning misolidir.

Xalqaro moliya huquqi. Xalqaro moliya huquqi – davlatlararo valuta-moliya munosabatlarini, ya‘ni hisob-kitob, kredit munosabatlari, savdo bitimlarini moliyaviy ta‘minlash, valuta bozorini takomillashtirish, xalqaro valuta-kredit tashkilotlarini tuzish va ularning faoliyatiga doir munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro huquqiy prinsiplar va normalar majmui.

Davlatlar o‘rtasidagi valuta-moliya munosabatlarini tartibga solish ikki tomonlama shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Bu sohaga taalluqli qoidalar, odatda, umumiy mazmun kasb etuvchi iqtisodiy hamkorlik to‘g‘risidagi shartnomalarda o‘z ifodasini topadi.

Valuta-moliya munosabatlari rivojlanib va murakkablashib borgani sari davlatlar ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlar tuzishga ko‘proq e‘tibor bera boshlaydilar. Bunday tashkilotlar orasida 1945-yilda tuzilgan va BMTning ixtisoslashgan muassasasi hisoblangan *Xalqaro valuta fondi* (XVF) markaziy o‘rinni egallaydi. Deyarli barcha davlatlar, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasi va MDHning boshqa mamlakatlari ham XVF a‘zosi.

Xalqaro valuta fondining maqsadi quyidagilardan iborat:

- 1) valuta siyosati sohasidagi hamkorlikni rag‘batlantirish;
- 2) jahon savdosining muvozanatli rivojiga ko‘maklashish;
- 3) valutalar barqarorligini saqlab turish;

4) raqobat nuqtai nazaridan kelib chiqib valutilarning devalvatsiya qilinishiga qarshilik ko'rsatish;

5) valutaning erkin transfertiga ko'maklashish;

6) a'zo mamlakatlar to'lov balanslarining muvozanatsizligiga barham berish uchun mablag'lar ajratish.

Xalqaro valuta fondiga a'zo bo'lish chog'ida har bir davlat unga tegishli sarmoyaning muayyan ulushiga imzo chekadi. Ana shu kvota bilan davlatga tegishli bo'lgan ovoz soni, shuningdek, u olishi mumkin bo'lgan ko'mak miqdori belgilanadi.

Jahon banki juda murakkab xalqaro tuzilmalardan hisoblanadi. Uning tizimiga Jahon banki Prezidentiga bo'ysunuvchi quyidagi to'rtta mustaqil muassasa kiradi:

1) *Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB)*. Aksariyat ko'pchilik davlatlar, shu jumladan, O'zbekiston va MDH mamlakatlari ham uning ishtirokchilari hisoblanadi. Bankning maqsadi – ishlab chiqarish sohaslariga sarmoya kiritish, shuningdek, xususiy va xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish;

2) *Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK)* – BMTning ixtisoslashgan muassasasi bo'lib, maqsadi – rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotiga xususiy ishlab chiqarish korxonalarini rag'batlantirish yo'li bilan ko'maklashishdan iborat. Ko'pchilik davlatlar, shu jumladan, O'zbekiston va MDH mamlakatlari ham uning ishtirokchilaridir;

3) *Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA)* – XTTB otalig'idagi tashkilot, qashshoq mamlakatlarga foizsiz qarzlarni berish bilan shug'ullanadi;

4) *Investitsiya kafolatlari bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (IKKA)*.

Shuningdek *London va Parij klublari* bank ittifoqlari ham mavjud bo'lib, ular davlatlarga xususiy boshqaruvdagi banklardan tijorat shartlari asosida qarz olib berish bilan shug'ullanadi.

Xalqaro investitsiya huquqi. Xalqaro investitsiya huquqi davlatlarning sarmoya kiritish borasidagi munosabatlarini tartibga soluvchi prinsiplar va normalar majmuidir. Xorijiy investitsiyalar – chet el investorlari tomonidan foyda (daromad) olish maqsadida tadbirkorlik obyektlariga va faoliyatning boshqa turlariga omonat qo'yiladigan mulkiy hamda intellektual boyliklarning barcha turlari.

Natsionalizatsiya. Xorijiy mulkni natsionalizatsiya qilish investitsiya huquqi va, umuman, xalqaro huquqning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Xorijiy mulkni natsionalizatsiya qilish xalqaro huquqda tan olingan bo'lsa-da, muayyan shartlar ham ko'zda tutilgan. Masalan, o'zboshimchalikka asoslanmasligi; xususiy emas, balki jamoa manfaatlari yo'lida amalga oshirilishi hamda tezkor va muvofiq tarzda tegishli kompensatsiyalar mavjud bo'lishi kerak. O'zbekiston qonunchiligida natsionalizatsiya to'g'risidagi masala xalqaro amaliyotda tasdig'ini topgan qoidalarga muvofiq hal etiladi. Xalqaro amaliyot kompensatsiya uchun asos natsionalizatsiyadan keyin yuzaga keladi, ammo bunda natsionalizatsiyani amalga oshirish niyati to'g'risida e'lon qilish natijasida yetkazilgan ziyon uning hisobiga kiritiladi, degan prinsipga amal qiladi.

9.3. «Xalqaro ekologik huquq» tushunchasi, mohiyati va prinsiplari

Xalqaro atrof-muhit huquqi, uning taraqqiyoti va prinsiplari. Xalqaro atrof-muhit huquqi atrof-muhit muhofazasi, uning zaxiralaridan unumli foydalanish borasida xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro huquq prinsiplari va normalari majmuidir.

Uzoq davr mobaynida tabiiy muhitni asrab-avaylash na jamiyat va na davlat uchun ustuvor qadriyat hisoblanmagan. Bu borada BMT ustavidek muhim dasturilamal hujjatda ham tabiiy muhit haqida biror so'z deyilmaganligini eslatishning o'zi kifoya.

Keyingi o'n yilliklarda tabiiy muhitni asrab avaylash Yerda hayot davom etishining zaruriy sharti sifatida umuminsoniy qadriyatlardan biriga aylanib bormoqda. Ammo buni anglab yetish jarayoni juda sust kechmoqda. 1972-yilning iyun oyida umuminsoniy miqyosdagi ilk anjuman – Atrof-muhit muammolari bo'yicha BMT konferensiyasi bo'lib o'tdi va unda dastlabki muhim hujjat – BMTning Atrof-muhit muammolari bo'yicha Stokgolm deklaratsiyasi qabul qilindi.

Shundan so'ng xalqaro atrof-muhit huquqi ayrim omillar asosida rivojlana boshladi.

*Birinchi*dan, xalqaro «yumshoq» huquq hujjatlari – rezolyutsiyalar, deklaratsiyalarni qabul qilish yo'li bilan rivojlandi. Bunga BMT Bosh Assambleyasi 1980-yilda qabul qilgan «Davlatlarning Yer tabiatini hozirgi va kelgusi avlod uchun saqlab qolish uchun tarixiy javobgarligi to'g'risida»gi rezolyutsiyasini, shuningdek, 1982-yilda Xalqaro nohukumat tashkilotlar kongressi tomonidan qabul qilingan «Tabiat umumjahon xartiyasi»ni misol sifatida keltirish mumkin.

1992-yil Rio-de-Janeyroda davlatlar, xalqaro tashkilotlarning nufuzli vakillari, olimlar ishtirokida bo‘lib o‘tgan Atrof-muhit va taraqqiyot bo‘yicha BMT konferensiyasi muhim tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Konferensiyada mazkur muammoning holati turli nuqtai nazarlar bo‘yicha o‘rganildi va uni hal etishning yangi, zamonaviy yo‘llari ishlab chiqildi. Xususan, Rio deklaratsiyasi (Global sheriklikning yangi shakllari negizida atrof-muhit muhofazasi bo‘yicha xalqaro hamkorlik kelishilgan prinsiplarining yangilangan majmui), «XXI asr kun tartibi» nomli deklaratsiya va bir qator konvensiyalar qabul qilindi. Ana shu barcha hujjatlarning asosi global hamkorlik konvensiyasi hisoblanadi. O‘zbekiston Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risida va biologik xilma-xillik haqidagi ramkali konvensiyalarning 154 ta ishtirokchisidan biridir.

Ikkinchidan, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasiga doir xalqaro shartnomalarni ishlab chiqish orqali. Hozir bunday shartnomalarning soni ikki yuztaga yetdi. Bu xalqaro shartnomalar hamkorlikning ayrim sohalariga yoki alohida jug‘rofiy hududlarga taalluqlidir.

Xalqaro atrof-muhit huquqi rivojida xalqaro tashkilotlar yetakchi o‘rin tutadi. Ayniqsa, BMTning o‘rni alohida bo‘lib, Bosh Assambleya bu borada prinsipial rezolyutsiyalar qabul qiladi. Shuningdek, Iqtisodiy va Ijtimoiy kengash (EKOSOS) ekologiya masalalari bilan muntazam shug‘ullanadi. Bunda BMT tizimidagi boshqa tashkilotlar hamda uning mintaqaviy komissiyalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. BMTning Sanoat taraqqiyoti bo‘yicha tashkiloti (YUNIDO), YUNESKO, Atom energiyasi bo‘yicha xalqaro agentlik (MAGATE), Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JST), Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) kabi ixtisoslashgan muassasalarining har biri o‘z sohasi bo‘yicha atrof-muhit muhofazasiga oid qoidalarni ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi.

Maxsus xalqaro tashkilot – YUNEP haqida alohida to‘xtalib o‘tish joizdir. Yuridik jihatdan u 1972-yilning dekabrda Bosh Assambleyaning 1972-yilgi Insonni o‘rab turuvchi atrof-muhit muammolari bo‘yicha BMT konferensiyasi tavsiyalariga muvofiq barpo etilgan yordamchi organ hisoblanadi. YUNEP doirasida huquqiy masalalar ishlab chiqiladi, konvensiyalarni tayyorlash borasida tashabbuskorlik ko‘rsatiladi. YUNEP vakillari turli muammolar bo‘yicha bitimlar ishlab chiqish maqsadida o‘tkaziladigan ko‘plab konferensiyalarda ishtirok etadi.

YUNEPning rahbariy organi 58 nafar a‘zodan iborat Boshqaruvchilar kengashi bo‘lib, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan to‘rt yil muddatga saylanadi. Boshqaruvchilar kengashi zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatilgan:

1) tashkilot faoliyatiga umumiy rahbarlik va BMT tizimi doirasida insonni o‘rab turuvchi atrof-muhit sohasiga taalluqli dasturlarni muvofiqlashtirish;

2) yuzaga keladigan muammolar hukumatlar tomonidan tegishli tartibda ko‘rib chiqilishiga erishish maqsadida jahon miqyosida atrof-muhitning holatini muntazam kuzatib borish;

3) atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro hamkorlikka ko‘maklashish va hokazo.

YUNEP qarorgohi Nayrobida (Keniya) joylashgan.

Atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari xalqaro huquqning inson huquqlari, dengiz huquqi, havo huquqi, kosmik huquq va hatto qurolli mojarolar huquqi kabi turli sohalariga taalluqli bitimlarda o‘ziga xos tartibga solish obyektiga aylanmoqda.

Xalqaro ekologik huquq prinsiplari. Xalqaro huquqning asosiy prinsiplari xalqaro ekologiya huquqining umumiy prinsiplari hisoblanadi. 1972-yilgi deklaratsiyada o‘z ifodasini topgan xalqaro atrof-muhit huquqining maxsus prinsiplari quyidagilardan iborat:

1) insonning atrof-muhitga nisbatan munosib va farovon yashash imkonini beradigan darajadagi huquqi;

2) atrof-muhitni hozirgi va kelgusi avlodlar farovonligi yo‘lida muhofaza qilish;

3) tabiat zaxiralaridan ekologik jihatdan asoslangan holda oqilona foydalanish.

Quyidagi bir qator tabiat muhofazasiga qaratilgan prinsiplar esa xalqaro huquqning boshqa tarmoqlaridan o‘rin oladi:

– dengiz muhitini ifloslantirishni taqiqlash;

– atrof-muhitning radioaktiv zaharlanishiga yo‘l qo‘ymaslik;

– tabiiy muhitga ta’sir etuvchi vositalardan harbiy maqsadlarda yoki boshqa har qanday dushmanlarcha foydalanishni taqiqlash.

Bularning barchasi bir qadar umumiy prinsip – atrof-muhitni muhofaza qilish prinsipining shakllanishiga xizmat qiladi. Ayni chog‘da boshqa davlatlarning tabiatga ziyon yetkazganlik uchun javobgarlik prinsipi shakllanayotir.

Atrof-muhitning xilma-xil turlarini muhofaza qilish.

Atrof-muhitning alohida turlari xalqaro huquqiy jihatdan muhofaza qilinadi.

1. Dengiz muhiti xalqaro huquqiy muhofazaning dastlabki obyektlaridan biridir. BMTning 1982-yilgi Dengiz huquqi bo‘yicha konvensiyasida dengizni kemalar ifloslantirishiga barham berishning

umumiy prinsiplari va tabiiy zaxiralarni qazib olish bo'yicha yo'l-yo'riqlar, Jahon okeanida davlatlarning zaxira qazib olish faoliyatiga oid shartlar hamda ularning dengiz muhitini muhofaza etish yuzasidan vakolatlari belgilangan.

Ayniqsa, dengizni neft bilan ifloslantirishga qarshi kurashga alohida e'tibor berilgan. Ilk ekologik universal konvensiya – 1954-yildagi Dengizni neft bilan ifloslantirishning oldini olish bo'yicha London konvensiyasi xuddi shu muammoga bag'ishlangan. Unda kemalardan neft va neft aralashmalarini to'kish taqiqlab qo'yilgan. Tankerlar bilan bog'liq bir qator avariyalardan keyin yangi konvensiyalar qabul qilindi, 1969-yilgi Ochiq dengizda neft bilan ifloslantirishga sabab bo'ladigan avariyalarga (falokatlarga) aralashish to'g'risidagi Bryussel konvensiyasida qirg'oqbo'yi davlatlariga g'oyat katta vakolatlari berilgan. Hatto ular qirg'oqni va qirg'oqbo'yi suvlarini jiddiy tarzda ifloslantirish xavfi yuzaga kelgan taqdirda kema va yukni yakson qilish huquqiga ega. Konvensiyada xuddi shunday hollarda dengizning boshqa moddalar bilan ham ifloslantirilishiga qarshi bir qator qat'iy choralar belgilangan (1973-yilgi protokol).

Tabiiyki, neft bilan ifloslantirish oqibatida yetkazilgan ziyonni qoplash to'g'risidagi masala ham kun tartibidan o'rin olgan. 1969-yildagi Neft bilan ifloslantirishdan kelib chiquvchi zarar uchun fuqarolik javobgarligi to'g'risidagi Bryussel konvensiyasi aynan shu masalaga bag'ishlangan. Unda kema egalarining mutlaq, ya'ni aybiga bog'liq bo'lmagan holdagi javobgarligi mustahkamlangan va shu bilan birga, uning hajmlari yuqori ko'rsatkichlarda bo'lsa-da cheklab qo'yilgan. Neft bilan ifloslantirish oqibatlariga qarshi kurash davlatlarning hamjihatlikdagi harakatlarini taqozo etadi. 1990-yilgi Neft bilan ifloslantirish hollariga tayyorlikni ta'minlash, u bilan kurash va hamkorlik bo'yicha konvensiya xuddi shunday harakatlarni tashkillashtirishga qaratilgan.

Kemalardan har qanday ishlatib bo'lingan chiqindilarni tashlashni man etish masalalari 1973-yilgi Dengizni kemalar ifloslantirishining oldini olish bo'yicha konvensiyada ko'zda tutilgan. 1972-yildagi Dengizni chiqindilar va boshqa materiallar bilan ifloslantirishning oldini olish bo'yicha konvensiya esa ekologik zararli moddalarni dengizga ko'mish muammolariga bag'ishlangan.

Mintaqaviy darajada ham bir qator bitimlar tuzilgan. Bu borada 1976-yilgi O'rta Yer dengizini ifloslanishdan muhofaza etish to'g'risidagi konvensiya ilk keng qamrovli konvensiya hisoblanadi. 1992-yilgi Qora dengizni ifloslanishdan muhofaza etish to'g'risidagi konvensiya yerdagi

ifloslantiruvchi manbalar to'g'risidagi, favqulodda vaziyatlarda neft va boshqa zararli moddalar bilan ifloslantirishga qarshi kurashda hamkorlik haqidagi masalalarga taalluqlidir.

Hayvonot va o'simliklar dunyosi muhofazasi. 1972-yilgi Insonni o'rab turuvchi atrof-muhit muammolari bo'yicha Stokgolm konferensiyasida ma'qullangan prinsipga muvofiq, Yer zaxiralari, shu jumladan, havo, suv, yer yuzasi, hayvonlar, o'simliklar hozirgi va kelgusi avlod manfaatlari uchun jiddiy rejalashtirish va boshqarish yo'li bilan muhofaza etilishi zarur.

Umumiy strategiya nohukumat tashkilot – Xalqaro tabiatni va tabiiy zaxiralarni saqlash ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan va 1982-yilda «Jahon tabiatni saqlash strategiyasi» harakat dasturi sifatida chop etilgan. Hujjatni tayyorlash jarayonida hukumatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ko'plab maslahatlashuvlar o'tkazilgan. «Jahon tabiatni saqlash strategiyasi»ning maqsadi o'z zaxiralarini tartibga solishda hukumatlarga samarali usullarni taklif etish yo'li bilan tirik zaxiralarni saqlab qolish natijasida barqaror rivojlanishga erishishlariga ko'maklashishdan iboratdir. «Strategiya» muhim ekologik jarayonlarni va tuproqni tiklash va muhofaza etish, oziq moddalarni qayta ishlash, suvni tozalash, biologik xilma-xillikni saqlash kabi o'zini o'zi saqlab qolish tizimlarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan. Aksariyat muhim hayotiy jarayonlar aynan ana shularga bog'liqdir. Hayvonlar va o'simliklarning muayyan turlari, shuningdek, ekotizimdan foydalanishni qo'llab-quvvatlashni ta'minlash vazifasi qo'yilmoqda.

Bunday maqsadlarga iloji boricha tezroq erishish kerak bo'ladi. Yerning o'z aholisini moddiy ne'matlar bilan ta'minlash imkoniyatlari tobora kamayib bormoqda. O'rmonlarning kesib yuborilishi va ulardan noto'g'ri foydalanish oqibatida har yili millionlab tonna tuproq yo'qolib borayotir. Sanoati rivojlangan mamlakatlarning o'zidagina imoratlar va yo'llar qurilishi tufayli har yili uch ming kvadrat kilometr hajmdagi qishloq xo'jalik maydonlari foydalanishdan chiqmoqda.

«Strategiya»da o'z maqsadlarini ro'yobga chiqarishning muhim vositalaridan biri sifatida tabiiy zaxiralar to'g'risidagi qonunchilikning takomillashtirilishi ko'zda tutilgan. Davlatning yanada samarali va keng qamrovli bo'lgan ichki ekologik huquqini yaratish zarur. Davlatlar tabiatning barcha unsurlari o'zaro hamjihat, bir-biriga bog'liq, butun atrof-muhit yaxlit global tizimdan iborat ekani faktini tushungan holda siyosat yuritgandagina tabiatning jamiki xilma-xil dunyosi, shu jumladan, insoniyat ham yashab qolishini ta'minlashga erishish mumkin.

Zikr etilgan tashkilot Tabiat umumjahon xartiyasini ham tayyorlagan bo'lib, u 1982-yili BMTning Bosh Assambleyasi tomonidan ma'qullangan va tantanali ravishda e'lon qilingan. Mazkur xartiyada tirik zaxiralardan ularning tiklanish imkoniyatidan ortiq darajada foydalanilmaslik tuproq hosildorligini saqlash va oshirib borish, zaxiralar, shu jumladan, suv iloji boricha qayta ishlanishi va ulardan qaytadan foydalanish, qayta tiklanmaydigan zaxiralarni katta tejamkorlik asosida ishlatish zarurligi qayd etilgan.

Hayvonot va o'simlik dunyosiga bag'ishlangan konvensiyalar ichida 1972-yilgi Umumjahon madaniyati va tabiat merosini muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiyani qayd etish maqsadga muvofiqdir. U alohida ahamiyatga ega tabiat majmualarini, yo'qolib borayotgan hayvonot va o'simlik turlari mavjud joylarni muhofaza qilish borasida hamkorlikni ta'minlashga qaratilgan. 1983-yilgi Tropik o'rmonlar to'g'risidagi bitim esa o'simliklar dunyosi muhofazasiga bag'ishlangan. 1973-yilgi Yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo to'g'risidagi konvensiyaning dunyo miqyosidagi ahamiyati beqiyos bo'lib, unda bunday savdo ustidan nazorat qilishning asoslari belgilab berilgan.

Konvensiyalarning aksariyati hayvonot dunyosi turlari – kitlar, tulenlar, oq ayiqlar muhofazasiga bag'ishlangan. Bu borada nomlanishidanoq mazmun-mohiyati anglashilib turgan 1992-yilgi Biologik xilmaxillik to'g'risidagi konvensiyani alohida qayd etish o'rinlidir. Shuningdek, 1979-yilgi Ko'chib o'tayotgan yovvoyi hayvonlar turlarini muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya ham muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro ekologik hamkorligi. O'zbekiston borgan sari global ekologik muammolarning tazyiqini his etmoqda. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, respublikamizda eng katta hisoblangan Abramov muzligi yer kurrasining isishi sababli keyingi 30 yilda o'z hajmining 18 foizini yo'qotdi. Haroratning yana 0,5 darajaga ko'tarilishi muzlikning yana 17 foizi erib ketishiga va natijada ichimlik suvi sifatining yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Shu va boshqa ekologik muammolar sabab O'zbekiston xalqaro ekologik hamkorlikda ishtirok etmasligi mumkin emas.

Mustaqillik davrida O'zbekiston quyidagi xalqaro konvensiyalarga qo'shilgan:

1. Iqlim o'zgarishi bo'yicha chegaralangan konvensiya (1993-y.).
2. Biologik rang-baranglik to'g'risidagi konvensiya (1996-y.).
3. Xavfli chiqindilarni chegaradan olib o'tish va ularni yo'qotish nazorati bo'yicha Bazel konvensiyasi (1996-y.).
4. Hududlarning cho'lga aylanishi bo'yicha konvensiya (1996-y.).

Konvensiyalar bo'yicha qabul qilingan majburiyatlarni amal oshirish borasida faol ishlar olib borilmoqda. O'zbekistonni BMT Yevropa Konvensiyasiga a'zolikka qabul qilish masalasi ko'rib chiqilmoqda. Keyingi yillarda, shuningdek, atrof-muhitni muhofaza etish va tabiatdan oqilona foydalanish sohasida o'zaro totuvlik va hamkorlik to'g'risida Turkiya Respublikasi (1996-y.) va Xitoy Xalq Respublikasi (1997-y.) bilan ikki tomonlama xalqaro shartnomalar imzolandi. Niderlandiya qirolligi, Vengriya, Slovakiya Respublikasi, Isroil, Lyuksemburg, Litva kabi mamlakatlar bilan shartnomalar tayyorlandi. MDH doirasida Markaziy Osiyo respublikalari bilan tabiatni muhofaza etish sohasida o'zaro hamkorlik bo'yicha uch tomonlama shartnoma, Gruziya, Belorusiya, Ukraina bilan ikki tomonlama shartnomalar imzolandi. O'zbekiston Davlatlararo ekologik kengashning (DEK) faol a'zosidir, uning uchinchi sessiyasi 1993-yilning may oyida Toshkentda bo'lib o'tdi. Mazkur sessiyada DEK a'zolari bo'lgan mamlakatlarning ekologiya sohasidagi hamkorligiga oid dolzarb masalalar ko'rib chiqildi va respublika tomonidan bir qator shartnoma va nizomlarni imzolash haqida qaror qabul qilindi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Yer xartiyasini tasdiqlashni ko'zlamoqda, u jahon mamlakatlari uchun muhim hujjat bo'lib qolishi kutilmoqda. Barqaror rivojlanish bo'yicha O'zbekiston milliy komissiyasining tashabbusiga ko'ra, mazkur xartiyaning birinchi milliy muhokamasi Toshkentda o'tkazildi. Xavf-xatarsiz, barqaror taraqqiyotni ta'minlash maqsadida jamiyat asos qoidalarini joriy etadi. Chunonchi, ular ekologik tizimlar butunligini himoyalash va tiklash; atrof-muhitga yetkazilayotgan ziyonni qoplash emas oldini olish; qaytarib bo'lmas yoki jiddiy zarar yetkazishi mumkin bo'lgan harakatlarga chek qo'yish majburiyatini yuklaydi.

Xalqaro atrof-muhit huquqining nazariy muammolari. Shuni nazardan qochirmaslik kerakki, «atrof-muhit himoyasi» tushunchasi «tabiat muhofazasi» degan tushuncha bilan ayrim jihatlardan o'xshash bo'lishiga qaramay, ular aynan bir xil, o'zaro muqobil tushunchalar emas. Dastavval tabiat va uning resurslari muhofazasi sifatida paydo bo'lib, tabiat muhofazasi bilan bog'liq maqsadlarni o'z oldiga qo'yar ekan, atrof-muhit unsurlari (masalan, atmosfera havosi, dengiz muhiti, chuchuk suv zaxirasi, hayot sifati, ishlab chiqarish muhiti kabilar) ilk bor BMTning Atrof-muhit muammolari deklaratsiyasida (1972-yil) qayd etilgan.

Xalqaro huquqiy amaliyot quyidagilardan foydalanish va ularni muhofaza etish borasida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro

huquq tarmog‘i, degan tushunchani anglashda qarashlar yakdilligi mavjud emasligidan dalolat beradi:

- 1) tabiiy (jonli) muhit (flora, fauna) obyektlari;
- 2) jonsiz muhit (dengiz va chuchuk suv havzalari, ya’ni gidrosfera), havo havzasi (atmosfera), tuproq (litosfera), yerga yaqin kosmik bo‘shliq obyektlari;
- 3) insonning tabiat bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan faoliyati jarayonida yaratilgan «sun’iy» muhit obyektlari.

Ayrim xalqaro huquq bo‘yicha mutaxassislar «ekologiya» tushunchasi jonli organizmlar va ular tashkil etadigan hamjamiyatlarning o‘zaro hamda atrof-muhit bilan munosabatlari to‘g‘risidagi fan ma’nosini anglatishdan kelib chiqib, «atrof-muhit» atamasini yuqorida sanab o‘tilgan obyektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish borasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro huquq tarmog‘ini ifodalash uchun qo‘llaydi.

Xalqaro amaliyotda yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarni ifodalash uchun har ikki atamani ham qo‘llash tajribasi mavjud. Masalan, 1992-yilda Rio-de-Janeyroda bo‘lib o‘tgan BMT konferensiyasida xalqaro huquq subyektlari o‘rtasida yuzaga keladigan muayyan bir munosabatlarni ana shu har ikki atama bilan ifodalash tajribasi qo‘llangan.

Xalqaro ekologiya huquqining xalqaro huquq tarmog‘i sifatida shakllanish jarayoni davom etmoqda.

Xalqaro huquqiy nazariyada atrof-muhit muhofazasi sohasidagi dolzarb masalalarga quyidagilar kiradi:

1) ekologik xavfsizlikning yangi, butun jahon konsepsiyasini belgilash. Bu sayyoramizning ekologik tartiblari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tizimini, shuningdek ular o‘rtasida mavjud bo‘lib turgan jonli tabiiy muvozanatni asrash va saqlab turish kabilarni o‘z ichiga oladi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, atrof-muhit muhofazasi bilan xalqaro xavfsizlik o‘rtasida bevosita aloqa o‘rnatiladi. Ekologik xavfsizlikning huquqiy mazmuni davlatlarning o‘z faoliyatini shunday bir tartibda amalga oshirish majburiyatidan iboratki, toki bunda ekologik inqirozlarining mahalliy, milliy, mintaqaviy va global darajalarda kuchayib borayotgan ta’siri istisno etilsin;

2) atrof-muhitni insoniyatning hozirgi va kelajak avlodlari farovonligi yo‘lida himoyalash va yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni tashkillashtirish va amalga oshirish borasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish. Ushbu masalani butun jahon darajasida hal etish yo‘lida 1972-yil Atrof-muhit bo‘yicha BMT dasturi (YUNEP) ta’ sis etilgan.

YUNEPning asosiy vazifalari quyidagilar:

– atrof-muhit jabhasida hamkorlikka ko‘maklashish va tegishli tavsiyalar ishlab chiqarish;

– BMT tizimi doirasida atrof-muhit muhofazasi jabhasidagi siyosatga umumiy rahbarlik qilish;

– doimo ma’ruzalarni tayyorlash va muhokama qilish;

– atrof-muhit muhofazasi xalqaro huquqini rivojlantirishga ko‘maklashish;

– urush davrida atrof-muhitni muhofazalashga qaratilgan normalarning ta’sirchanligini oshirish (1868-yilgi Sankt-Peterburg deklaratsiyasi, 1907-yilgi Quruqlikdagi urush qonunlari va odatlari to‘g‘risidagi Gaaga konvensiyasi va uning nizomi, 1949-yilgi urush davrida fuqaro aholisini himoyalash to‘g‘risidagi Jeneva konvensiyasi va 1977-yilgi I qo‘shimcha protokol, 1977-yilgi Tabiiy muhitga ta’sir ko‘rsatish vositalaridan harbiy yoki boshqa har qanday dushmanlik yo‘li bilan foydalanishni taqiqlash to‘g‘risidagi konvensiya, shuningdek atrof-muhit himoyasi repressaliy sifatida tabiiy muhitga keng ko‘lamli, uzoq muddatli va jiddiy ziyon yetkazgan yoki yetkazish ehtimoli bo‘lgan harbiy harakatlarni amalga oshirish usullari va vositalarini qo‘llash prinsipi mustahkamlangan hujjatlar – 1980- yilgi odatdagi qurol-yarog‘ aniq turlarining qo‘llanishini taqiqlash yoki cheklash to‘g‘risidagi konvensiyalar normalari shular jumlasidandir. Shuningdek, atrof-muhitni qandaydir hujum obyektiga aylantirilishi man etiladi);

– amaliyotga («ifloslantiruvchi to‘lashga majburligi» prinsipi bo‘yicha) joriy etish.

10-mavzu. XALQARO JINOYAT VA GUMANITAR HUQUQI

10.1. «Xalqaro jinoyat» tushunchasi, turlari va ushbu jinoyatchilikka qarshi kurash borasida xalqaro hamkorlik

«Xalqaro jinoyat huquqi» tushunchasi. Xalqaro jinoyat huquqiga oid jinoyatlar qadimdan ma'lum. «Xalqaro jinoyat huquqi» iborasi esa XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida paydo bo'lgan. Xalqaro jinoyat huquqi xalqaro xarakterdagi jinoyatlarga qarshi kurash uchun zarurdir. Chunki bunday jinoyatlar bir necha yoki barcha davlatlar uchun ijtimoiy xavf tug'diradi. Ikkinchi jahon urushidan keyin xalqaro jinoyat huquqi yanada jadal sur'atlarda rivojlandi. Bunga misol tariqasida Nyurenberg, Tokio, sobiq Yugoslaviya va Ruanda bo'yicha tuzilgan tribunallar faoliyatini ko'rsatish mumkin.

«Xalqaro jinoiy faoliyat» keng qamrovli tushunchadir. Xalqaro huquqqa qarshi jinoyatlarda xalqaro huquq tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar jinoiy tajovuz obyekti hisoblanadi. Xalqaro ijtimoiy xavf tug'diruvchi harakatlar ikki guruhga bo'linadi: *birinchisi*, xalqaro jinoyatlar; *ikkinchisi*, xalqaro xarakterdagi jinoyatlar.

Jinoyatchilikka qarshi kurashda davlatlar xalqaro hamkorligining ahamiyati quyidagilar bilan belgilanadi:

- 1) jinoyatlarning tobora baynalminallashuvi va globallasuvi;
- 2) xalqaro jinoyatlarning ko'payishi va bir qancha yoki barcha davlatlarning manfaatlariga zidligi;
- 3) davlatlarning xalqaro jinoyatlarga qarshi kurashda o'z faoliyatlarini muvofiqlashtirishining zarurligi;
- 4) jinoyatchilikka bilan qarshi kurashda milliy va xalqaro huquqiy vositalarni qo'shib olib borishning zarurligi.

Shunday qilib, xalqaro jinoyat huquqi zamonaviy xalqaro huquqning kompleks mustaqil sohasidir. Xalqaro jinoyat huquqi normalari ikki subyektga, ya'ni davlatlarning o'zaro vakolat va majburiyatlari bo'yicha hamkorligi va xalqaro jinoyatlar uchun jismoniy shaxslarning jinoiy javobgarligiga qaratilgan bo'ladi.

Xalqaro jinoyat huquqi – davlatlarning jinoyatchilikka qarshi kurash borasidagi hamkorligini tartibga soluvchi prinsiplar va normalar majmui. Uning o'ziga xos jihati shundaki, aniq kishilar, jismoniy shaxslar tomonidan sodir etilgan xatti-harakatlar huquqiy tartibga solish obyekti

sifatida namoyon bo‘ladi. Xalqaro jinoyat huquqini tartibga solish sohasiga xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash va odatdagi jinoiy ishlarga qarshi kurashda hamkorlik kabilar kiradi.

«Xalqaro jinoyat» tushunchasi. «Xalqaro jinoyat» tushunchasi II jahon urushidan keyin, Germaniya va Yaponiyaning asosiy harbiy jinoyatchilarini sud qilish uchun Nyurnberg va Tokio tribunallari tashkil etilgan davrda yuzaga kelgan. Bu tribunallar maxsus xalqaro bitimlar asosida tashkil etilgan bo‘lib, bunday hujjatlar sirasiga jinoiy xatti-harakatlarni aniqlashdan tortib, jinoyatchilarni jazolashgacha bo‘lgan protsessual normalarni o‘z ichiga olgan tribunallar nizomlari ham kiradi.

BMTning Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyasiga muvofiq, 1993–1994-yillarda Ruanda va Yugoslaviya bo‘yicha xalqaro tribunallar tashkil etildi. E’tiborlisi shundaki, Nyurnberg va Tokio tribunallari davlatlararo mojarolar davrida sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish maqsadida tashkil etilgan bo‘lsa, Ruanda va Yugoslaviya bo‘yicha tribunallar xalqaro bo‘lmagan mojarolar bilan bog‘liq ishlarni ham o‘rganish uchun tuzildi.

Shu bilan bir qatorda, urushdan keyingi davrda aholining ma’lum guruhiga qarshi qaratilgan og‘ir jinoyatlar bilan kurashga bag‘ishlangan bir qator konvensiyalar qabul qilingan. Shunday qilib, alohida shaxslar tomonidan sodir etilishi oqibatida butun insoniyat farovonligiga ziyon yetkaziladigan xatti-harakatlar tushunchasi asta-sekin shakllanib borgan. Turli sabablarga ko‘ra bunday xatti-harakatlarning oldini olish yoki ularga barham berish uchun bir davlatning ta’sir kuchi yetarli bo‘lmay qolgan va shu bois, xalqaro ko‘lamda tegishli choralar qo‘llash ehtiyoji yuzaga kelgan. *Bunday xalqaro choralar sirasiga quyidagilar kiradi:*

– turli davlatlarning milliy huquqidan o‘rin olishi zarur bo‘lgan xalqaro huquqiy normalarni ishlab chiqish;

– maxsus xalqaro sudlar tashkil etish. Masalan, avval, Nyurnberg va Tokio tribunallari tashkil etilgan bo‘lsa, keyinchalik Ruanda va Yugoslaviya bo‘yicha tribunallar hamda Xalqaro jinoyat sudi tuzilgan.

Xalqaro jinoyatga quyidagicha ta’rif berish mumkin: xalqaro jinoyat – bu aholining muayyan guruhlari yoki etnoslarning yakson etilishiga yoxud degradatsiyasiga olib keluvchi jiddiy huquqbuzarlik bo‘lib, bunday harakatlar ularning manfaatlariga katta ziyon yetkazadi yoki butun insoniyat uchun zararli hisoblanadi.

Tegishli xatti-harakatlarning jinoiyliги umumiy xalqaro huquq tomonidan belgilanishi tufayli ushbu huquqning ta’siri barcha shaxslarga, ularning qayerda joylashganligidan, shuningdek, bunday jinoyat tarkibi u

sodir etilgan mamlakat qonunchiligida aks etgan-etmaganligidan qat'i nazar, taalluqlidir.

Xalqaro jinoyatlar va xalqaro xarakterga ega bo'lgan huquq-buzarliklarning tasnifi. Xalqaro jinoyatlarning turlari.

Urushdan keyingi tribunallar nizomlarida ko'rsatilishicha, xalqaro jinoyatlarning turlariga quyidagilar kiradi:

1. Tinchlikka qarshi jinoyatlar – bosqinchilik urushini rejalashtirish, unga tayyorgarlik ko'rish, bunday urushga yo'l ochish yo uni amalga oshirish yoki xalqaro shartnomalar yoxud ahdlashuvlarni buzgan holda urush olib borish va umuman, hattoki bunday harakatlarning birortasini amalga oshirishga yo'naltirilgan reja yoki fitnada ishtirok etish.

2. Harbiy jinoyatlar – bu urush qonunlari va odatlarini jiddiy buzishdir. Harbiy jinoyatlarga quyidagilar kiradi:

a) istilo etilgan hududlar aholisini o'ldirish, qiynoqqa solish yoki majburiy mehnat uchun haydab ketish;

b) harbiy asirlarni o'ldirish yoki qiynoqqa solish;

d) garovdagilarni o'ldirish;

s) jamoat mulki va xususiy mulkni talon-toroj etish;

v) harbiy zarurat talab etmagan hollarda shaharlar va qishloqlarni maqsadsiz ravishda yakson qilish, xonavayron etish va boshqa shu kabi xatti-harakatlarni sodir etish.

Sobiq Yugoslaviya uchun tribunal nizomida ushbu ro'yxat quyidagilar hisobiga yanada to'ldirildi va aniqlashtirildi:

a) biologik sinovlar;

b) harbiy yoki fuqaro shaxsni dushman tomonning qurolli kuchlarida xizmat qilishga majburlash;

v) fuqarolarni garovga olish;

g) harbiy asir yoki fuqaroni odil sudlov huquqidan mahrum etish.

Bularning barchasi 1949-yilgi Urush qurbonlari himoyasi to'g'risidagi Jeneva konvensiyasi va 1977-yilgi ularga qo'shimcha protokollarda mavjud.

3. Insoniyatga qarshi jinoyatlar. Ular sirasiga o'ldirish, qirg'in qilish, asoratga solish va aholiga nisbatan qo'llaniladigan shu kabi boshqa shafqatsizliklar yoki siyosiy, irqiy yoxud diniy sabablar bo'yicha ta'qib etish hollari kiradi. Bu ro'yxat Ruanda va sobiq Yugoslaviya uchun tribunallarining nizomlaridagi qiynoq, qamoqqa tashlash, nomusiga tegish, shuningdek, terrorizm kiritilishi hisobiga yanada kengaydi.

Konvensiyaviy jinoyatlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

Qulchilik. 1926-yilda qabul qilingan va 1953-yilda o'zgartishlar kiritilgan Qulchilikka oid konvensiyada qayd etilganidek, qullik – insonning o'ziga nisbatan mulk huquqi atributlari amal qiladigan muayyan holati yoki maqomidir. Tutqunlar savdosi sirasiga insonni qo'lga tushirish, sotib olish yoki qul sifatida sotish uchun arzon garovga berish, tutqunni sotish yoki almashtirish maqsadida xarid qilish bilan bog'liq har qanday aktlar, sotish yoki almashtirish maqsadida xarid qilingan tutqunni sotish yoki almashtirish maqsadida arzongarovga berish bilan bog'liq har qanday aktlar va, umuman, tutqunlar savdosi va ularni tashish borasidagi har qanday harakatlar kiradi.

1956-yilgi Qulchilikni, qullarni sotish va qulchilik bilan o'xshash odatlar va institutlarni tugatish to'g'risidagi qo'shimcha konvensiyada bayon etilishicha, qul savdosi boshqa bir shaxsni qulga aylantirish, unga suiqasd uyushtirish va bunday xatti-harakatlarni sodir etishda sherik bo'lish, erksiz holdagi shaxslarni mayib-majruh etish va ularga tamg'a bosishni o'z ichiga oladi. Shu o'rinda 1950-yilgi Insonlarni sotish va uchinchi shaxslar tomonidan fohishalarni ekspluatatsiya qilishga qarshi kurash to'g'risidagi Konvensiyani ham eslatib o'tish joizdir. *Yollanma jinoyatchilik.* 1989-yilda qabul qilingan Yollanma jinoyatchilarni yollash, foydalanish, moliyalash va tayyorlashga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiyada «yollanma jinoyatchi nizolashayotgan tomonning fuqarosi hisoblanmagan, shaxsiy moddiy foyda ko'rish maqsadida harbiy harakatlarda ishtirok etish uchun o'z ixtiyori bilan yollangan xususiy shaxs», degan ta'rif berilgan. Yollanma jinoyatchilar harbiy jinoyatchilar hisoblanadilar va harbiy asirlik rejimi ularga nisbatan qo'llanilmaydi. Hududida ana shu jinoyatchi joylashgan davlat o'z milliy qonunchiligiga muvofiq, uni hibsga oladi va tergov qiladi. Davlatlar yollanma jinoyatchilikka qarshi kurashda bir-birlariga huquqiy ko'mak beradilar.

Terrorizm. Terrorizm harakatini aniqroq ta'riflash va uni yuridik kvalifikatsiya qilish juda mushkuldir. Hozircha bu borada kelishilgan ahdlashuvga muvofiq, terrorizm qurol ishlatish yo'li bilan amalga oshiriladigan g'ayriqonuniy zo'ravonlik, aholini tahlikaga solishga intilishdir. Xalqaro huquqiy tartibga solish umumiy terrorizmga nisbatan emas, balki bunday xatti-harakatlarning alohida toifalariga nisbatan shakllantirilgan.

Garovga olish. 1979-yilda qabul qilingan Garovga olishga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiyada muayyan shaxsni qo'lga olish yoki qo'l ostida ushlab turish, o'ldirish, tahdid etish, jarohat yetkazish yoxud garovga olingan shaxsni ozod qilish sharti sifatida davlatni, xalqaro

tashkilotni, tegishli shaxsni u yoki bu harakatni amalga oshirishga yoxud muayyan harakatlardan tiyilishga majbur qilish uchun garovga olingan shaxsni ushlab turishda davom etish kabi harakatlar tartibga solish obyekti sifatida ko'zda tutilgan.

Fuqaro aviatsiyasi xavfsizligiga qarshi qaratilgan g'ayriqonuniy aktlar. Bu borada IKAO tashkiloti doirasida bir qator bitimlar qabul qilingan. 1970-yilgi Gaaga konvensiyasida qayd etilishicha, parvozdagi (eshiklarning yopilishidan to ochilishigacha bo'lgan davrda) havo kemalarini g'ayriqonuniy tarzda, kuch ishlatish yoki tahdid etish yo'li bilan qo'lga olish jinoyat hisoblanadi.

1971-yilgi Monreal konvensiyasida belgilanishiga qaraganda, havo kemasi xavfsizligini xatar ostiga qo'yish; havo kemasini yakson etish; havo kemasiga portlovchi moddalar o'rnatish va boshqa shu kabi xatti-harakatlar parvozdagi havo kemasi bortida joylashgan shaxslarga nisbatan zo'ravonlik akti, deyiladi. Bu konvensiya parvozoldi tayyorgarligi boshlangan paytdan toki parvoz tugaganidan keyin 24 soat vaqt o'tganigacha bo'lgan oraliq davrda sodir etilgan harakatlarga nisbatan qo'llaniladi.

1988-yilgi protokol aeroportdagi shaxsga qarshi zo'ravonlik akti; aeroport asbob-uskunalari yoki inshootlarini yakson etish yoxud ularni ishdan chiqarish kabi harakatlar jinoyat hisoblanishi to'g'risidagi qoidalar bilan Monreal konvensiyasini to'ldirgan.

1988-yilda qabul qilingan Konvensiyada jinoiy xatti-harakatlar, parvozdagi havo kemasiga, uning bortida joylashgan shaxslar yoxud mol-mulkka xavf soluvchi aktlar haqida so'z yuritiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, kema bortida tegishli yurisdiksiyani shu havo kemasini qayddan o'tkazgan davlat amalga oshiradi. Boshqa davlatlar quyidagi ikki holatda o'z yurisdiksiyasini amalga oshirishi mumkin:

– agar jinoyat tegishli davlat hududida muayyan oqibatlarga olib kelgan yoki uning xavfsizligiga qarshi qaratilgan bo'lsa;

– jinoyat mazkur davlat fuqarosi tomonidan yoki shu davlat fuqarosiga nisbatan sodir etilgan bo'lsa.

Xalqaro dengiz tashkiloti doirasida qaroqchilikka qarshi kurashga taalluqli hujjatlar ishlab chiqiladi. 1982-yilda qabul qilingan konvensiyada shaxsiy maqsadlarda xususiy kema yoki uchish apparati ekipaji yoxud yo'lovchilari tomonidan boshqa kema yoki uchish apparatiga qarshi yoxud bortdagi shaxslarga yo mol-mulkka nisbatan sodir etilgan har qanday g'ayrihuquqiy zo'ravonlik, ushlab turish yoki talon-toroj etish

aktlari qaroqchilik sifatida baholanadi. Shuningdek, 1988-yili Kontinental shelflardagi statsionar platformalar xavfsizligiga qarshi qaratilgan noqonuniy aktlar bilan kurash to'g'risidagi protokol qabul qilingan.

1973-yilgi Xalqaro himoyadan foydalanuvchi shaxslarga, shu jumladan, diplomatik agentlarga qarshi jinoyatlarning oldini olish va jazolash to'g'risidagi konvensiya ham diqqatga sazovordir. Ushbu konvensiya bo'yicha quyidagilar jinoyat hisoblanadi:

1) diplomatik himoyadan foydalanuvchi shaxsni o'ldirish, o'g'irlab ketish yoki uning shaxsi yoxud shaxsiy erkinligiga qarshi qaratilgan boshqa tajovuzlar;

2) bunday shaxslarga mansub bo'lgan rasmiy ish joyi, turar-joy yoki transport vositasiga qarshi qaratilgan tajovuzlar.

«Bunday shaxslar» sirasiga quyidagilar kiradi:

– xorijiy davlatda bo'lib turgan davlatlar rahbarlari, hukumatlar boshliqlari va ularga hamrohlik qiluvchi oila a'zolari;

– xalqaro normalarga muvofiq, o'z shaxsiga, erkinligi va sha'niga qarshi qaratilgan tajovuzlardan maxsus himoyalaniş huquqiga ega bo'lgan shaxslar – davlatning har qanday vakili yoki mansabdor shaxsi yoxud xalqaro tashkilot xodimi, shuningdek, ular bilan birga yashaydigan oila a'zolari.

Narkotik moddalar bilan noqonuniy muomala qilish. Bu sohadagi ilk hujjat – Opium bo'yicha konvensiya 1912-yildayoq qabul qilingan. Ikkinchi jahon urushidan keyin narkotik moddalarga qarshi kurash BMT doirasida amalga oshirilmoqda. 1946-yili EKOSOS shafeligida Narkotik vositalar bo'yicha komissiya tuzildi.

Keyinchalik yana bir qator hujjatlar qabul qilindi. 1988-yilda Narkotik vositalar va psixotrop moddalar bilan noqonuniy muomala qilishga qarshi kurash to'g'risidagi BMT konvensiyasi kuchga kirdi. Unda xalqaro amaliyotda ilgari qo'llanilmagan ayrim yangi choralar ko'zda tutilgan. *Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:*

– xorijiy mol-mulkni xatga olish;

– narkotiklarni tashishga qarshi kurashda yuklarni nazoratdan o'tkazish usulidan foydalanish.

Radioaktiv moddalar bilan bog'liq noqonuniy xatti-harakatlar. Yuz berish ehtimoli bo'lgan radiatsion falokatning xatarli oqibatlarga olib kelishi mumkinligini nazarda tutgan holda 1980-yilda Yadroviy materialni fizik himoyalash to'g'risidagi konvensiya qabul qilindi. Ushbu bitim yadroviy materialni davlatlararo tashish jarayonida u bilan muomala qilishni tartibga soladi. Konvensiyada asosan ogohlantiruvchi maz-

mundagi choralar ko'zda tutilgan bo'lib, texnik va tashkiliy himoya standartlarini belgilash shular jumlasidandir.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni «yuvish» («otmivaniye»)ga qarshi kurash mintaqaviy doirada olib borilmoqda. 1990-yilda Yevropa Kengashining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni aniqlash, olib qo'yish va konfiskatsiya qilish to'g'risidagi konvensiyasi qabul qilingan. «Daromad» deganda, jinoyat sodir etish evaziga olingan har qanday iqtisodiy foyda tushuniladi. Konvensiyada daromadlarni noqonuniy «yuvish» bilan bog'liq, ya'ni daromadlarning kelib chiqishini yashirish yoki buzib ko'rsatish jinoyatlari belgilangan. Ishtirokchi davlatlar bir-biridan (tegishli sudlov qarori mavjud bo'lishi sharti bilan) muayyan shaxs daromadlarining kelib chiqishi haqida so'rab-surishtirishi mumkin. Bunda bank omonatlarining sir saqlanishi to'g'risidagi qoida amal qilmaydi. Davlatlar xorijiy sudning qarori bo'yicha jinoyat qurollari va noqonuniy tarzda olingan daromadlarni konfiskatsiya qilish chora-tadbirlarini ko'rishga, shuningdek, moliyaviy va boshqa xil hujjatlarni qamoqqa olishga majburdir. 1996-yili Lotin Amerikasi mamlakatlari Hukumatning jirkanch biznesiga barham berish borasida hamkorlik to'g'risidagi konvensiyani imzoladilar.

Xalqaro jinoyatlarga chek qo'yish bo'yicha choralarning o'ziga xos bir qator jihatlari mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

1) aksariyat hollarda universal yurisdiksiya ko'zda tutiladi, ya'ni har qanday davlat jinoyatchilarni ushlab tushunish uchun tegishli choralarni ko'rishi mumkin;

2) jinoyat tarkibi xalqaro huquq bo'yicha aniqlanadi. Ba'zan milliy huquq normalari ham qo'llanilishi mumkin, ammo har doim bunday normalar davlatning ichki huquqiga xalqaro huquqdan o'tgan bo'ladi;

3) sud jarayoni maxsus xalqaro sudlov organi nizomi bo'yicha yoxud sud huquqi yoki ayblanuvchi fuqarosi hisoblangan davlat huquqi bo'yicha tashkil etiladi;

4) jazo choralari sud huquqi yoki ayblanuvchi fuqarosi hisoblangan davlat huquqiga muvofiq ravishda tanlanadi.

10.2. Xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash borasida xalqaro tashkilotlar hamkorligi

Davlatlarning xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash sohasidagi hamkorligining asosiy yo'nalishlari.

Davlatlarning oddiy va umumiy jinoyatchilik bilan kurash sohasidagi hamkorligi. Bunday xalqaro hamkorlik asosan fuqarolik, oila va jinoyat

ishlari bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi xalqaro shartnomalar doirasida amalga oshiriladi.

1985–1990-yillar mobaynida BMTning Bosh Assambleyasi jinoiy ishlar bo'yicha o'zaro yordam to'g'risidagi bir qancha namunaviy shartnomalarni ma'qulladi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi 20 ga yaqin huquqiy yordam to'g'risidagi ikki tomonlama bitimga ega. Sudlanganlarni jazo o'tash uchun topshirish masalalari bo'yicha bitimlar ham mavjud.

Ana shu bitimlar asosida odatda quyidagi masalalar tartibga solinadi:

- 1) jinoyat sodir etuvchi shaxslar haqidagi ma'lumotlarni almashlash;
- 2) tayyorlanayotgan va sodir etilgan jinoyatlar haqidagi axborotlarni almashlash;
- 3) sudlar qarorlari ijrosiga ko'maklashish;
- 4) boshqa davlat hududida jinoyat sodir etganlikda gumon qilinayotgan fuqarolarga, shu jumladan o'z fuqarolariga qarshi jinoiy ta'qibni amalga oshirish;
- 5) shaxslarni javobgarlikka tortish maqsadida qidirish;
- 6) shaxslarni topshirishni ta'minlash maqsadida qamoqqa olish.

Xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash sohasidagi huquqiy muammolar. Interpol faoliyati. Xalqaro va davlatning ichki jinoyat huquqi.

Xalqaro jinoyat huquqining o'ziga xos jihati uning davlatlarning ichki jinoiy qonunchiligiga keng miqyosda singib borishida namoyon bo'ladi.

Xalqaro jinoyat huquqining konvensiyaviy normalarida milliy huquqning tegishli normalari uchun alohida andozalar yaratiladi. Ammo ko'pincha milliy huquq ayrim davlatlar jinoiy qonunchiligini baynalmillallashtirish tendensiyalarini o'zida aks ettiruvchi umumiy xalqaro jinoyat huquqining normalarini ham singdirib olaveradi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida «Tinchlikka va insoniyat xavfsizligiga qarshi jinoyatlar» degan alohida bo'lim mavjud bo'lib, unda umumiy xalqaro jinoyat huquqi bo'yicha asosiy jinoyatlar tarkibi qayd etilgan. Garchi Jinoyat kodeksida xalqaro huquq ustuvorligi to'g'risidagi konstitutsiyaviy normalar mavjud bo'lmasa-da, u Konstitutsiyaga va xalqaro huquqning umume'tirof etgan prinsiplari va normalariga asoslanadi. Bundan tashqari, unda to'g'ridan-to'g'ri aytilganki, xatti-harakatlarning jinoiyliigi, shuningdek, uning jazolanishi va boshqa jinoiy-huquqiy holatlar faqatgina mazkur kodeks bilan belgilanadi.

Shu bilan birga, umumiy xalqaro huquq normalari mazkur normalar tegishli jinoyat qonunchiligi mavjud yoki mavjud emasligidan qat'i nazar, qo'llanilishi zarur hisoblanadi. Konstitutsiyaga muvofiq, xalqaro huquqning umume'tirof etgan prinsiplari va normalari milliy qonunchilikka nisbatan ustuvor ahamiyatga ega.

Jinoyat va jinoyat-protsessual huquq normalarini tegishli o'rinlarda qo'llash chog'ida xalqaro huquq normalari e'tiborga olinishi shart. Yaqqol bir misol, Jinoyat kodeksida huquqning umumiy prinsipi quyidagicha ifodalangan: «Hech kim bir marta sodir etgan jinoyati uchun ikki marta jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas». Bu ifoda oqlangan kishilarning qayta javobgarlikka tortilishiga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan muhim hujjat – 1966-yilgi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakti hisobga olgan holda talqin etilishi zarur.

Shu munosabat bilan muayyan xatti-harakati tufayli boshqa davlatda sudlangan yoki oqlangan shaxsni xuddi shu harakatlari bo'yicha takroran javobgarlikka tortish mumkinligi masalasi yuzaga keladi. Ko'pchilik huquqshunoslarning fikri, shuningdek, sudlov amaliyotiga asoslanadigan bo'lsak, yuqorida zikr etilgan prinsip muayyan bir davlat hududida amal qiladi. Bundan boshqacharoq mazmundagi qoida xalqaro shartnomada belgilab qo'yilishi mumkin.

Xuddi shu jihatdan 1972-yilgi Jinoyat ishlari bo'yicha protsessual funksiyalarni topshirish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasida tegishli masalaning hal etilishi e'tiborni tortadi. Unga ko'ra, o'ziga nisbatan yakuniy sudlov qarori chiqarilgan shaxs aynan shu xatti-harakati uchun boshqa ahdlashayotgan davlatda ta'qib ostiga olinishi mumkin emas, *agar:*

– u oqlangan bo'lsa;

– qo'llangan jazo chorasi to'liq amalga oshirilgan yoki amalga oshirilayotgan bo'lsa yoxud tegishli shaxs to'la yo qisman amnistiya tushgan yoki afv etilgan bo'lsa va yo muddati o'tgani bois, unga nisbatan jazo qo'llanilishi mumkin bo'lmasa.

Ayni vaqtda ushbu qoidadan istisnolar ham mavjud. Ushbu qoida boshqa davlatning fuqarosi ommaviy ahamiyatga molik yoki muassasiga qarshi qaratilgan yoxud xuddi shunday ahamiyatga molik shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyatlar bilan bog'liq holatlarga taalluqli emas. Har qanday sharoitda ham yangi chiqarilgan hukmda o'tab bo'lingan jazo hisobga olinishi shart.

Qayd etilgan muammo xalqaro jinoyat sudi yurisdiksiyasi amal qilishi bilan bog'liq hollarda ham yuzaga kelishi mumkin. BMT

Xavfsizlik Kengashi ta'sis etgan tribunallar nizomlarida bu masala quyidagi tartibda hal etilgan:

birinchidan, milliy sud shaxslarni ularning xalqaro tribunal tomonidan sudlanishiga sabab bo'lgan xatti-harakatlari uchun javobgarlikka tortishi mumkin emas;

ikkinchidan, gumanitar huquqni jiddiy ravishda buzgani uchun milliy sud tomonidan sudlangan shaxsning tegishli xatti-harakatlari odatiy jinoyat sifatida kvalifikatsiyalangan yoki sudlov ishlari ayblanuvchini xalqaro jinoiy javobgarlikdan himoyalash uchun mo'ljallangan hollardagina bunday shaxs xalqaro tribunal tomonidan sudlanishi mumkin.

10.3. «Xalqaro gumanitar huquq» tushunchasi va mohiyati

Xalqaro gumanitar huquq xalqaro huquqning harbiy harakatlar olib borishning taqiqlangan usullari va vositalarini aniqlash yo'li bilan urush falokatini cheklashga va urush qurbonlarini himoyalashga qaratilgan tarmog'idir. Ko'pincha eskichasiga xalqaro gumanitar huquq «urush qonunlari va odatlari» deb yuritiluvchi harbiy harakatlar olib borish qoidalari harbiy usullar va vositalardan foydalanishni cheklaydigan prinsiplar va normalar majmuidan iboratdir.

BMTning Xalqaro sudi xalqaro gumanitar huquqning quyidagi ikkita asosiy prinsipga e'tiborni qaratadi:

birinchisi, tinch aholi va fuqaro obyektlarini himoyalash, kombatantlar va nokombatantlar o'rtasidagi tafovut;

ikkinchisi, kombatantlarga ortiqcha jabr berilishini taqiqlash.

Xalqaro gumanitar huquqning asosiy manbai odatdir. Odat normalari 1899–1907-yillardagi Gaaga konvensiyalarida, shuningdek, 1949-yilgi Jeneva konvensiyasida kodifikatsiyalangan.

Xalqaro gumanitar huquq normalari davlatlarning qurolli mojarolar chog'idagi amaliyoti negizida emas, balki davlatlarning shartnomaviy amaliyoti va xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiyalari bazasida shakllanadi. Bu jarayon konvensiya, kamdan-kam hollarda xalqaro tashkilot rezolyutsiyasi qabul qilinishi bilan boshlanadi. Shundan keyin xalqaro odat huquq normalariga mos keluvchi tegishli huquq qoidalari davlatlar va tashkilotlar tomonidan tan olinadi.

Xalqaro gumanitar huquqning harakat qilish doirasiga davlatlararo munosabatlar sohasi kiradi. Xalqaro gumanitar huquq davlatlar o'rtasidagi har qanday qurolli mojarolarga taalluqlidir. Bunda ushbu mojaroning xarakteri, kelib chiqishi va sabablari ahamiyatiga ega emas.

Xalqaro huquq bo'yicha ayrim mutaxassislar xalqaro gumanitar huquqni faqat qurolli mojarolar sharoitida, ya'ni urush vaqtidagina amal qiladigan qurolli mojarolar huquq deb atashadi.

Xalqaro gumanitar huquq o'zining asosiy talablarini joriy etar ekan, harbiy harakatlarni amalga oshirish vositalari va usullarini cheklaydi va urishayotgan tomonlar zimmasiga harbiy harakatlarda ishtirok etmayotgan yoki ishtirok etishni to'xtatgan shaxslarni ayash majburiyatini yuklaydi.

Xalqaro gumanitar huquqning bosh maqsadi – urushning g'ayrioddiy vaziyatlarida inson hayoti, sog'lig'i va qadr-qimmatini himoya qilishdan iborat. Inson qadr-qimmatini himoya qilish vazifasi davlat zo'ravonlikda ayblanayotgan hollarda alohida ahamiyat kasb etadi. Xalqaro gumanitar huquq inson huquqlarini davlat hokimiyati tomonidan o'tkaziladigan tazyiqlardan himoya qiluvchi xalqaro huquq bo'limining bir qismi hisoblanishi ham bejiz emas.

«*Qurolli mojar*o» tushunchasi. Qurolli mojar o xalqaro va xalqaro tusda bo'lmagan nizolarga bo'linadi. Jeneva konvensiyalariga ikkinchi qo'shimcha protokolda xalqaro tusda bo'lmagan nizolarning quyidagi alohida jihatlari ko'rsatib berilgan:

- uning doirasi davlat hududi bilan cheklanadi;
- uning ishtirokchilari davlat qurolli kuchlari va hukumatga qarshi kuchlar yoxud boshqa uyushgan qurolli guruhlar hisoblanadi.

Tartibsizliklar, alohida va tasodifiy zo'ravonlik aktlari yoki shunday mazmundagi boshqa xil aktlar xalqaro tusdagi nizolar hisoblanmaydi hamda ular mazkur protokolning ta'sir doirasiga kirmaydi.

Davlat hududidan tashqariga chiqmaydigan har qanday qurolli mojar o shu davlatning ichki ishi hisoblanadi. Davlat qo'zg'olon ko'targan fuqarolar bilan o'z munosabatlarini tartibga soluvchi, shu jumladan, qo'zg'olonning jinoiyligini belgilovchi normalar joriy etish huquqiga ega.

Xalqaro gumanitar huquq ta'sir doirasining hududiy islohotlari mavjud bo'lib, ular quyidagicha farqlanadi:

- urush teatri – urishayotganlarning harbiy harakatlar olib borish huquqiga ega bo'lgan barcha turdagi (quruqlik, havo va suvdagi) hududlari;
- harbiy harakatlar teatri – harbiy harakatlar amalda olib borilayotgan quruqlik, havo va suv hududlari.

Urushning boshlanishi va tamom bo'lishi. Odatda urush e'lon qilinmay yoki ultimatum, ya'ni urush boshlash to'g'risida oldindan

ogohlantirmay turib, harbiy harakatlar boshlanishi mumkin emas. Hozirgi davrda qurolli mojarolar urush holati rasmiy tan olinmagan sharoitda bo'lib o'tmoqda. Keyingi nizolar sifatida 1982-yilda Folklend orollari masalasi yuzasidan boshlangan anglo-argentina qurolli mojarosini hamda Iroqning Quvaytga qarshi 1990-yildagi bosqinini ko'rsatish mumkin.

Urush e'lon qilishning huquqiy oqibatlari, asosan, quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) tinchlik munosabatlari barham topadi; diplomatik va konsullik munosabatlari uziladi; diplomatik va konsullik xodimlari chaqirib olinadi;

2) tinchlik munosabatlariga tegishli siyosiy, iqtisodiy va boshqa yo'nalishlardagi shartnomalar barham topadi yoki vaqtincha to'xtatib qo'yiladi; umumiy mazmundagi ko'p tomonlama bitimlar harakati urush davomida to'xtatib qo'yiladi; urush holati munosabati bilan maxsus tuzilgan shartnomalar qo'llanadi;

3) dushman tomon fuqarolari uchun alohida rejim o'rnatiladi. Ularning chiqib ketishi urishayotgan davlat manfaatlariga zid bo'lmagan taqdirdagina ular shu davlat hududini tark etishlari mumkin. Ularga nisbatan urush tamom bo'lgunga qadar muayyan hududga joylashtirish yoki muayyan joylarga majburiy ravishda ko'chirish choralari qo'llashgacha bo'lgan maxsus rejim joriy etilishiga yo'l qo'yiladi;

4) dushman davlatga tegishli mol-mulk musodara etiladi, diplomatik va konsullik vakolatxonalarini mulki bundan mustasno. Dushman tomon fuqarolarining mol-mulki o'z maqomini saqlab qoladi.

Urushning *tamom bo'lishini* urishayotgan tomonlar o'rtasida tinchlik shartnomasini tuzish bilan rasmiylashtirish qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra, mojaro oqibatida yuzaga kelgan muammolar hal etiladi va sobiq dushmanlar o'rtasida risoladagidek munosabatlar tiklanadi. Tinchlik shartnomasidan oldin, odatda sulh to'g'risidagi bitim tuziladi. U harbiy harakatlarni qisman yoki yalpi to'xtatish maqsadida tuzilishi mumkin. Bunday bitimlar harbiy masalalarni hal etishga qaratilgan bo'lib, davlatlar o'rtasidagi munosabatlarga daxl qilmaydi.

Tomonlardan birining kapitulatsiyasi ham harbiy harakatlarni to'xtatishning o'ziga xos shaklidir. Kapitulatsiya urush holatiga barham bermaydi. Undan so'ng, albatta, tinch yo'l bilan tartibga solish amalga oshiriladi.

BMT Xavfsizlik Kengashining qarori bu boradagi muhim yangilik bo'lib, u tinch yo'l bilan tartibga solish vositasi sifatida xizmat qiladi. Iroqning Quvaytga qarshi bosqini barham topganidan keyin mazkur

Xavfsizlik Kengashining qarorlari o'rniga nafaqat sulh to'g'risidagi bitimlar, balki tinchlikka qaratilgan, shu jumladan, bosqin uchun Iroqning javobgarligi masalalarini ko'zda tutuvchi shartnoma amal qila boshladi.

Urush holatining barham topishi sobiq dushman tomonlar o'rtasida tinchlikka qaratilgan huquqiy munosabatlarni to'la miqyosda tiklaydi. U uchinchi mamlakatlar uchun ham ahamiyat kasb etadi. Betaraf davlatlarga taalluqli normalarning harakati to'xtaydi.

Harbiy harakatlar olib borishning usul va vositalari. Bu jabhada ikkita prinsip amal qiladi:

1) urishayotgan tomonlarning dushman tomonga ziyon yetkazish borasida tegishli vositalarni tanlash huquqi cheklangan bo'ladi;

2) ortiqcha jabr yetkazishga yo'l qo'yilmaydi.

Bombardimon qilish urush olib borish vositalari ichida tobora ommaviy tus olib bormoqda. U fuqaro obyektlari emas, balki harbiy obyektlarga yo'naltirilishi va «tanlanmagan» mazmunda bo'lmasligi zarur. Himoyalangan shaharlarni, binolar va aholi mavjud boshqa joylarni bombardimon qilish taqiqlanadi. Bombardimon qilish chog'ida ilm-fan maqsadlarida, san'at, xayriya faoliyati va sog'liqni saqlash uchun ishlatilayotgan hamda harbiy maqsadlarda foydalanilmayotgan binolarni iloji boricha ayashga qaratilgan choralar ko'rilishi shart. Bunday himoyadan harbiy gospitalar ham foydalanadi.

Xatarli kuchlarga ega bo'lgan moslama va inshootlar, hatto ular harbiy obyektlar hisoblansa ham, hujum qilish obyektiga aylantirilmasligi kerak.

Urush qurbonlarini himoya qilish. Xalqaro gumanitar huquqning urush qurbonlari himoyasi sohasidagi asosiy aktlari – 1949-yilgi to'rtta Jeneva konvensiyasi va 1977-yilgi ularga qo'shimcha protokollardan iborat.

Xalqaro gumanitar huquqning o'ziga xos jihatlaridan biri, uning rivojlanishi va joriy etilishida jamoat tashkilotlari, avvalo, *Qizil Xoch* va *Qizil Yarim oy harakati* muhim o'rin tutadi. Ushbu harakatning milliy jamiyatlari deyarli har bir mamlakatda mavjud. Ular xalqaro darajada birlashib, Qizil Xoch va Qizil Yarim oy jamiyatlari Ligasini tashkil etgan. Harakatning oliy organi Qizil Xoch va qizil Yarim oy Xalqaro konferensiyasidir.

Xalqaro Qizil Xoch qo'mitasi (XQXQ) mazkur harakat doirasida o'z maqomiga ega bo'lib, Jeneva konvensiyalarida rasmiy ravishda tan olingan. Uning tarkibi Shveysariya fuqarolaridan tashkil topgan. XQXQ xalqaro gumanitar huquqqa amal qilinishini kuzatib boradi, qurolli

mojarolar qurbonlariga yordam beradi, xalqaro gumanitar huquq bo'yicha bilimlarni tarqatishda ko'maklashadi va uni rivojlantirish yuzasidan takliflar kiritadi.

XQXQ Jeneva konvensiyalariga amal qilinishi borasidagi kuzatuvni xulosalarini tegishli davlatga ma'lum qiladi. Istisno etilgan hollarda (masalan, Iroq tomonidan zaharli moddalar qo'llanilgani taxmin etilgani kabi holatlarda) u ochiq bayonot bilan chiqishi mumkin. XQXQ emblemasi oq sathdagi qizil xoch (Shveysariya davlat bayrog'idagi ranglarning teskari tartibda joylashuvi bo'yicha) tasviri hisoblanadi.

Yaradorlar va bemorlarni himoyalash tezkor tibbiy yordamga muhtoj bo'lgan barcha yaradorlar va bemorlar, harbiylar yoki fuqaro shaxslar uchun bir xil ta'sir kuchiga ega. Bunday shaxslar hurmat qilinishi va himoya etilishi zarur.

Urishayotgan tomonlar yaradorlar va bemorlarni qidirish va yig'ib olish uchun zudlik bilan tegishli choralarni ko'rishga majbur. Zarur hollarda shu maqsadda sulh ham tuziladi. Dushman tomonning yarador jangchilariga hurmat bilan muomala qilinadi va zarur tibbiy yordam ko'rsatiladi. Ular ustida tibbiy sinovlar o'tkazish man etiladi. Murdalar yig'ib olinadi va munosib tarzda dafn etiladi. Dafn to'g'risidagi ma'lumotlar XQXQga yetkaziladi. Dafn joylariga marhumlarning yaqinlari kelishi ta'minlanadigan darajada shart-sharoit yaratilishi kerak.

Tibbiy xodimlar xalqaro gumanitar huquq himoyasida bo'ladi, urishayotgan tomonlar ularga hurmat ko'rsatib, himoyasini ta'minlashi shart. Tibbiyot xodimlar dushman tomonidan ushlab qolinishi mumkin. Bunday hollarda ular imkon qadar o'zlari mansub mamlakat fuqarolariga tibbiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatini davom ettiradi.

Doimiy tibbiyot muassasalari va ko'chma tibbiyot tuzilmalari ham himoyadan foydalanadilar. Ular farqlovchi belgilarga ega bo'lishlari zarur. Ulardan dushman tomonga ziyon yetkazish maqsadida foydalanilgan hollardagina ularni himoyalash to'xtatiladi. Tibbiyot xodimlari o'zini va mijozlarini himoya qilish uchun shaxsiy qurol olib yurish huquqiga ega. Dushman tomon yaradorlar va bemorlarni qo'lga olgan hollarda ular harbiy asirlarga tegishli huquqlardan foydalanadi.

Dengiz urushi vaqtida yaradorlar va bemorlarni himoyalash muayyan o'ziga xosliklarga ega. Bunda tegishli normalar halokatga uchragan kemalarga ham taalluqli hisoblanadi. Ayniqsa, qidirish va qutqarish ishlari katta ahamiyat kasb etadi. Bu harakatlarni jangdan keyin harbiy kemalarning o'zi amalga oshirishi kerak.

Gospital kemalar oq rangga bo‘yaladi va milliy bayroq bilan yonmayon Qizil Xoch bayrog‘ini ham ko‘targan bo‘ladi. Dushman tomonga bu kemandning nomi va shakl-shamoyili ma‘lum qilinadi. Bunday kemalarga hujum qilish yoki qo‘lga olishga yo‘l qo‘yilmaydi. Kemandning tibbiy xodimlari va komandasini asir olish mumkin emas.

Harbiy asirlar maqomi qurolli mojarolarning kombatantlar deb ataluvchi qonuniy ishtirokchilariga beriladi. Ilgari bu toifaga faqatgina muntazam armiyalarning jangovar tarkibi mansub bo‘lgan. Hozir kombatantlar doirasi ancha kengaygan bo‘lib, unga quyidagi tarkiblarga mansub shaxslar kiradi:

- 1) muntazam qurolli kuchlar;
- 2) politsiya kuchlari;
- 3) qarshilik harakatlari;
- 4) sanab o‘tilgan kuchlar tarkibiga kiruvchi harbiy va ko‘ngilli otradlar a‘zolari.

Kombatantlarga, shuningdek, qo‘shinlar ixtiyoriga berilgan fuqaro ko‘makchi kuchlari tarkibiga kiruvchi shaxslar, shu jumladan quyidagilar ham kiradi:

- 1) prokurorlar;
- 2) sudyalar;
- 3) ruhoniylar va boshqalar.

Qurolli kuchlar tarkibidagi shaxs ayg‘oqchilik bilan shug‘ullanayotgan paytda qo‘lga olingan hollarda harbiy asirlik maqomiga da‘vo qila olmaydi. Bunday shaxs harbiy tribunalda sud qilinadi.

Yollanma jinoyatchilar kombatant maqomiga ega bo‘lmaydi va harbiy asirlar uchun mo‘ljallangan rejim ularga nisbatan joriy etilmaydi. Yollanma jinoyatchi qurolli mojaroda foydalanish uchun yollangan va amalda moddiy foyda olish maqsadida harbiy harakatlarda ishtirok etadigan shaxsdir. U nizolashayotgan mamlakat fuqarosi bo‘lmasligi va shu mamlakat hududida doimiy yashab turmasligi shart, nizolashayotgan mamlakat qurolli kuchlari tarkibiga kirmaydi.

Mojaroda moddiy manfaatdorlik emas, balki boshqa maqsadlarda (siyosiy hammaslaklik, mafkuraning, dinning umumiyligi nuqtai nazaridan) ishtirok etadigan shaxslar yollanma jinoyatchilardan farq qiladi.

Yollanma jinoyatchilik kichikroq va endi rivojlanayotgan davlatlar uchun jiddiy xavf soladi. BMT Bosh Assambleyasi 1989-yilda Yollanma jinoyatchilarni yollash, ulardan foydalanish, moliyaviy ta‘minlash va o‘qitishga qarshi kurash to‘g‘risida konvensiya qabul qilgan. Konvensiyada yollanma jinoyatchilik barcha davlatlar manfaatlariga daxl

qiladigan jiddiy jinoyat sifatida tan olingan va barcha ishtirokchilar zimmasiga aybdorlarni sud qilish yoki topshirish mas'uliyati yuklangan. Ayrim jinoyat kodekslarida ham yollanma jinoyatchilikka bag'ishlangan qoidalar mavjud.

Asir olingan paytidan e'tiboran harbiy asirlar uchun javobgarlik ularni qo'lga olgan komandirlarning emas, balki bevosita davlatning zimmasida bo'ladi. Harbiy asirlarga insoniy muomala qilish talab etiladi. Asirning o'limiga yoki sog'lig'iga jiddiy ziyon yetkazishga sabab bo'ladigan har qanday g'ayriqonuniy harakat yoki harakatsizlik jinoyat hisoblanadi.

Asirlar lagerlari quruqlikdagi xavfsiz joylarda joylashgan bo'lishi zarur. Oddiy asirlarning jismoniy holatidan kelib chiqib, mehnatga jalb etish mumkin. Ofitserlar bunday ishlarga rahbarlik qilishdagina ishtirok etadi.

Asirlar ularni asir olgan davlat armiyasida amal qiladigan qonunlar va qoidalarga bo'ysunadi.

Harbiy harakatlar barham topganidan keyin asirlar tezkorlik bilan vataniga qaytarilishi kerak.

Urishayotgan tomonlar xavfsizlik talablari jiddiy taqozo etgan hollarda xorijiy fuqarolarni muayyan hududga joylashtirishi mumkin. Fors ko'rfazi urushi davrida, ya'ni 1991–1992-yillarda Quvayt Iroq tomonidan istilo etilganidan keyin g'arb davlatlari fuqarolari harbiy nuqtai nazardan muhim sanalgan joylarga hujum qilinishining oldini olish maqsadida bu joylar «mehmon» sifatida saqlab turilgan. Bu taxlit «tirik qalqon» usuli har qanday vaziyatda ham g'ayrihuquqiydir.

Xalqaro gumanitar huquq tinch aholi xavfsizligini ta'minlash maqsadida urishayotgan tomonlarning roziligi asosida xavfsizlik zonalari va hospital zonalar tashkil etishni qo'llab-quvvatlaydi. Bu boradagi bitimlar XQQQ vositachiligida tuziladi.

Odamlar hayotini saqlab qolish yoki madaniy boyliklarni qutqarish maqsadida «himoyalannmaydigan hudud»lar (odatda bu hudud shahar yoki qo'riqxon, front chizig'iga yaqin bo'lgan hududning cheklangan bir qismi bo'ladi) e'lon qilinishi ham mumkin. Ular jangsiz ravishda dushman tomon istilo etgan hudud hisoblanadi. Urishayotgan tomonlar roziligi bo'yicha qurolsizlantirilgan zonalar ham belgilanishi mumkin.

Qurolli mojaro davomida urishayotgan tomonlardan biri ikkinchisining hududini qisman yoki to'laligicha o'z nazorati ostiga olishi, ya'ni uni istilo etishi mumkin. Istilo tufayli istilochi suveren huquqlarga ega bo'lmaydi. U mazkur hududni anneksiya qilishi (zabt etishi) yoki boshqa

davlatga topshirishi mumkin emas. Bu hudud taqdiri tinch yo‘l bilan uzil-kesil barqarorlashtirishlar orqaligina hal etiladi. BMT Ustaviga muvofiq, bosib olish hududga ega bo‘lishning qonuniy yo‘li emasligini ham unutmaslik lozim. Quvaytni istilo etganidan so‘ng Iroq o‘zining 19-provinsiyasi deb e‘lon qilib, uning hududini anneksiya qilishga intilgan edi. Ushbu anneksiyani biror-bir davlat tan olmadi. Istilo etilgan hududda tegishli tartibni ta‘minlash yo‘lida istilo faktining o‘ziyoq (hatto noqonuniy bo‘lsa ham) aholi zimmasiga istilochiga nisbatan muayyan majburiyatlarni yuklaydi, istilochi esa aholi huquqlarini hurmat qilish borasida javobgar hisoblanadi.

Istiloning xilma-xil turlari mavjud. Xalqaro gumanitar huquqning ta‘sir kuchi, avvalo, harbiy terrorni, ya‘ni qurolli mojaro davomida dushman tomon hududlarini vaqtincha egallab olish holatini qamrab oladi.

Istiloning navbatdagi turi ham qurolli mojaro bilan bog‘liq bo‘lib, bu bosqin uchun javobgar hisoblangan davlat o‘z majburiyatlarini bajarishni ta‘minlash vositasi sifatida amalga oshiradigan urushdan keyingi istilodir.

Istiloning yana bir turi urishayotgan tomonning betaraf davlat hududini egallab olishidir. Bunday hollarda ham xalqaro gumanitar huquq qo‘llaniladi.

Istilo etilgan hudud ustidan nazoratning amalda o‘rnatilishi, istilochi ma‘muriyat tuzilishi bilan boshlanib, hudud ustidan amaldagi nazorat barham topishi bilan tugaydi.

Istiloning tugashi u bilan bog‘liq yuridik munosabatlarga chek qo‘ymaydi. Ayniqsa, ko‘pincha istilo oqibatida yetkazilgan ziyonni qoplash va jinoyat yustitsiyasi bilan bog‘liq masalalar yuzaga keladi. Masalan, 1991-yili Iroq istilosi tugaganidan keyin Quvayt yetkazilgan ziyonni qoplashni talab qilib chiqdi. BMTning Xavfsizlik Kengashi ana shu individual da‘voni qondirish maqsadida Iroq neftini cheklangan miqdorda eksport qilishga ruxsat berdi. Quvayt hududi ozod etilganidan keyin dushman bilan hamkorlik qilishda ayblangan Falastin vakillarining sudlovsiz ommaviy ravishda jazolanganligi inson huquqlarini hurmat qilish prinsipiga zid edi.

Istilo etilgan hududni boshqarishda istilochi ma‘muriyat xalqaro gumanitar huquqning tegishli normalarini hisobga olgan va iloji boricha mahalliy qonunlar amal qilishini saqlab qolgan holda boshqaruvni amalga oshirishi lozim.

Istilochi ma‘murlar imkoniyat doirasida insonning asosiy huquqlarini, shuningdek, gumanitar masalalar bo‘yicha xalqaro normalarda belgilangan tegishli huquqlarini hurmat qilishga majburdirlar.

Aholi harbiy ahamiyatga taalluqli faoliyatga jalb etilishi mumkin emas. Istilochi qo‘shinlar, kommunal xizmatlar uchun, aholini oziq-ovqat, tibbiy xizmat, turar-joy, kiyim-kechak bilan ta‘minlash maqsadida zarur bo‘lgan hollarda 18 yoshdan oshgan shaxslarni majburiy mehnatga jalb etishga yo‘l qo‘yiladi. Ishlayotganlar adolatli tarzda maosh olishi zarur. Ularning deportatsiya qilinishi, ya‘ni xorijga badarg‘a etilishi mumkin emas.

Militsiya va ko‘ngillilar otradlariga, shu jumladan, istilo etilgan hududlarda faoliyat yurituvchi uyushgan qarshilik harakatlariga mansub shaxslar harbiy asir maqomini olish huquqiga egadir. Partizanlar kurashining qonuniyligi 1907-yildagi to‘rtinchi Gaaga konvensiyasidayoq tan olingan.

Qurolli kuchlar bilan tegishli aloqasi bo‘lmagan uyushgan qarshilik, masalan, shaharlarda faoliyat ko‘rsatadigan jangovar guruhlarining maqomi butunlay boshqachadir. Bunday guruh ishtirokchilari jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Ular ayg‘oqchilik, harbiy obyektlarga jiddiy ziyon yetkazish (diversiya) va qotillik sodir etgan hollardagina o‘lim jazosiga hukm etilishi mumkin va bunda, albatta, ana shu jazo chorasi istilo etilgan hudud mansub bo‘lgan davlat huquqida ko‘zda tutilgan bo‘lishi kerak. Ommaviy tarzda jazolash va garovga olish man etilgan.

Betaraflik (neytralitet) urush huquqining eng qadimiy institutlaridan biridir. Ayni chog‘da hozirgi zamon xalqaro huquqida u bir qator yangi jihatlar bilan boyidi. Betaraflik xalqaro gumanitar huquq instituti sifatida, avvalo, davlat aholisini qurolli mojarolar bilan bog‘liq falokatlardan himoya qilishga qaratilgan vosita hisoblanadi.

O‘z ichki qonunchiligiga muvofiq, Shveysariya, Avstriya va Malta doimiy betaraf bo‘lgan va bu boshqa mamlakatlar tomonidan tan olingan. Moldova va Turkmaniston ham o‘z betarafiligi haqida ma‘lum qilgan.

Urush davrida betaraf davlatning vazifasi urishayotgan tomonlarning birortasiga faol ko‘maklashishdan tiyilish va ular bilan munosabatda yagona andozalarga amal qilishdan iboratdir. Betaraf davlat urishayotgan davlatlar bilan savdo-sotiqni, shu jumladan, harbiy sohada savdo qilishni to‘xtatishga majbur emas. Savdo borasida cheklashlar joriy etilgan hollarda bunday davlatlar barcha urishayotgan tomonlarga bir xil munosabatda bo‘lishi zarur. Betaraf davlat o‘z hududida urishayotgan tomonlarning yollash punktlarini joylashtirish huquqiga ega emas, ammo o‘z fuqarolari ularning qurolli kuchlariga ko‘ngilli bo‘lib kirishini man etishga majbur emas.

Betaraf davlatning o'zini mudofaa etish zarurati yuzasidan amalga oshirgan harbiy harakatlariga dushmanlik harakati sifatida qaralmaydi.

Dengiz urushida betaraflik bilan bog'liq quyidagi ikkita asosiy muammo yuzaga keladi:

1) betaraf davlatning savdo munosabatlari va manfaatlariga nisbatan urishayotgan davlatlar huquqi;

2) betaraf davlatning o'z yurisdiksiyasi doirasida vaqtincha bo'lgan va urishayotgan tomonlar kemalariga nisbatan huquqi.

Dengizdagi qurolli mojaralarda dengiz qamali qo'llaniladi, ya'ni portlar yoki dushman tomonning qirg'oqbo'yi chiziqlari izolatsiyalanadi. Qamal samarali amalga oshirilishi, kemalar qatnovini to'sib qo'yishga qodir jiddiy g'ov bo'lishi zarur. Betaraf kemalar qamal zonasiga yaqinlashganda tintuv qilinishi, qamal tartibini buzganda esa qo'lga olinishi mumkin. Jahon urushlari yillarida qamal dengiz izolatsiyasi rejimi bilan almashtirildi. 1945-yildan keyin ham qamal e'lon qilish hollari uchrab tursa-da, ularning birontasi tegishli talablarga javob bermas edi. Masalan, Pokiston bilan o'zaro urush davrida, 1971-yilda Hindiston dushman portlariga nisbatan qamal e'lon qiladi. Ammo bunday maqsad uchun ajratilgan kemalar miqdori qamalni samarali amalga oshirish talablariga mutlaqo javob bermas edi. 1962-yili AQSH Kubaga sovet raketalari yetkazib berilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida keng miqyosdagi qamal uyushtirdi. Qamal tinchlik davrida amalga oshirilgani uchun g'ayrihuquqiy bo'lib, bunda kuch ishlatmaslik prinsipi buzilganini kuzatish mumkin.

Qamal xalqaro iqtisodiy sanksiya sifatida ham qo'llaniladi. 1990-yili BMTning Xavfsizlik Kengashi Iroqdan neft eksport qilishga barham berish uchun harbiy dengiz kuchlaridan foydalanish vakolatini bergan.

Dengiz akvatoriyasida davlatning barcha hududlari uchun umumiy bo'lgan rejim amal qiladi. Agar betaraf davlat hududiy dengizi haqida gap borayotgan bo'lsa, u holda bu hudud harbiy harakatlar teatriga aylantirilishi mumkin emas. Dushmaning ta'qib etilayotgan harbiy kemasi betaraf davlat suvlariga kirgan taqdirda, uni ta'qib etish to'xtatiladi.

Havo bo'shlig'ida harbiy harakatlar olib borish to'g'risida maxsus konvensiya mavjud emas. Urishayotgan tomonlar betaraf davlatning havo bo'shlig'i daxlsizligini hurmat qilishga majbur. Urishayotgan davlatga mansub samolyot betaraf davlatning havo bo'shlig'iga kirgan taqdirda, betaraf davlat uni chiqarib yuborishi yoki uning bortidagi shaxslarni kelgusida muayyan hududga joylashtirish uchun samolyotni qo'nishga majbur qilish maqsadida o'z imkoniyatidagi choralarni ishga solishi shart.

Muayyan hududga joylashtirish chorasi samolyotning majburiy qo'nish hollarida ham qo'llaniladi. Hatto ochiq dengizda betaraf kema bortiga chiqarib olingan halokatga uchragan samolyot ekipajiga nisbatan ham muayyan hududga joylashtirish chorasi amal qiladi.

Betaraf davlat urishayotgan davlatlarga aviatsiya texnikasini yetkazib berish huquqiga ega emas, ammo u xususiy firmalarning bunday faoliyatini taqiqlashga majbur emas.

Urishayotgan davlatlarning betaraf davlatlar fuqaro aviatsiyasiga nisbatan nazorat faoliyati betaraf davlatlarning dengiz kemalariga nisbatan qo'llaniladigan nazoratga o'xshashdir. Fuqaro samolyoti tekshirish uchun qo'nishga taklif etilishi mumkin. Agar samolyot betaraflik qoidalariga mos kelmaydigan faoliyat bilan mashg'ul bo'lsa, uni musodara etish mumkin.

Urishayotgan davlat hududida joylashgan betaraf davlat fuqarolari xalqaro gumanitar huquqqa muvofiq, mahalliy aholiga nisbatan alohida imtiyozlarga da'vo qila olmaydilar. Shu o'rinda ularni betaraf davlat diplomatik himoyaga olish imkoniyati mavjudligi ham katta ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro bo'lmagan tUSDagi mojarolar sonining ortib borishi va ular o'ziga xos shafqatsizliklarga ega ekanligi munosabati bilan bunday mojarolarga nisbatan muayyan gumanitar normalarni joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi. Xalqaro bo'lmagan tUSDagi mojarolarga tegishli, umume'tirof etgan normalar hamma uchun bir xil bo'lgan 1949-yilgi Jeneva konvensiyasining 3-moddasida ko'zda tutilgan.

Konvensiyaning 3-moddasi minimal talablardan iborat. Unga ko'ra harbiy harakatlarda ishtirok etmayotgan, shu jumladan, ishtirok etishni to'xtatgan shaxslar insoniy muomalaga loyiqdir. Bunday shaxslarning hayotiga va jismoniy daxlsizligiga suiqasd qilish, garovga olish, insoniy qadr-qimmatini oyoqosti qilish, sudlovsiz aybdor qilish va jazolash man etiladi. Ushbu moddada qayd etilishicha, undagi qoidalar qo'llanilishi nizolashayotgan tomonlarning yuridik maqomiga daxl qilmaydi va shu sababli qurolli qo'zg'olon ishtirokchilari qo'lga olinganidan keyin sudga berilishi mumkin.

Jeneva konvensiyasiga 1977-yilgi qo'shimcha protokol xalqaro bo'lmagan tUSDagi mojarolarga bag'ishlangan. Unda inson huquqlari xalqaro bo'lmagan tUSDagi qurolli mojarolarda ham hurmat qilinishi zarurligi ta'kidlanadi.

Ichki mojarolarga o'smirlar tobora ko'proq jalb etilmoqda. Ikkinchi qo'shimcha protokolda 15 yoshgacha bo'lgan bolalar qurolli mojarolarda

ishtirok etishining taqiqlanishi ko'zda tutilgan. Ma'lumki, Chechenistonda ushbu qoidaga amal qilinmadi. Agar, o'smir mojaroda ishtirok etgan va qo'lga olingan bo'lsa, u holda unga zarur kafolatlar, shu jumladan, ta'lim olishni davom ettirish imkoniyati beriladi.

Aholini majburiy ko'chirishga faqatgina ularning xavfsizligini ta'minlash nuqtai nazaridagina yo'l qo'yiladi. Madaniyat muassasalari va yodgorliklar saqlanishi zarur, bu qoida diniy obyektlarga ham taalluqlidir. Ichki mojarolar chog'ida bunday muassasa va obyektlar ko'pincha ommaviy tarzda vayron etib yuboriladi.

Harbiy harakatlar olib borishning usullari va vositalariga kelsak, bunda xalqaro mojarolarga taalluqli tegishli normalarga amal qilish maqsadga muvofiqdir. Iroq hukumati 1980-yilda kurdlar qishloqlariga qarshi kimyoviy qurol ishlatgani dunyo miqyosida keng ko'lamli noroziliklarga sabab bo'ldi.

Qizil Xoch va Qizil Yarim oy milliy hamjamiyatlari mojarolar qurbonlariga insonparvarlik yordami ko'rsatishlari mumkin. Fuqarolarning yaradorlar va bemorlarni yig'ib olish hamda ularga yordam ko'rsatish borasidagi harakatlari rag'batlantiriladi. Agar aholi zarur ta'minotning yetishmasligidan jabrlanayotgan bo'lsa, u holda davlatning roziligiga ko'ra, xorijiy yordam barcha aholi uchun bir xil asosdagi ta'minot sifatida qabul qilinishi mumkin.

Nizolashayotgan tomonlar yaradorlarni qidirish va qutqarish, ularga insoniy muomala qilish, shu jumladan, tibbiy yordam ko'rsatish borasida barcha zarur chorlarni qo'llashga majbur. Tibbiyot va din xodimlari hurmat va himoyadan foydalanadilar. Tibbiyot muassasalari va transporti hujum uchun nishon bo'lmasligi kerak. Masalan, Budyonovskda Dundayevchilar kasalxonaga hujum qilgani va bemorlarni garovga olinganini eslash kifoya. Tibbiyot muassasasi yoki transporti harbiy maqsadlarda foydalanilganda ularga homiylik to'xtatiladi. Tibbiyot muassasalarini belgilashda xalqaro mojarolar davrida qo'llaniladigan belgilardan foydalaniladi.

Xalqaro bo'lmagan tUSDagi mojarolarda «harbiy asir» atamasini qo'llash ham yuridik, ham siyosiy jihatdan noto'g'ridir. Bu yerda gap «ushlab turilganlar» haqida bormoqda va ular harbiy asir maqomiga ega emas. Shu bilan birga, ularning muayyan huquqlari bor. Ularni saqlab turish va majburiy mazmun kasb etishi mumkin bo'lgan ishlarga jalb etishning umumiy shart-sharoiti mahalliy aholi foydalanadigan sharoitlar bilan bir xil bo'lmog'i darkor.

Qamoqda saqlash joylarining shart-sharoiti xalqaro mojarolarda harbiy asirlar va muayyan hududga joylashtirilgan shaxslar lagerlari uchun koʻzda tutilgan sharoitlarga oʻxshash boʻlishi, xususan, jang maydonidan uzoqda joylashishi va tibbiy yordam koʻrsatish yoʻlga qoʻyilishi zarur. Yozishmalar uchun ruxsat etiladi, ammo u cheklab qoʻyilishi ham mumkin. Ushlab turish tugagan paytdan eʼtiboran ozod etilganlarning xavfsizligini taʼminlash choralari koʻriladi.

Tinch aholi ichki mojarolar chogʻida jiddiy xavf-xatar ostida qoladi. 1977-yilgi qoʻshimcha protokolda bunga alohida eʼtibor qaratilgan. Protokolga muvofiq, aholiga hujum qilinishi mumkin emas, aholini qoʻrqitish maqsadida biror-bir xatti-harakatni amalga oshirish, shuningdek, tahdid qilish man etiladi. Tinch aholi hayoti uchun zarur boʻlgan obyektlarga, shu jumladan, oziq-ovqat zaxiralariga, ularni ishlab chiqarish joylariga, suv manbalariga hujum qilish ham mumkin emas. Shuningdek, xatarli kuchlarga ega obyektlarga, masalan, dambalar, yadro elektr stansiyalari va tabiiyki, neft sanoati inshootlariga hujum qilishga yoʻl qoʻyilmasligi koʻzda tutilgan.

11-mavzu. XALQARO HAVO, DENGIZ VA KOINOT HUQUQI

11.1. «Xalqaro havo huquqi» tushunchasi va mohiyati. Xalqaro havo huquqi, uning prinsiplari va manbalari

Xalqaro havo huquqi fuqaro aviatsiyasi huquqi sifatida paydo bo'lgan va rivojlangan. Asta-sekin havo ummonidan foydalanishning boshqa xil turlari va ularni tartibga soluvchi normalar, avvalo, harbiy maqsadlarda foydalanish hamda havo musaffoligini muhofaza qilishga doir normalar yuzaga kela boshlagan.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro havo huquqi deganda, xalqaro huquq subyektlari o'rtasida havo bo'shlig'idan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi va uning huquqiy rejimini belgilab beruvchi maxsus prinsiplar, norma va institutlar majmuini o'zida mujassam etgan, xalqaro huquqning nisbatan yangi tarmog'i tushuniladi.

Jahon amaliyotida e'tirof etilishicha, xalqaro havo huquqi fuqaro aviatsiyasining havo bo'shlig'idan foydalanishining aeronavigatsiyasiga daxldor jihatlarini tartibga soladi. U tabiat muhofazasi bilan bog'liq munosabatlar, harbiy aviatsiyadan, quyosh energiyasidan foydalanish atmosfera jarayonlariga, kosmik faoliyatga ta'sir ko'rsatish (ayni havo bo'shlig'idan foydalanishga daxldor qismida) holatlar uchun tatbiq etilmaydi.

Xalqaro havo huquqi ikkita asosiy *prinsipga*, ya'ni umumiy xalqaro huquqning asosiy prinsiplari va maxsus prinsiplarga bo'linadi.

Xalqaro havo huquqining maxsus prinsiplariga quyidagilar kiradi:

1) davlatning o'z hududi doirasidagi havo bo'shlig'iga nisbatan suvereniteti prinsipi;

2) davlat hududiga kirmaydigan havo bo'shlig'idagi parvozlar erkinligi prinsipi;

3) fuqaro aviatsiyasi xavfsizligi prinsipi.

Xalqaro havo huquqining asosiy manbalari:

1. 1944-yildagi Xalqaro fuqaro aviatsiyasi to'g'risidagi Chikago konvensiyasi;

2. Fuqaro aviatsiyasi xavfsizligiga oid bir qator bitimlar;

3. Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti (IKAO)ning aktlari. Mazkur tashkilotga dunyoning deyarli barcha davlatlari a'zo hisoblanadi. IKAO ko'plab hujjatlar – standartlar, «xalqaro aviatsiya reglamentlari» degan

umumiy nom bilan ataluvchi amaliy tavsiyanomalar va protsedura aktlarini tayyorlaydi. Ulardan ayrimlari, masalan, xalqaro bo‘g‘ozlar orqali parvozlar to‘g‘risidagi nizom barcha davlat havo kemalari uchun majburiy ahamiyatga ega. Amaliyot davlatlar IKAOning boshqa tavsiyalarini ham hisobga olishga shayligini ko‘rsatmoqda.

Mamlakatimizda ichki havo huquqining asosiy hujjati O‘zbekiston Respublikasining Havo kodeksidir. «O‘zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi to‘g‘risida»gi qonuni va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda ham bu borada ko‘plab muhim qoidalar mavjud. O‘zbekiston Respublikasi milliy huquqining fuqarolik, jinoyat, mehnat, bojxona va boshqa tarmoqlarida ham havo huquqiga bevosita daxldor bo‘lgan ayrim normalar uchraydi.

Xalqaro havo bo‘shlig‘ida parvozlarni tartibga solish. Xalqaro havo bo‘shlig‘ida parvozlar erkinligi prinsipiga muvofiq, havo kemalari kemani ro‘yxatga olgan davlat yurisdiksiyasiga bo‘ysunadi. Qayd etish tartibi shu davlatning ichki huquqlarida belgilangan bo‘ladi, kema qaysi davlatga mansubligi esa uning korpusida ifoda etiladi.

Kema qaysi davlatga mansubligi bilan davlat, jamoat tashkilotlari va xususiy shaxslarning mulki hisoblanishi mumkin bo‘lgan kemaning mulk sifatidagi fuqarolik-huquqiy jihatlari, unga egalik qilish va undan foydalanish masalalari o‘rtasidagi farqni aniq ajratib olish kerak. Xalqaro huquqiy majburiyat masalalarini hal etishda havo kemalarini quyidagicha farqlash maqsadga muvofiqdir:

birinchidan, davlat (harbiy, bojxona, politsiya kemalari; maxsus kemalar, masalan, davlat rahbarining samolyoti) kemalari. Bu kemalar tegishli immunitetga ega bo‘lib, ularning harakati uchun bevosita davlat javobgar hisoblanadi;

ikkinchidan, milliy-huquqiy tartibga solishning obyekt bo‘lgan nodavlat kemalar. Ularning harakati uchun kema egasi javob beradi.

Davlatlar o‘zlarida ro‘yxatga olingan havo kemalarining parvoz xavfsizligi talablariga javob berishi va xalqaro normalarga amal qilishini nazorat qiladi. Xalqaro havo bo‘shlig‘ida Chikago konvensiyasining 2-ilovasiga muvofiq ravishda shakllanadigan parvoz qoidalari tizimi amal qiladi. Ushbu qoidalar davlatlarga qarashli bo‘lmagan barcha havo kemalari uchun majburiydir. Davlatlarga qarashli havo kemalari uchun IKAOning parvoz qoidalari rasmiy jihatdan majburiy hisoblanmasa-da, ana shu qoidalarga amal qilish odatiy-huquqiy amaliyotga aylangan.

Davlatlar hududi ustidan o‘tadigan xalqaro parvozlar. Havo bo‘shlig‘i davlat hududining bir qismi hisoblanadi. Havo kodeksiga

muvofig, O‘zbekiston o‘z ustidagi havo bo‘shlig‘ining to‘liq va alohida suverenitetiga ega.

Davlatga tegishli havo bo‘shlig‘idan faqat uning roziligi asosidagina foydalanishga ijozat etiladi. Qoidaga ko‘ra, davlatlar havo yo‘llari to‘g‘risida ikki tomonlama bitimlar tuzadilar. Odatda bu bitimlarda uzoq muddatga mo‘ljallangan muntazam qatnovlarga ruxsat etilishi ko‘zda tutilgan bo‘ladi. Nomuntazam parvozlar uchun esa har bir holatda alohida ruxsat so‘raladi. Davlatga tegishli havo bo‘shlig‘idagi parvoz qoidalari shu davlatning ichki qonunchiligi bilan belgilanadi.

«O‘zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi to‘g‘risida»gi qonunning 10-moddasiga muvofiq, O‘zbekistonning xalqaro shartnomalarida yoki hukumat qarorlarida belgilangan joylardagina chegarani kesib o‘tishga ijozat etiladi¹. Shuningdek, bu hujjatlarda chegaradan toki o‘tishga ruxsat etilgan punktgacha borish va orqaga qaytish yo‘nalishida harakatlanish tartibi ham belgilab qo‘yiladi. Bunda o‘tishga ruxsat etilgan punkt aeroport bo‘lib, u xalqaro parvozlar uchun ochiqdir. O‘zbekiston havo bo‘shlig‘ida, shu jumladan tranzit bo‘yicha uchayotgan havo kemalarining noxalqaro aeroportlarga qo‘nishi, shuningdek, parvoz man etilgan hududlarga uchib kirishi taqiqlanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Havo kodeksi. O‘zbekiston Respublikasining Havo kodeksi 1993-yil 7-mayda qabul qilingan. 1997-yil 26-dekabrda o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan².

O‘zbekiston havo bo‘shlig‘iga favqulodda vaziyatlar sababli majburiy ravishda uchib kirish hollari uchun umumiy qoidalardan istisnolar ham ko‘zda tutilgan.

Chikago konvensiyasiga muvofiq, har bir davlat o‘z hududidan chet el havo kemalarida harbiy asbob-aslahalar va harbiy materiallar tashib o‘tilishini taqiqlashi mumkin.

Chet el havo kemalari *belgilangan yo‘nalishlar* bo‘yicha o‘tishi shart. Bojxona yoki boshqa turdagi nazoratni amalga oshirish maqsadida har qaysi havo kemasidan ko‘rsatilgan aeroportga qo‘nishini talab qilishi mumkin.

¹ «Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегараси тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1999. – № 9. –217-м.

² Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1993. –№ 6. –217-м; 1998. – 3. – 38-м.

Fuqaro aviatsiyasi xavfsizligini ta'minlash. Fuqaro aviatsiyasi xavfsizligini ta'minlash ikki yo'l bilan amalga oshiriladi. *Birinchi*dan, aviatsiya texnikasi va yerdagi uskunalarning texnik jihatdan ishonchliligini ta'minlash yo'li bilan aviatsiya texnikasini «xavfsiz va tartibli ravishda» rivojlantirish masalasi IKAO zimmasidagi muhim vazifalardan biridir. Shu bois havo kemalarining parvozga yaroqliligi hamda uchuvchi va texnik xodimlarning ixtisosligi, havo kemalarining ro'yxatga olinishi va bort hujjatlari, aeroportlar xarakteristikasi, parvoz qoidalari va shu kabi boshqa masalalarga taalluqli xalqaro reglamentlar ustida IKAO doirasida doimiy ravishda ish olib borilmoqda.

*Ikkinchi*dan, fuqaro aviatsiyasi faoliyatiga noqonuniy ravishda aralashishning oldini olish va bunday hollarga barham berishga qaratilgan chora-tadbirlarni qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Fuqaro aviatsiyasi faoliyatiga noqonuniy ravishda aralashishga qarshi kurashda davlatlar hamkorligiga doir uchta universal konvensiya qabul qilingan:

1) 1963-yilgi Havo kemasi bortida sodir etiladigan jinoyatlar va ba'zi boshqa aktlar to'g'risidagi Tokio konvensiyasi;

2) 1970-yilgi Havo kemalarini g'ayriqonuniy tarzda egallab olishga qarshi kurash to'g'risidagi Gaaga konvensiyasi;

3) 1971-yilgi Fuqaro aviatsiyasi xavfsizligiga qarshi yo'naltirilgan g'ayriqonuniy harakatlar bilan kurashish to'g'risidagi Monreal konvensiyasi, shuningdek, Monreal konvensiyasini to'ldiradigan 1988-yilgi Xalqaro fuqaro aviatsiyasiga xizmat ko'rsatuvchi aeroportlarda g'ayriqonuniy zulm aktlari bilan kurashish to'g'risidagi protokol.

Mazkur hujjatlarda parvozdagi havo kemasini g'ayriqonuniy tarzda egallab olish, parvozdagi havo kemasi bortidagi shaxslarga zulm o'tkazish, yerdagi aeronavigatsiya uskunalari ishdan chiqarish yoki ulardan foydalanishga aralashish, havo kemasi parvozi xavfsizligini xatar ostiga qo'yuvchi yolg'on ma'lumotlarni xabar qilish aktlariga nisbatan universal yurisdiksiya belgilangan.

Bunday xatti-harakatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan «topshir yoki jazola» prinsipi qabul qilingan. O'z hududida gumon qilinayotgan jinoyatchini qo'lga olgan har qanday davlat uni sud qilishga yoxud topshirishga majbur. Bu boradagi tegishli qoidalar havo yo'llari to'g'risidagi ikkitomonlama bitimlarga ham kiritiladi.

11.2. «Xalqaro dengiz huquqi» tushunchasi va chegaralari Xalqaro dengiz huquqi, uning manbalari va prinsiplari

Xalqaro dengiz huquqi dengiz hududlari maqomi, dengiz qa'ri va zaxiralari, ulardan foydalanish tartibini belgilab beruvchi huquqiy normalar tizimidan iborat. Bu xalqaro huquqning qadimiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro dengiz huquqi doktrinasida dengiz makonlari rejimini o'rnatish va xalqaro huquq subyektlari o'rtasida ularning jahon okeanidagi faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan normalar va prinsiplar majmuidan iborat bo'lgan xalqaro huquqning mustaqil tarmog'i sifatida belgilangan.

Xalqaro dengiz huquqi umumiy xalqaro huquqning tarkibiy qismi bo'lib, uning umumiy (xususan, subyektlar, manbalar, xalqaro shartnoma huquqi, javobgarligi va boshqa shu kabi) qoidalaridan foydalansa-da, baribir, muayyan o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi va xalqaro huquqning boshqa (xalqaro havo huquqi, kosmos huquqi va shu kabi) tarmoqlari bilan o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'ladi.

Yer sharining suv qobig'i dengiz va okeanlardan iborat bo'lib, yer yuzasining qariyb 75 foizini tashkil etadi. «Jahon okeani» tushunchasi turlicha talqinlarga ega. Fizika-geografiya nuqtai nazaridan jahon okeani yaxlit bir butunlik hisoblanadi, huquqiy jihatdan u turli xil yuridik maqomlarga ega makonlarga bo'linadi. Huquqshunoslarning uchun dengizlar va okeanlar makonlarining aynan huquqiy rejimi ko'proq ahamiyatlidir.

Huquqiy nuqtai nazardan, xalqaro huquqda muayyan huquqiy maqomga ega bo'lgan makonlar farqlanadi. Bular turli davlatlar suvereniteti ostida bo'lgan va ulardan har birining hududini tashkil etadigan makon hamda biror-bir davlat suvereniteti daxl qilmaydigan makonlar, demakdir.

Xalqaro dengiz huquqining asosiy manbalari quyidagilar:

- xalqaro odat normalari;
- BMTning 1982-yildagi Dengiz huquqi bo'yicha konvensiyasi;
- xalqaro dengiz tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan va kemalar hamda dengiz tabiiy zaxiralarni qazib olish uchun qo'llaniladigan statsionar inshootlar qurilishiga taalluqli bir qator shartnomalar;
- kemalar tomonidan hamda chiqindilarni ko'mish va avariya sodir bo'lishi oqibatida dengiz ifloslanishining oldini olishni tartibga soluvchi konvensiyalar;

– Dunyo okeanining turli hududlarida baliq ovlashni tartibga soluvchi bitimlar;

– Dunyo okeani va uning qa'ridan harbiy maqsadlarda foydalanishni cheklovchi yoki tartibga soluvchi shartnomalar.

Xalqaro dengiz huquqi prinsiplari quyidagilardan iborat:

birinchidan, xalqaro huquqning asosiy prinsiplari;

ikkinchidan, maxsus prinsiplar.

Xalqaro dengiz huquqining *maxsus prinsiplariga* quyidagilar kiradi:

1) ochiq dengiz erkinligi prinsipi, ya'ni Dunyo okeanida barcha davlatlarning boshqa foydalanuvchilarga to'sqinlik qilmay va umuman butun insoniyatga ziyon yetkazmay faoliyat ko'rsatish borasida teng huquqlarga egaligi;

2) Dunyo okeanidan oqilona foydalanish va uning tabiiy zaxiralarini asrab-avaylash prinsipi;

3) dengiz muhitini muhofaza etish va asrab-avaylash prinsipi.

Xalqaro dengiz huquqining asosiy tushunchalari. Xalqaro dengiz huquqini o'rganishda juda zarur bo'lgan ayrim tushunchalarini sanab o'tish lozim. Bular jumlasiga ikki asosiy tushuncha kiradi.

Dunyo okeani – yer kurrasidagi bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan jami suvlik, ya'ni barcha okeanlar, dengizlar, bo'g'ozlar, buxtalar va ularning qa'ridagi boyliklarni ifodalovchi yuridik tushuncha. Bunga faqat Kaspiy va Orol kabi qit'a ichida joylashgan dengiz-ko'llargina kirmaydi. Dunyo okeanining sayyoraviy mazmuni xalqaro dengiz huquqi ham sayyoraviy mazmun kasb etishini taqozo qiladi. Yuqorida qayd etilgan bitimlarga deyarli barcha davlatlar, hatto dengiz qirg'og'iga ega bo'lmagan davlatlar ham ishtirokchi sanaladi.

Boshlang'ich chiziq – qirg'oqning yuridik chegarasi. U dengiz qirg'oqbo'yi mansub (qirg'oqbo'yi davlati deb ataluvchi) davlat tomonidan suv quyilishi chizig'i bo'yicha o'tkaziladi yoki burunlar yoxud qirg'oqbo'yiga orollarining chekka nuqtalarini tutashtiruvchi to'g'ri chiziqlardan tashkil topadi.

Davlatlar suvereniteti ostidagi dengiz hududlari. Ichki suvlar – boshlanish chizig'idan qirg'oqqacha bo'lgan suvlar, shuningdek, portlar va reydlar suvlaridan iborat. Bunga «tarixiy» qo'ltiqlar va dengizlar, ya'ni uzoq davrlardan buyon shu qirg'oqbo'yi davlati aholisigina foydalanib kelgan va bu holni boshqa davlatlar (sukut saqlash yo'li bilan bo'lsa-da) tan olgan qo'ltiqlar va dengizlar suvi kiradi. Rossiyaning qirg'oqbo'ylarida ikkita yirik «tarixiy suvlik» – Uzoq Sharqdagi Buyuk Pyotr qo'ltig'i va Yevropa qismining shimolidagi Oq dengiz mavjud.

Ichki suvlar davlat hududining tarkibiy qismini tashkil etadi va uning uzil-kesil suvereniteti ostida bo'ladi. Ichki suvlarda har qanday xorijiy faoliyat qirg'oqbo'yi davlatining ruxsati bilangina amalga oshirilishi mumkin. Chet elning tijorat maqsadlarida foydalanilayotgan (ya'ni, savdo va baliqchilik) kemalari belgilangan yo'nalish bo'yicha portlarga borishda ichki suvlardan o'tish huquqiga ega va ular portda to'xtab turish davrida ichki qonunchilikka amal qilishga majburdirlar.

Davlatlarning notijoriy maqsadlarda ishlatiladigan kemalari (ilmiy tadqiqot, pochta, harbiy kemalar) faqat suveren davlatning har bir alohida holat bo'yicha yoki uzoq muddatga beriladigan ruxsati asosidagina ichki suvlarga kirishi mumkin.

Davlatlarning ma'muriy va jinoiy yurisdiksiyasi ichki suvlarda to'la miqyosda amal qiladi. Fuqarolik yurisdiksiyasi odatda qirg'oqbo'yi davlatiga daxldor ishlar bilan cheklanadi.

Hududiy dengiz (hududiy suvlar, deb ham ataladi) – dengiz hududining qirg'oqbo'yi davlati tomonidan boshlanish chizig'idan boshlab o'lchangan muayyan kenglikdagi qismi. U davlat hududiga tegishli qism hisoblanadi.

BMTning 1982-yildagi Dengiz huquqi bo'yicha konvensiyasida dengiz hududini 12 dengiz mili (qariyb 20 kilometr)dan iborat kenglikda o'rnatish mumkinligi belgilangan. Aksariyat davlatlar ana shu kenglikni to'laligicha qabul qilgan. Shu bilan birga, 32 davlat, asosan, dengiz bo'yidagi davlatlar ilgari mavjud bo'lgan o'lchov – 3 mil ko'lamidagi kenglik bilan kifoyalani b turgani holda, o'ndan ortiq davlat 200 mildan ziyod kenglikdagi suvlarga da'vogarlik qilayotir. Rossiya Federatsiyasining 1993-yildagi «Rossiya Federatsiyasining Davlat chegarasi to'g'risida»gi qonunida 12 mildan iborat kenglik tasdiqlangan (5-moddaning 3-qismi).

Qirg'oqbo'yi davlatining hududiy dengizdagi suvereniteti barcha davlatlar kemalariga tinch-osoyishta o'tish uchun yo'l berish bilan cheklangandir. O'tish uzluksiz va tezkor hamda qirg'oqbo'yi davlatining xalqaro huquqqa muvofiq ravishda belgilagan qoidalarga amal qilgan holda aniq yo'nalish bo'yicha amalga oshiriladi. Harbiy kemalarga nisbatan oldindan xabardor etish to'g'risidagi qoida o'rnatilgan bo'lishi mumkin. Suvosti kemalari suv yuzasiga chiqadi va bayrog'ini ko'taradi. «Alohida mazmundagi» kemalarga, ya'ni yadroviy dvigatelli yoki zaharli yoxud xavfli yuklarni tashib o'tayotgan kemalarga, shuningdek, yirik tonnajli tankerlarga nisbatan qo'shimcha xavfsizlik choralari havola etilishi mumkin.

Agar chet el kemasi hududiy dengiz orqali davlatning ichki suvlaridan chiqqanidan keyin o'tsa, u holda mazkur davlat hibsga olish yoki kema bortida tekshiruv o'tkazish bilan bog'liq har qanday chorani qo'llashi mumkin. Boshqa hollarda davlatga tegishli hududiy dengiz bo'ylab o'tadigan chet el kemasi bortida sodir etilgan jinoyat shu davlat manfaatlariga daxldor bo'lgan hollarda uning jinoiy yurisdiksiyasi ushbu kemaga nisbatan ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Bunga, shuningdek, kema kapitani, diplomatik vakil yoki konsulning yordam so'rab murojaat etishi asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Giyohvand moddalar bilan savdo-sotiqqa chek qo'yish bilan bog'liq harakatlar alohida asoslardan hisoblanadi.

Fuqarolik yurisdiksiyasiga kelsak, agar qirg'oqbo'yi davlati suvlari bo'ylab o'tish bilan bog'liq majburiyat yoki mas'uliyat haqida gap borgan hollarda bunday yurisdiksiya ta'sir kuchiga ega bo'lishi mumkin.

Davlatlarning notijoriy maqsadlarda ishlatilayotgan kemalari muayyan immunitetga ega bo'ladi. Ular yetkazgan zarar uchun bayroq egasi bo'lgan davlat mas'ul hisoblanadi. Harbiy kema, masalan, qirg'oqbo'yi davlatining milliy qonunlarini buzgan taqdirda, shu davlat undan hududiy dengizni zudlik bilan tark etishini talab qilishi mumkin.

Arxipelag suvlari yoxud *arxipelag-davlatlar* suvlari tegishli davlatlar (Indoneziya, Maldiv orollari, Filippin, Fidji va boshqalar) jami hududini tashkil etuvchi orollardan chetdagisining eng chekka nuqtasi bilan boshlanish chizig'i o'rtasidagi hududlardir. Bu hudud orollar o'rtasida joylashgan suvlar, suv qa'ri, boyliklar va havo hududidan iboratdir. Bunda oraliqdagi suv ham, quruqlik (orol) ham yuridik ma'noda oroldagi davlatning yaxlit butunlikdagi hududi hisoblanadi.

Arxipelag davlat suvereniteti barcha chet davlatlar kemalariga arxipelag suvlari bo'ylab faqat belgilangan yo'nalish bo'yicha tranzit (tez va to'xtamasdan) o'tish uchun yo'l berish bilan cheklanadi.

Qirg'oqbo'yi davlati alohida nazorat etish huquqiga ega bo'lgan dengiz hududi. Yon-atrofdagi zona – ochiq dengizning qirg'oqbo'yi davlati hududiy dengiziga tutash bo'lgan va shu davlat o'z hududi doirasida tegishli bojxona, moliyaviy, immigratsiya va sanitariya qoidalarining buzilishiga barham berish maqsadida alohida nazorat etish huquqiga ega bo'lgan qismi. Qirg'oqbo'yi davlati bu hududda tegishli tartibda bojxona, moliyaviy, immigratsiya va sanitariya qoidalarini o'rnatadi. Yon-atrofdagi zonaning kengligini davlatning o'zi belgilaydi, ammo u boshlanish chizig'idan hisoblaganda 24 dengiz milidan ortiq bo'lmasligi kerak.

Qirg‘oqbo‘yi davlati tabiiy zaxiralardan foydalanish uchun suveren huquqqa ega bo‘lgan dengiz hududi. Alohida iqtisodiy zona boshlanish chizig‘idan hisoblaganda 200 dengiz mili kengligidagi hududni va undagi suvliklarni, suv qa‘ri va yer osti boyliklarini qamrab oladi. Alohida iqtisodiy zona doirasida qirg‘oqbo‘yi davlati suvdagi, suv qa‘ridagi jonli va jonsiz zaxiralarni hamda yer ostidagi boyliklarni tadqiq etish, ishlov berish va saqlash borasida alohida huquqlarga ega hisoblanadi.

Davlat, shuningdek, sun‘iy orollar (asosan neft platformalari) barpo etish va ulardan foydalanish, dengiz muhitini muhofaza etish huquqiga egadir. Alohida iqtisodiy zonadagi sun‘iy orollar bayroq egasi sanalgan davlat yurisdiksiyasi ostida bo‘ladi. Sun‘iy orollar va inshootlar orol maqomiga ega bo‘lmagani bois, ularning hududiy dengizi, alohida iqtisodiy zonasi va kontenental shelfi mavjud emas. Ular atrofida kengligi 500 metrdan oshmaydigan xavfsizlik zonasi o‘rnatilishi mumkin.

Qirg‘oqbo‘yi davlatining zikr etilgan barcha huquqlari alohida hisoblanadi va bu boshqa barcha davlatlar alohida iqtisodiy zonada xuddi shunday faoliyat yuritishi uchun ularga faqat qirg‘oqbo‘yi davlati ruxsati asosida hamda uning ichki huquqida belgilangan tartibdagina ijozat etilishi mumkinligi bilan izohlanadi. Shuning uchun 1982-yildagi Dengiz huquqi bo‘yicha konvensiyada qirg‘oqbo‘yi davlati alohida iqtisodiy zona tabiiy zaxiralarni tadqiq etish va ulardan foydalanishda suveren huquqlarga ega ekani qayd etilgan.

Alohida iqtisodiy zonada qirg‘oqbo‘yi davlati o‘z huquqlarini amalga oshirish barobarida ko‘zdan kechirish, nazorat qilish, qamoqqa olish, ishni sudda ko‘rish kabi choralardan ham foydalanishi mumkin. Ammo bunda qamoqqa olingan kema va uning ekipaji garovni yoki boshqa ta‘minotni to‘laganidan keyin zudlik bilan ozod etilishi zarur. Qo‘llaniladigan jazo choralari sirasiga qamash yoki shunga o‘xshash shaxsiy jazo choralari kiritilishi mumkin emas. Bundan boshqacha qoida faqat shartnoma orqaligina belgilanishi mumkin. Masalan, Yaponiya bilan tuzilgan bitimga muvofiq, *Rossiya tomoni noqonuniy ravishda baliq ovlayotgan yapon kemasini ushlagan taqdirda, ushbu kemani uning ustidan sudlov yoxud ma‘muriy ish qo‘zg‘atishga majbur bo‘lgan yapon ma‘murlariga topshiradi.*

Ayni vaqtda barcha davlatlar uchun alohida iqtisodiy zonadan tabiiy zaxiralarni ishlatishdan boshqa maqsadlarda foydalanish erkinligi, xususan, kema qatnovi, kabellar va truboprovodlar yotqizish erkinligi, fundamental ilmiy tadqiqotlar erkinligi saqlanib qoladi.

Kontinental shelf – quruqlik hududining materik suvosti chekka hududining tashqi chegaralarigacha tabiiy ravishdagi davomi. Kontinental shelf chegarasi, yuridik jihatdan yondashganda, boshlanish chizig'idan hisoblaganda 350 dengiz milidan ortiq uzoqlikda joylashmasligi kerak.

BMTning 1982-yildagi Dengiz huquqi bo'yicha konvensiyasiga muvofiq, qirg'oqbo'yi davlati tabiiy zaxiralarni, masalan, suv qa'ri mineral resurslarini va uning boshqa boyliklarini, shuningdek, «turg'un turlar» sirasiga kiruvchi jonzodlarni tadqiq etish va yig'ib olish borasida kontinental shelf ustidan suveren huquqni amalga oshiradi.

Qirg'oqbo'yi davlatining kontinental shelfdagi huquqi uni o'rab turgan suvlik va uning ustidagi havo hududi huquqiy maqomiga ta'sir etmaydi. Davlatning o'z suveren huquqlarini amalga oshirishi kemalar qatnoviga, shuningdek, kabellar va trubaprovodlar yotqizishga xalal bermasligi zarur.

Xalqaro huquqning barcha subyektlari umumiy tarzda foydalana-digan hududlar – Ochiq dengiz dengizning davlat hududiga kirmaydigan jami qismini tashkil etadi.

Ochiq dengiz barcha mamlakatlar uchun ochiqdir. Biror-bir davlat uning qaysidir qismini o'z suverenitetiga bo'ysundirishga da'vo qilishi mumkin emas.

Ochiq dengiz huquqiy rejimining asosi ochiq dengiz erkinligidan iborat bo'lib, u quyidagilardan tashkil topadi:

- kema qatnovi erkinligi;
- baliq ovlash erkinligi;
- ilmiy tadqiqotlar o'tkazish erkinligi;
- ochiq dengiz ustida parvozlar erkinligi;
- kabellar va trubaprovodlar yotqizish erkinligi.

Hozir ana shu barcha erkinliklar qat'iy tartibga solib turilishini ta'kidlash joiz va bunda BMTning ixtisoslashgan muassasasi maqomiga ega xalqaro tashkilotlar alohida o'rin tutadi.

Ochiq dengizda baliq ovlash uchun baliq ovida muhim ahamiyat kasb etuvchi hududlar ajratilgan bo'lib, bu yerda BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti shafe'ligi ostida ishlovchi mintaqaviy baliq ovlash tashkilotlari faoliyat yuritadi. Ular mavjud baliq zaxiralari tahlilini amalga oshiradi, yillik yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan ov miqyosini belgilaydi, ov kvotalarini tayinladi va har bir hududda ov qilish istagini bildirgan davlatlarga litsenziyalar beradi.

Kema qatnovi sohasida Xalqaro dengiz tashkilotining roli katta bo'lib, u foydali va bexatar hisoblangan qatnov yo'llarini aniqlash va bu yo'llarda harakatni tartibga solib turish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Ochiq dengiz ustida parvozlar erkinligi masalasida Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkilotining o'rni beqiyosdir. Mazkur tashkilot va uning shafe'ligi ostida ishlaydigan mintaqaviy aviatsiya organlari xavfsiz parvoz yo'llarini belgilaydi, eng foydali yo'nalishlarni tavsiya etadi.

Ochiq dengizda hech bir davlatning hududiy yurisdiksiyasi amal qilmaydi. Savdo kemalari, harbiy kemalar, sun'iy orollar va inshootlar bayroq egasi bo'lgan davlatning qat'iy yurisdiksiyasiga bo'ysunadi. Bu ba'zan chalkash muammoga aylanib ketadigan fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalalarini hal etishda qo'l keladi. Masalan, 1996-yilning boshida Buyuk Britaniya yaqinidagi sohilda «Si Empress» tankeri qumloqqa botib qoladi. Undan qariyb 70 ming tonna neft suvga to'kiladi. O'z-o'zidan javobgarlik masalasi ko'tariladi. Ma'lum bo'lishicha, tankerdagi neft Angliyaga tegishli bo'lib, kema esa Ispaniyada qurilgan, Norvegiyaning bir kompaniyasiga qarashli bo'lgan, Kiprda ro'yxatga olingan, Fransiya firmasi bilan kelishuvga muvofiq Shotlandiya kompaniyasi boshqaruvida bo'lgan, Rossiya ekipaji bilan ta'minlangan va Liberiya bayrog'i ostida suzib yurgan ekan.

Har qaysi davlat o'z bayrog'i ostida suzib yurgan kemalar ustidan o'z yurisdiksiyasini amalga oshirishi va nazoratni yo'lga qo'yishi zarur. Shuningdek, u umum qabul qilingan xalqaro qoidalar va amaliyotga amal qilinishini ta'minlash borasida barcha choralarni ko'rmog'i lozim.

Kemalar to'qnashuvi yoki kema bilan bog'liq va kapitan yo ekipaj a'zolarini jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortish uchun sabab bo'ladigan boshqa biror-bir hodisa sodir bo'lgan taqdirda, tergov ishi faqat bayroq egasi bo'lgan davlatning yoxud tegishli shaxs fuqarosi hisoblangan davlatning ma'muriy yoki sudlov organi huzuridagina qo'zg'atilishi mumkin. Ochiq dengizda bayroq egasi bo'lgan davlat ma'murlarining farmoyishi asosidagina kema hibsga olinishi yoki ushlab qolinishi mumkin.

Harbiy va notijorat davlat xizmatida bo'lgan kemalar ochiq dengizda to'la ravishda immunitetdan foydalanadi.

Xalqaro huquqda qaroqchilikka nisbatan universal jinoiy yurisdiksiya amal qiladi. Har qanday davlat ochiq dengizda qaroqchilarni ta'qib etish va jazolash huquqiga egadir. Isyonchi ekipaj o'z qo'liga olgan harbiy kema yoki havo kemasi sodir etgan qaroqchilarcha xatti-harakat xususiy

kema sodir etgan harakatlarga tenglashtiriladi. Barcha hollarda qo'lg'a olish faqat hukumat xizmatidagi kemalar tomonidan amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, davlat xizmatidagi kemalar chet el kemasi qullar savdosi yoxud ruxsat etilmagan tarzda xabar berish bilan shug'ullangani haqida taxmin qilish uchun asos mavjud bo'lsa, milliy mansubligi bo'lmasa yoki bayroq ko'tarishdan bosh tortsa, uni ko'zdan kechirish huquqiga egadir. Agar gumonlar tasdig'ini topmasa, ko'zdan kechirilgan kema ko'rgan zarar qoplanadi.

Dengiz bo'g'ozlari maqomini va huquqiy rejimini belgilashda ularning xalqaro kema qatnovida tutgan o'rni katta ahamiyat kasb etadi. Ana shu nuqtai nazardan barcha dengiz bo'g'ozlarini ikki guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga BMTning Dengiz huquqi bo'yicha konvensiyasiga muvofiq, xalqaro kema qatnovida foydalaniladigan va ochiq dengiz yoxud alohida iqtisodiy zonaning bir qismidan boshqa qismigacha o'tib boradigan bo'g'ozlar kiradi. Ular orasida Gibraltar, La-Mansh, Singapur bo'g'ozlari alohida o'rin tutadi. Bunday bo'g'ozlar hatto qirg'oqbo'yi davlatining hududiy yoki ichki suvlari bilan yopib qo'yilganda ham ulardan o'tish chog'ida barcha kemalar va uchish apparatlari tranzit o'tish huquqidan foydalanadi. Bu o'tishga qarshi hech qanday to'siqlar qo'yilishi mumkin emas. Qirg'oqbo'yi davlati xalqaro huquqda belgilangan doirada tranzit o'tishga doir qoidalarni joriy etishi mumkin. Tranzit o'tish huquqidan foydalanish chog'ida kemalar va uchish apparatlari odatdagi uzluksiz va tezkor tranzit tartibiga doir faoliyatdan tashqari, har qanday harakatlardan tiyilib turadi. Bunda qirg'oqbo'yi davlatining fuqarolik va jinoiy yurisdiksiyalari hududiy dengiz orqali o'tgan mahalliy kemalarga nisbatan qo'llanilgan miqyosda joriy etiladi.

Ikkinchi guruhga huquqiy rejimi maxsus bitimlar bilan belgilanadigan bo'g'ozlar kiradi. Bu, avvalo, ikkala qirg'og'i ham Turkiya hududiga kiruvchi Qora dengiz (Bosfor, Dardanell va ular orasida yotuvchi Marmar dengizi) bo'g'ozlaridir. Ularning rejimi 1936-yilda Montryoda imzolangan konvensiya bilan belgilanadi. Unda barcha mamlakatlar noharbiy kemalarining qatnovi erkinligi ko'zda tutilgan. Harbiy kemalar esa, bo'g'oz orqali o'tishi haqida Turkiya hukumatini oldindan xabardor etishi zarur. Faqat Qora dengiz bo'yidagi davlatlarga bo'g'oz orqali muntazam va suv osti kemalarini olib o'tishi mumkin. Boshqa davlatlar uchun esa harbiy kemalarni Qora dengizdan olib o'tishda qo'shimcha cheklashlar belgilangan.

Ushbu guruhga bir qirg'og'i Rossiyaga, boshqasi esa Ukrainaga tegishli bo'lgan Kerch bo'g'ozi ham kiradi. Bu bo'g'ozning huquqiy rejimi ayni paytda muhokama etilmoqda.

Xalqaro dengiz kanallari – muayyan davlat hududidan o'tadigan va xalqaro kema qatnovida foydalaniladigan sun'iy barpo etilgan dengiz yo'llari. Ulardan eng muhimlari Sues, Panama, Kill kanallaridir. Kanallar murakkab gidrotexnik inshootlar bo'lib, ularni yaroqli holda muntazam ravishda saqlab turish uchun kattagina miqdorda sarf-xarajatni talab etadi. Dengiz kanallari o'z hududidan o'tadigan davlatning to'liq suvereniteti ostida bo'ladi. Kema qatnovi har bir kanalga tegishli xalqaro bitim asosida amalga oshiriladi.

Qoidaga ko'ra, xalqaro dengiz kanallari, suveren davlat belgilaydigan qoidalarga amal qilingan taqdirda, barcha kemalarning erkin qatnovi uchun ochiq hisoblanadi. Kanaldan o'tish uchun odatda to'lov olinadi.

Xalqaro dengiz osti rayoni (Rayon) – dengiz hududining sof shartnomaviy tabiatga ega bo'lgan mutlaqo yangi toifasi. Rayon maqomi negizida BMTning 1982-yildagi Dengiz huquqi bo'yicha konvensiyasi, shuningdek, 1994-yildagi maxsus bitim qoidalari mujassamlangan.

Rayon toifasiga kontinental shelf va alohida iqtisodiy zona doirasidan tashqaridagi dengiz va okeanlar qa'ri, boyliklari kiradi. Rayon va uning zaxiralari *insoniyatning umum merosi* sifatida e'lon qilingan. Biror-bir davlat Rayon yoki uning zaxiralari nisbatan o'z suverenitetini yoxud suveren huquqini da'vo qila olmaydi. Rayondagi faoliyatdan olinadigan moliyaviy va iqtisodiy foyda, adolat prinsipiga muvofiq, rivojlanayotgan mamlakatlarning manfaatlari va ehtiyojlarini e'tiborga olgan holda taqsimlanadi.

Dengiz osti bo'yicha xalqaro organ butun insoniyat nomidan ish ko'radi va u Rayondagi faoliyatni tashkillashtiradi, amalga oshiradi hamda nazorat qilib boradi. Tabiiy zaxiralarni tadqiq etish va yig'ib olish ushbu organga tegishli korxonalar, shuningdek, «Organ bilan uyushma»ga kiruvchi davlatlar tomonidan amalga oshiriladi. Organ Rayon zaxiralari qazib olinishi tufayli iqtisodiyoti salbiy oqibatlarga duch kelgan eksportchi mamlakatlarga kontraktchilar to'lovlari hisobiga tashkil etilgan maxsus jamg'arma orqali tegishli yordam ko'rsatadi.

Rayondan faqat tinchlik maqsadlarida foydalanishga yo'l qo'yiladi.

Jismoniy va yuridik shaxslarning Rayon huquqiy rejimiga amal qilishini ta'minlash mas'uliyati ana shu shaxslar fuqarosi hisoblangan davlatlar zimmasiga yuklangan.

11.3. «Xalqaro koinot huquqi» tushunchasi va rivojlanishi. «Xalqaro kosmik huquq» tushunchasi

Xalqaro kosmik huquq – kosmik fazo, shu jumladan, samoviy jismlar maqomini belgilovchi, shuningdek, kosmosdan foydalanish bo‘yicha davlatlarning faoliyatini tartibga solib turuvchi huquqiy normalar majmui.

Xalqaro kosmik huquqning shakllanishiga 1957-yili SSSR dastlabki Yerning sun‘iy yo‘ldoshini uchirishi munosabati bilan asos solingan. Natijada insonning Yerdagi hayoti uchun katta ahamiyat kasb etuvchi yangi faoliyat sohasi ochilgan.

Davlatlarning kosmosdagi faoliyatiga nisbatan kuch bilan tahdid etishni yoki uni qo‘llashni taqiqlash, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, suveren tenglik kabi xalqaro huquqning asosiy prinsiplari to‘g‘ridan-to‘g‘ri joriy etilgan. 1967-yildayoq davlatlarning kosmik fazoni, shu jumladan, Oy va boshqa samoviy jismlarni tadqiq etish va ulardan foydalanish borasidagi faoliyati prinsiplari to‘g‘risidagi shartnoma qabul qilingan. Unda xalqaro kosmik huquqning maxsus prinsiplari mustahkamlab qo‘yilgan. 1963-yilgi Moskva shartnomasiga muvofiq, atmosferada, kosmik fazoda va suv ostida yadro qurollarini sinash taqiqlangan.

Shundan keyin yana bir qator xalqaro huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Ular jumlasiga:

- 1) kosmonavtlarni qutqarish to‘g‘risida;
- 2) kosmik obyektlar tomonidan yetkazilgan ziyon yuzasidan javobgarlik to‘g‘risida;
- 3) kosmik fazoga uchirilayotgan obyektlarni qayd etish to‘g‘risida;
- 4) davlatlarning Oyda va boshqa samoviy jismlardagi faoliyati to‘g‘risidagi hujjatlar kiradi.

Kosmosdagi ilmiy-texnik hamkorlik bo‘yicha ham ko‘plab bitimlar mavjudki, ular alohida guruhni tashkil etadi.

Xalqaro kosmik huquq shakllanishining yana bir yo‘nalishi xalqaro organlar va tashkilotlarning ta‘sis etilishidir. BMT tomonidan Kosmik fazodan tinch maqsadlarda foydalanish bo‘yicha qo‘mita va uning huquqiy kichik qo‘mitasi tuzilgan bo‘lib, xalqaro kosmik huquq normalarini tayyorlash bilan bog‘liq asosiy jarayonlar shu yerda kechadi. Kosmik aloqani tartibga soluvchi tashkilotlar, Xalqaro telekommunikatsiyaviy sun‘iy yo‘ldoshlar tashkiloti (INTELSAT), Xalqaro dengiz sun‘iy yo‘ldoshlari tashkiloti (INMARSAT) tuzildi. Mintaqaviy tashkilotlar ham ta‘sis etildi.

Xalqaro kosmik huquq, umuman olganda, xalqaro hamjamiyat tomonidan yaratilsa-da, bunda tegishli natijalarni boshqa mamlakatlar bilan baham ko‘rish majburiyatini o‘z zimmasiga olgan, kosmosdan foydalanayotgan davlatlar hal qiluvchi o‘rin egallaydi.

Kosmik fazo maqomi. Kosmik fazo – ochiq xalqaro makon. Fazo, shu jumladan, Oy va boshqa samoviy jismlar, xalqaro huquqqa muvofiq, barcha davlatlar tadqiq etishi va foydalanishi uchun ochiq bo‘lib, uni hech bir jihatdan biror-bir davlat o‘zlashtirib olishi mumkin emas.

Samoviy jismlar va ularning tabiiy zaxiralari insoniyatning umum mulki hisoblanadi. Ularni tadqiq etish va ulardan foydalanish barcha mamlakatlar farovonligi va manfaatlari yo‘lida amalga oshirilishi hamda uning natijalari butun insoniyat mulki deb hisoblanishi kerak.

Oy va boshqa samoviy jismlardan faqatgina tinch maqsadlar uchun foydalaniladi. Ularda harbiy inshootlar barpo etish, yadro qurolini sinash va boshqa man etilgan.

Sayyoralararo fazoning o‘zi qisman demilitarizatsiya etilgan bo‘lib, orbitaga yadroviy va boshqa har qanday (kimyoviy, bakteriologik, radiologik va hokazo) ommaviy qirg‘in qurollari yuklangan obyektlarning chiqarilishi taqiqlangandir.

Kosmosdagi har qanday faoliyat zararli ifloslantirishlardan, shuningdek, yerdan tashqaridagi moddalarni keltirish natijasida yer muhitiga nomuvofiq o‘zgarishlar yuz berishidan ehtiyot bo‘lgan holda amalga oshirilishi zarur.

Kosmosdagi faoliyat uchun javobgarlik. 1967-yilgi Kosmos to‘g‘ri-sidagi shartnoma kosmosdagi faoliyat uchun javobgarlikning umumiy qoidalarini belgilab berdi. Unga ko‘ra, kosmosdagi har qanday faoliyat uchun, uni hukumat yoki unga tegishli jismoniy va yuridik shaxslar amalga oshirishidan qat’i nazar, davlat javobgar hisoblanadi. Har qanday davlat bunday faoliyatning xalqaro huquqqa muvofiqligini ta’minlashi shart. Hatto kosmik faoliyat xalqaro tashkilot tomonidan amalga oshirilayotgan taqdirda ham, tashkilotga a’zo davlatlar o‘zaro javobgar hisoblanadilar.

1972-yilgi konvensiya kosmik obyektlar yetkazgan ziyon uchun javobgarlik masalalariga bag‘ishlangan. Unda kosmik obyekt Yer yuzasiga va parvozdagi havo kemasiga yetkazgan ziyoni uchun ana shu obyektни uchirgan davlat mutlaq javobgar ekani belgilangan. Shunday qilib, davlat bunday hollarda aybi bor-yo‘qligidan qat’i nazar, yetkazilgan ziyon uchun javobgar hisoblanadi.

Agar Yer yuzasida emas, balki kosmosda yoki havo bo'shlig'ida, bir davlatning kosmik obyektiga boshqa davlatning shunday obyektini ziyon yetkazgan bo'lsa, ziyon yetkazgan davlat aybi mavjud bo'lganda javobgar sanaladi. Obyektini uchirishda bir qator davlatlar ishtirok etgan hollarda ularning barchasi birgalikda javobgar hisoblanadi.

Hatto jismoniy va yuridik shaxslarga ziyon yetkazilgan hollarda ham javobgarlik masalasi davlatlararo darajada hal etiladi. Ziyonni qoplash to'g'risidagi da'vo diplomatik kanallar orqali bildiriladi, masala yechimini topmagan hollarda esa da'volarni ko'rib chiqish komissiyasiga ma'lum qilinadi. Har bir tomon tayinlagan a'zo bittadan uchinchi a'zoni saylaydi. Komissiya, agar tomonlar boshqa ahdlashuvga kelishmagan bo'lsa, tavsiyaviy mazmunda xulosa beradi.

Kosmonavtlar va kosmik apparatlar maqomi. Xalqaro kosmik huquq kosmonavtlar faoliyatiga alohida ahamiyat qaratib, ularga «insoniyatning koinotdagi elchilari» sifatida yondashadi. Shunday ekan, avariya sodir bo'lgan hollarda barcha mamlakatlar ularga ko'mak berishi zarur. Majburiy qo'nish hollarida ular shu apparat qayd etilgan davlatga zudlik bilan qaytarilishi shart. Kosmik obyektlar ham ularni qayd etgan davlat yurisdiksiyasida hisoblanadi. Boshqa davlatlar hududida topilgan kosmik obyektlar va ularning bo'laklariga mulkiy egalik huquqi saqlanib qoladi, ular qayd etilgan davlat hisobidan qaytarilishi lozim. Bu qoida kosmik apparatlar, kosmik stansiyalar, geofizik sun'iy yo'ldoshlarning barcha turlari uchun tegishlidir.

Amaliy kosmik faoliyatni tartibga solish. Sun'iy yo'ldoshlardan foydalanish chastotalarni taqsimlash, radioaloqa muhofazasi, to'siq (shovqin)larni bartaraf etish ko'plab jiddiy muammolarni yuzaga keltirdi.

Sun'iy yo'ldoshlarning geostatsionar orbitasi cheklangan tabiiy zaxiralari bilan tan olingan shunday orbitaki, unda sun'iy yo'ldosh muntazam ravishda Yerning bir nuqtasi ustida joylashib tura oladi va uning bunday joylashuvini yaxshilash uchun sa'y-harakatning hojati bo'lmaydi. Geostatsionar orbitaning eng qulay joylashuv o'rni ekvator ustidir. Xalqaro elektr aloqasi ittifoqi elektr aloqasi bo'yicha sun'iy yo'ldoshlarning barcha tizimlaridan foydalanishni muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi.

Bevosita televizion ko'rsatuvlar BMT Bosh Assambleyasining 1982-yilgi deklaratsiyasining mavzui bo'lib, mazkur hujjatda quyidagi ikki prinsip o'z tasdig'ini topgan:

– uzatuvchi va qabul qiluvchi davlatlar o'rtasidagi maslahatlashuvlar;

– istiqboldagi qabul qiluvchi davlatlarni oldindan xabardor etish va ular bilan maslahatlashuvlar.

Yerni masofadan zondlash jarayonlari Bosh Assambleyaning 1986-yilgi rezolyutsiyasi bilan tartibga solinadi. Uning mazmun-mohiyati shundaki, bu jarayon zondlash obyekti bo‘lgan davlatlarning qonuniy manfaatlari va huquqlariga ziyon yetkazmasligi kerak. Zondlovchi davlatlar zondlanayotgan davlatlarning hududlariga taalluqli boshlang‘ich ma’lumotlarni hamda tayyorlangan axborotni taqdim etishi shart. Ma’lumot va axborotlar tegishli miqdordagi to‘lov evaziga taqdim etiladi. To‘lov miqdorini belgilashda rivojlanayotgan mamlakatlarning ehtiyoj va manfaatlari inobatga olinmog‘i lozim. Hududlari zondlanayotgan davlatlarning iltimosiga ko‘ra zondlovchi davlatlar ular bilan maslahatlashuvlarga kirishishi zarur.

12-mavzu. XALQARO NIZOLARNI HAL ETISHNING XALQARO HUQUQIY VOSITALARI VA XALQARO XAVFSIZLIK HUQUQI

12.1. «Xalqaro nizolar» tushunchasi va xalqaro nizolarni tinch hal etish prinsipining yuridik mazmuni

Xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish asoslari. Xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish huquqi – davlatlararo nizolarni tinchlik vositalari bilan barqarorlashtirish tartibini belgilab beradigan prinsiplar va normalar majmuidir.

Xalqaro huquqning bu mustaqil sohasi negizida nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish prinsipi yotadi. Bu prinsip nizolarni faqatgina tinch yo‘l bilan hal etish vositalari bilan barqarorlashtirish majburiyatini yuklaydi. Yana bir prinsip mavjud bo‘lib, bu nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish vositalarini erkin tanlash prinsipidir.

Xalqaro to‘qnashuvlarni tinch yo‘l bilan hal etish to‘g‘risidagi Konvensiya 1899-yili Gaaga tinchlik konferensiyasida qabul qilingan. Shundan buyon mazkur muammoga bag‘ishlangan bir qator xalqaro huquqiy aktlar qabul qilindi. BMT Ustavida mazkur masalaga taalluqli alohida bob mavjud. BMT Bosh Assambleyasi bu borada bir qancha rezolyutsiyalar qabul qilgan va ular orasida 1982-yilgi Xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish to‘g‘risida Manila deklaratsiyasi alohida ahamiyatga molik. Shuningdek, bu sohada ko‘plab mintaqaviy hujjatlar ham qabul qilingan.

«Xalqaro nizo» atamasi ikki xil, ya’ni tor va keng ma’nolarda qo‘llaniladi. Tor ma’noda muayyan ishtirokchilar, yetarlicha ochiq-oydin o‘zaro da’volar, muayyan aniq bir predmet bilan bog‘liqlikni ifodalovchi vaziyatlargina tushuniladi. Keng ma’nodagi xalqaro nizo deganda, davlatlararo munosabatlarda yuzaga keladigan va ko‘pincha «vaziyat» deb ham ataladigan har qanday nizoli holatlar anglashiladi. Bu borada BMT Ustavida xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlab turishga tahdid solishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarga alohida toifa sifatida e’tibor qaratilgan (34-modda).

«Nizo» bilan «vaziyat» tushunchalari o‘rtasidagi tafovut yuridik ahamiyatga ega. Nizo BMT Xavfsizlik Kengashida ko‘rib chiqilayotganda Kengashning nizoda ishtirok etayotgan a’zosi ovoz berishdan tiyilishga majbur, «vaziyat» ko‘rib chiqilayotganda esa, bunday majbu-

riyat talab etilmaydi. Tinchlikka tahdid soluvchi nizolarga nisbatan BMTning Xavfsizlik Kengashi alohida huquqlardan foydalanish imkoniga ega. U bunday nizolarning har qandayini o‘z tashabbusi asosida o‘rganib chiqishi, uni barqarorlashtirish yuzasidan tegishli protseduralarni tavsiya etishi, shuningdek, nizoni hal etish shartlarini taklif qilishi mumkin.

Bundan tashqari, BMT Ustavida nizolarning yana ikki xil toifasi ko‘rsatilgan. Bularga yuridik va boshqa nizolar kiradi. Yuridik nizolarning ajratib ko‘rsatilishi nisbiy ahamiyatga ega. Xalqaro sud Statutida yuridik nizolar sirasiga, avvalo, shartnomani talqin etishga, xalqaro huquqqa tegishli har qanday masalaga, xalqaro majburiyatlarning buzilganligini ko‘rsatuvchi faktlar mavjudligiga, majburiyatni buzganlik uchun undirib olinadigan to‘lovlarga taalluqli nizolar kiritilgan. Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, davlatlar siyosiy, ya’ni noyuridik nizolar, ayniqsa, davlatning muhim manfaatlariga daxldor nizolarni uchinchi bir tomonga ko‘rib chiqish uchun topshirmasdan, ikki tomonlama asosda hal etishni afzal biladi.

BMT Ustavining 33-moddasiga muvofiq, davom etishi xalqaro tinchlik va xavfsizlikka tahdid solishi mumkin bo‘lgan har qanday nizoda ishtirok etayotgan tomonlar, avvalo, nizoni muzokaralar, o‘rganib chiqish, vositachilik, sulh, arbitraj, sudlov ishi, mintaqaviy organlarga yoki bitimlarga murojaat qilish yo‘li yoxud o‘zi tanlagan boshqa tinch yo‘l bilan hal etish vositalari bilan hal etishga intilmog‘i zarur.

Xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etishning xalqaro huquqiy vositalari.

Murosa vositalari suveren davlatlarning o‘zaro munosabatlarida yuzaga kelgan nizolar va kelishmovchiliklarni tinch yo‘l bilan barqarorlashtirishda muhim o‘rin tutadi. Bu vositalarning mazmun-mohiyatiga kelsak, bunda nizo tomonlar o‘rtasidagi bevosita muloqot va bitimlar yordamida barham topadi.

Nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish vositalariga quyidagilar kiradi:

- 1) muzokaralar;
- 2) maslahatlashuvlar (konsultatsiyalar);
- 3) xayrli xizmatlar;
- 4) vositachilik;
- 5) faktlarning aniqlanishi (tergov protsedurasi);
- 6) sulh (murosa protsedurasi).

Muzokaralar tomonlarning o‘zaro ma’qul bir bitimga erishish maqsadiga qaratilgan bevosita aloqalarini anglatadi. Shartnoma

amaliyotida «nizolar diplomatiya kanallari bo'yicha hal etiladi» degan qoidaga qabul qilingan. Muzokaralar olib borish alohida tashkiliy tayyorgarlikni talab etmaydi, bu jarayon davomida nafaqat siyosiy, balki yuridik masalalar ham uchinchi tomon aralashuvisiz hal etilishi mumkin.

Muzokaralar ikki tomonlama, shuningdek ko'p tomonlama bo'lishi mumkin. Har qanday vaziyatda ham muzokaralar vijdonan olib borilishi zarur. Muzokaralar umumiy qoida tariqasida nizolarni hal etishning boshqa xil vositalaridan oldin bo'lib o'tadi.

Maslahatlashuvlar (konsultatsiyalar) – muzokaralarning bir turi bo'lib, ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

- alohida rasmiyatchiliklarsiz ayni bir vaqtdagi muloqot;
- muayyan bitim ijrosini nazorat etish yoki davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni umumiy monitoring qilish maqsadida amalga oshiriladigan muntazam bir shakldagi muloqot.

Ko'pincha maslahatlashuvlar rasmiy muzokaralardan oldin bo'lib o'tadi. Bir qator xalqaro shartnomalarda kelishmovchiliklarni maslahatlashuvlar va muzokaralar yo'li bilan barqarorlashtirish ko'zda tutilgan.

Xayrli xizmatlar uchinchi tomonning nizolashayotgan tomonlar o'rtasida bevosita aloqa o'rnatish borasidagi faoliyatidir. Xayrli xizmatlar davlat, uning mansabdor shaxsi, xalqaro organ yoki tashkilot, ularning mansabdor shaxslari, nufuzli xususiy shaxs tomonidan ko'rsatilishi mumkin. Xayrli xizmat ko'rsatish uchun nizoning barcha ishtirokchilaridan rozilik olinishi kerak. Ba'zi hollarda tomonlar uchinchi tomonning muzokaralarda bevosita ishtirok etishi va imkon qadar kengroq vakolatlarga ega bo'lishiga rozilik bildiradi. Bunday hollarda xayrli xizmatlar *vositachilikka* aylanishi ham mumkin. Masalan, 1962-yilgi Karib krizisi davrida SSSR BMT Bosh kotibining xayrli xizmatlariga rozilik bildirgan va bu AQSH bilan muzokaralar boshlashga ko'mak bergan, natijada esa yirik davlatlar o'rtasida yadro mojarosi yuzaga kelishi xavfiga barham berilgan.

Vositachilik – nizoni hal etish yo'llaridan biri bo'lib, bunda uchinchi tomon nizolashayotgan tomonlarni o'zaro da'volar bo'yicha kelishtirish va ularga ma'qul keladigan takliflarini kiritish uchun muzokaralarda ishtirok etadi. 1899 va 1907-yillardagi xalqaro to'qnashuvlarni tinch yo'l bilan hal etish to'g'risidagi Gaaga konvensiyalarida belgilanishicha, vositachining roli tomonlarni nizoli da'volar yuzasidan kelishtirish va ularning bir-biriga bo'lgan qarama-qarshilik kayfiyatini tarqatib yuborishdan iboratdir.

Vositachi vazifasini davlat ham, xalqaro organlar va tashkilotlar ham, shuningdek, alohida shaxslar ham bajarishi mumkin. BMT Bosh Assambleyasi va BMT Xavfsizlik Kengashining Bosh kotibi orqali ko'p marotaba vositachilik vazifasi bajarilgan. 1952-yilda Hindiston va Pokiston o'rtasida Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki vositachi bo'lgan. 1979-yili Chili bilan Argentina o'rtasidagi nizoda esa katoliklar kardinali vositachilik qilgan.

Xayrli xizmatlar va vositachilik protseduralarining o'ziga xosligi shundaki, ular norasmiy va maxfiy holda o'tkaziladi. Vositachining takliflari tomonlar uchun majburiy ahamiyatga ega emas. Vositachilik natijalari qo'shma kommyunike, bitim yoki jentelmencha kelishuvda o'z aksini topadi.

Faktlarning aniqlanishi (surishtiruv protsedurasi, tergov).– nizo negizida yotgan faktlarni, xususan, bitimlarni buzish faktlarini aniqlash zarurati yuzaga kelganda qo'llaniladigan protsedura hisoblanadi. Bunday hollarda odatda tomonlarning teng sonli vakillaridan iborat qo'shma komissiya tuziladi. Ba'zan komissiyaga uchinchi tomon vakillari ham kiritiladi. Ba'zida komissiya o'rnini alohida shaxs, xususan, muayyan tashkilotning mansabdor shaxsi o'tashi ham mumkin. 1963-yilgi «Faktlarni aniqlash usullari to'g'risidagi masala» rezolyutsiyasida BMT Bosh Assambleyasi bu vosita, xususan, xalqaro tashkilotlar doirasida faktlarni xolislik bilan aniqlashning ahamiyatini alohida ta'kidlagan. Protsedura tomonlarni tinglash, guvohlardan surishtirish, tegishli joylarni borib ko'rishdan iborat bo'lishi mumkin. Protsedura natijalari tomonlarga ma'lum qilinadigan hisobotda aks etadi. Ayrim shartnomalarda faktlarning aniqlanishi yakunlariga katta e'tibor qaratiladi.

Sulh (murosa protsedurasi) o'zida faktlarning aniqlanishi va vositachilikni birlashtiradi. Odatda sulhni murosa komissiyasi amalga oshiradi. Bunday komissiya xalqaro nizo predmetini aniqlaydi, tegishli ma'lumotlarni to'playdi va tomonlarni kelishtirishga intiladi. Komissiya o'z faoliyati natijalari haqida nizolashayotgan tomonlarni xabardor qiladi.

Aksariyat ko'p tomonlama konvensiyalarda sulh komissiyasini shakllantirishning birgina usuli ko'zda tutiladi. Unga ko'ra tomonlardan har biri komissiya tarkibiga ikkitadan vakil tayinlaydi, hosil bo'lgan to'rtlik beshinchi vakilni tayinlaydi va u komissiya raisi hisoblanadi. Ba'zan komissiya a'zolari yoki faqatgina rais xalqaro tashkilot tomonidan tayinlanadi.

12.2. «Xalqaro xavfsizlik huquqi» tushunchasi

Xalqaro xavfsizlik huquqida ishonch va nazorat choralari. Xalqaro munosabatlarda o‘zaro ishonchni mustahkamlash choralari xavfsizlik tizimining nisbatan yangi unsuridir. Bu borada XX asrda qabul qilingan dastlabki hujjatlar qatoriga SSSR va AQSH o‘rtasida 1971-yilda imzolangan Yadro urushi yuzaga kelishi xavfini kamaytirish bo‘yicha choralar to‘g‘risidagi bitimni hamda 1973-yildagi Yadro urushining oldini olish to‘g‘risidagi bitimni kiritish mumkin. Tomonlar o‘zaro munosabatlarida xavfli keskinlashuvlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarning yuzaga kelishiga barham berish majburiyatini zimmalariga oldilar. Qayerdadir yadroviy nizo yuz berishi xavfi paydo bo‘lgan hollarda tomonlar zudlik bilan o‘zaro maslahatlashuvga kirishadilar.

«Ishonchni mustahkamlash choralari» tushunchasining o‘zi 1975-yilgi YEXHKning yakunlovchi akti orqali muomalaga kirib kelgan. Unda harbiy faoliyat haqida xabardor qilish va uning ustidan nazoratni amalga oshirish masalalari ko‘zda tutilgan. YEXHK doirasida tomonlar harbiy o‘quv mashqlari va mashg‘ulotlari, mashq va mashg‘ulotlarga kuzatuvchilar taklif etilishi haqida o‘z vaqtida bir-birini xabardor etish, bu boradagi faoliyat yuzasidan yillik rejalarni almashish to‘g‘risida ahdlashib olganlar.

Nazorat – joylarda o‘zaro nazoratni, inspeksiyaning amalga oshirishining amaliy shakli. Bunday turdagi inspeksiyaning keng foydalanish masalalari 1986-yilgi Yevropada ishonch va xavfsizlikni mustahkamlash choralari bo‘yicha o‘tkazilgan Stokgolm hujjatida alohida qayd etilgan. Unga ko‘ra, har bir ishtirokchi ishonchni mustahkamlash bo‘yicha chora ko‘rish zonasidagi boshqa ishtirokchining hududida tegishli nazoratni amalga oshirish huquqiga egadir.

«Xalqaro xavfsizlik huquqi» tushunchasi. Xalqaro xavfsizlik huquqi davlatlarning yalpi tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash, shu jumladan, oldini olish bo‘yicha faoliyat ko‘rsatish sohasidagi munosabatlarini tartibga soluvchi normalar majmuidir.

Davlatlar o‘rtasidagi dushmanlik sabablariga barham berish va xalqaro tanglikning oldini olish xalqaro xavfsizlikni ta‘minlashning eng ishonchli vositasi hisoblanadi. Hozirgi zamon xalqaro huquqi to‘laligicha ana shu maqsadga qaratilgan. Shu bilan birga, xalqaro munosabatlarda mazkur yo‘nalishda boshqa bir qator aniq choralar ham ishlab chiqilgan.

Bunday xalqaro huquqiy choralar odatda bir necha guruhni tashkil etadi:

- 1) kollektiv xavfsizlik tizimini yaratish;
- 2) qurol-yarog'larni cheklash va ular ustidan nazorat o'rnatish;
- 3) ishonch va nazorat choralari.

Xalqaro amaliyotda xalqaro xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha choralar ko'rishning hozirgi bosqichida quyidagi dolzarb masalalarga urg'u berilmoqda:

- Qurollanish poygasi va qurolsizlanish jarayoni;
- Qurol-yarog'larni cheklash va qurolsizlanish to'g'risidagi bitimlarga rioya etilishini tekshirish;
- Ishonchni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- Kafolatlangan xavfsizlik chora-tadbirlarini o'rnatish.

Qurolsizlanishning xalqaro huquqiy asosi BMT Ustavida o'z aksini topgan. Qurolsizlanish deganda, urush olib borish vositalarini ko'paytirishga barham berishga, ularni cheklash, kamaytirish va bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. 11-moddaning 1-bandida «qurolsizlanish va qurol-yarog'ni tartibga solishni belgilab beruvchi prinsiplar» xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash ishidagi hamkorlikning umumiy prinsiplari sirasiga kiritilgan.

Demilitarizatsiya (qurolsizlanish) muayyan hudud yoki makondan tinchlik davrida harbiy maqsadlar uchun foydalanishni taqiqlaydigan, ahdlashuv asosida o'rnatiladigan xalqaro huquqiy rejim (tartib)dir. Ushbu chora mazkur hududda harbiy istehkom va inshootlarning bartaraf etilishi hamda bu joyda qurolli kuchlar saqlab turilishining taqiqlanishini nazarda tutadi.

Neytralizatsiya deganda, muayyan hududda yoki makonda harbiy harakatlar olib borishning yoxud ushbu hududlardan harbiy amaliyotlar uchun baza sifatida foydalanishning ahdlashuv asosida o'rnatilgan tartibda taqiqlanishi tushuniladi. Neytralizatsiyadan maqsad ushbu hududda yoki ushbu hududdan urush boshlanishining oldini olish, mabodo harbiy harakatlar yaqin kelib qolgan va uni to'xtatishning imkoni bo'lmagan taqdirda, bunday hududni harbiy harakatlar doirasida chiqarib olishdan iborat.

Qurol-yarog'larni cheklash va qurolsizlantirish to'g'risidagi bitimlarga rioya etilishini tekshirish jarayonini shartnoma majburiyatlarini nazorat qilish va olingan ma'lumotlarni tahlil etish usullarining mujassamligi sifatida ta'riflash mumkin. Tekshirish shartnomaning har bir ishtirokchisiga boshqa ishtirokchilar o'z majburiyatlarini qanday bajarayotganligi haqida ma'lumotlar taqdim etish yo'li bilan amalga

oshiriladi. Bunda shartnoma maqsadlariga erishish, uning qoidalari buzilishining oldini olish va bunday buzilishlarni aniqlash hamda shu qoidalarga rioya etilayotganiga nisbatan ishonchni kuchaytirish imkoniyatlari ortadi.

Ishonch va xavfsizlikni mustahkamlash bo'yicha chora-tadbirlar – maxsus shartnomaviy yoxud boshqa yo'l bilan ahdlashuv asosida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar bo'lib, ular bir tomonning harakatlari boshqa tomonning xavfsizligiga ziyon yetkazish maqsadini ko'zlamaganligiga ishonchni ta'minlash uchun qo'llaniladi (ayniqsa, agar bunday harakatlar qo'qqisdan hujum qilishga tayyorgarlik yoxud uning boshlanishi hamda rostdan ham tegishli ziyon yetkazgan deb tushunilsa yoki shunday baholansa). Bunday chora-tadbirlar real quolsizlanish chorasi hisoblanmaydi va ularning o'rnini ham bosmaydi, ammo o'z-o'zicha yoki qo'shimcha choralar sifatida qabul qilinar ekan, ular ochiq muzokaralar uchun qulay shart-sharoit yaratadi yoxud mavjud muzokaralar olg'a siljishiga ko'maklashadi.

Kafolatli xavfsizlik choralarni belgilash xalqaro huquq subyektlari o'rtasida qurol-yarog'larni cheklash va quolsizlanish to'g'risidagi bitimlar bo'yicha majburiyatlarni zimmaga olish hamda bunday majburiyatlarni ro'yobga chiqarish va tekshirish mexanizmini o'rnatish demakdir. Xalqaro amaliyotda xavfsizlikning pozitiv (ijobiy) va negativ (salbiy) kafolatlari farqlanadi.

12.3. «Kollektiv xavfsizlik» tushunchasi va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning xalqaro huquqiy vositalari

Kollektiv xavfsizlik va uning tizimlari. Kollektiv xavfsizlik – bu davlatlarning tinchlikka tahdid solishning oldini olish va bunday tahdidlarga barham berish hamda agressiya harakatlarini bartaraf etishga qaratilgan birgalikdagi chora-tadbirlari tizimidir.

Kollektiv xavfsizlikning yalpi va mintaqaviy tizimlari mavjud.

Yalpi kollektiv xavfsizlik tizimining asosi BMT Ustavidir. Bunda har tomonlama tinch hamkorlik tizimini barpo etish va qo'llab-quvvatlash yo'li bilan tinchlikka tahdidning oldini olishga tayanilishi alohida e'tiborni tortadi.

Tinchlikka tahdidning oldini olishga tayanish nizoli vaziyatlar yuzaga kelganda qo'llaniladigan usullarga ham xosdir. Davlatlar:

1) kuch bilan tahdid etishdan yoki kuch qo‘llashdan tiyilib turishga;
2) nizolar va vaziyatlarni faqatgina tinch yo‘l bilan hal etish vositalari orqali barqarorlashtirishga;

2) tinchlik va xavfsizlikni saqlab turish uchun o‘z kuchlarini birlashtirishga majburdir.

Harbiy harakatlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan jiddiy nizolar o‘chog‘i alangalangan vaziyatlarda BMT Xavfsizlik Kengashi, vaziyatni tinchlikka xavf solishi, tinchlikni buzishi mumkin bo‘lgan yoki agressiya harakati sifatida baholar ekan, dastavval, BMT Ustavining 39-moddasi bo‘yicha tegishli choralarni ko‘rishga kirishadi. U 40-modda bo‘yicha vaziyatning qaltis tus olishiga yo‘l qo‘ymaydigan muvaqqat choralarni joriy etishi mumkin. Shundan so‘ng qurolli kuchlardan foydalanmay sanksiya qo‘llash haqidagi 41-modda kuchga kiradi. Ya‘ni iqtisodiy munosabatlarni, transportlar qatnovini to‘xtatish, diplomatik munosabatlarni uzib qo‘yish shular jumlasidandir. Keyin esa qurolli sanksiyalar to‘g‘risidagi 42-moddani qo‘llash mumkin bo‘ladi.

BMTning tinchlikparvar operatsiyalari (tadbirlari) tinchlik va osoyishtalikni saqlab turishda muhim o‘rin tutadi. Keyingi yillarda bunday amaliyotlarning ko‘lami tobora kengaymoqda. Ayni vaqtda ular Ustavda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘zda tutilmagan, balki BMTning umumiy maqsad va prinsiplaridan kelib chiqadi. Shu bois bunday amaliyotlar harakati tinchlikparvar amaliyotlar to‘g‘risidagi masalalarni muntazam ravishda ko‘rib chiqadigan Bosh Assambleyaning BMT Ustaviga muvofiq qabul qilgan bir qator rezolyutsiyalari bilan tartibga solinadi.

Tinchlikparvarlik degani, qurolli kuchlarning o‘zini o‘zi himoya qilish hollarini istisno etganda, qurol ishlatmasdan va urishayotgan tomonlar roziligi asosida bajaradigan hamda sulh haqidagi bitimga amal qilinishini kuzatib turish uchun mo‘ljallangan amaliyotlarini anglatadi. Bundan maqsad – xalqaro nizoning siyosiy yo‘l bilan hal etilishiga erishish yo‘lida diplomatik harakatlarni rag‘batlantirishdan iborat.

BMTning tinchlikparvar kuchlari ilk bor 1948-yilda, Isroil davlatining tashkil topish davrida qo‘llanilgan bo‘lib, o‘tgan vaqt mobaynida ulardan bir necha marta foydalanilgan. Endilikda BMTning tinchlikparvar kuchlari tinchlikni va davlat yaxlitligini xavf ostida qoldiradigan turli diniy, etnik negizlardagi mahalliy nizolarga barham berishda katta vazifalarni bajarmoqda. BMT kuchlarining xalqaro bo‘lmagan tUSDagi nizolarni barqarorlashtirish borasidagi roli ortib bormoqda, bu uning faoliyatida yangi yo‘nalish hisoblanadi.

Amaliyotlarni moliyalashtirish BMT barcha a'zolarining majburiyati sanaladi. BMT Bosh Assambleyasi rezolyutsiyalarida nizoli hududdagi mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlikning ahamiyatiga alohida urg'u beriladi.

1994-yili BMT Assambleyasi BMT xodimlari va u bilan bog'liq shaxslar xavfsizligi to'g'risidagi konvensiya loyihasini tasdiqlagan. Tinchlikparvar kuchlar safida qurbonlar sonining keskin ortib borayotgani ana shu konvensiyani qabul qilishni taqozo etgan. 45 yil mobaynida Isroilda joylashgan nazoratchilar safidagi yo'qotish 39 nafar kishini tashkil etgan. Ikki yil ichida Somalida BMT kuchlari safidan 130 nafar kishi qurbon bo'lgan.

BMT xodimlari sirasiga harbiylar, politsiyachilar yoki fuqaro shaxslar kontingenti, ya'ni Bosh kotib tomonidan BMT amaliyotida qatnashish uchun yo'llanganlar shaxslar kiritilgan. BMT amaliyoti deganda, BMTning vakolatli organi tomonidan Ustavga muvofiq joriy etgan va BMT rahbarligi hamda nazorati ostida amalga oshiriladigan amaliyotlar tushuniladi.

Konvensiyada BMTning tinchlikparvarlik amaliyotlari va Ustavning VII bobiga muvofiq amalga oshiriladigan majburiy harakatlarni ko'zda tutuvchi amaliyotlar bir-biridan farqlanadi. U xalqaro gumanitar huquq qo'llanadigan uyushgan qurolli kuchlarga qarshi harbiy harakatlarga jalb etilgan xodimlarga nisbatan qo'llanilmaydi. Ammo, bu mutlaqo tinchlikparvar kuchlar xodimlari mazkur huquq ta'siri doirasida emas ekan, degan mazmunni anglatmaydi. Konvensiyada ta'kidlanganidek, undagi hech bir narsa xalqaro gumanitar huquqning amaliyotlarda band bo'lgan BMT xodimlariga nisbatan qo'llanilishi mumkinligi yoki bu xodimlarning mazkur huquqni hurmat qilishga majburligi masalalariga daxl qilmaydi.

BMT xodimlari o'zlari bo'lib turgan mamlakat va tranzit bilan o'tadigan mamlakatning qonun va qarorlarini hurmat qilishga, o'z majburiyatlarining xolisligi va xalqaro ahamiyatga egaligiga mos kelmaydigan xatti-harakatlardan tiyilishga majburdirlar.

Mintaqaviy kollektiv xavfsizlik tizimi. BMT Ustavida mintaqaviy bitimlar hamda mintaqadagi harakatlarga mos ravishda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga taalluqli masalalarni hal etuvchi organlar to'g'risida maxsus bob mavjud. Bobda ana shu bitimlar va organlar, shuningdek, ularning faoliyati BMT maqsadlari va prinsiplariga mos kelishi zarurligi qayd etilgan. BMT Xavfsizlik Kengashi bunday bitimlar va organlar doirasida nizolarning tinch yo'l bilan hal etilishini rag'batlantiradi. U o'z rahbarligi ostida majburiy harakatlarni amalga

oshirishda mintaqaviy bitimlar va organlardan foydalanadi. Kengash vakolatisiz ular majburiy harakatlarni amalga oshira olmaydi, kollektiv tarzda o'zini o'zi himoyalash maqsadiga qaratilgan harakatlar bundan mustasno. Kengash tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan yoki amalga oshirish mo'ljallangan barcha harakatlardan xabardor qilinishi shart.

Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotini tuzish uchun asos bo'lib xizmat qilgan 1994-yilgi Budapesht hujjatida qayd etilishicha, tashkilotning maqsadi mintaqada xavfsizlik, barqarorlik va hamkorlikni ta'minlashga hissa qo'shishni kuchaytirish, shu yo'l bilan Xelsinki yakunlovchi akti prinsiplariga muvofiq ravishda, YEXHTning yalpi xavfsizlik makonini rivojlantirish borasida asosiy o'rinni egallashiga erishishdan iboratdir.

1994-yildayoq oliy darajadagi kengashda Xavfsizlikning harbiy-siyosiy jabhalari bo'yicha muomala kodeksi qabul qilingan. Unda xavfsizlik bo'linmas ekani o'z tasdig'ini topgan. Har bir davlatning xavfsizligi boshqa barcha davlatlar xavfsizligi bilan o'zaro chambarchas bog'liqdir. Ishtirokchilar o'z xavfsizligini boshqa davlatlar xavfsizligi evaziga mustahkamlamaslik majburiyatini zimmasiga olgan. Ular yakka tartibda yoki kollektiv tarzda o'zini o'zi mudofalash huquqini ro'yobga chiqarishda ko'makka muhtoj davlatlar bilan tezda maslahatlashish majburiyatini olganlar. Ishtirokchilar mavjud tahdid va umumiy qadriyatlarini himoyalash maqsadida taqozo etiladigan xatti-harakatlarning mazmun-mohiyatini birgalikda ko'rib chiqishga kelishib olganlar.

Qurolli kuchlar yakka tartibdagi yoki kollektiv xavfsizlik talablari darajasiga mos bo'lishi zarur. Nazorat qilish, qurolsizlanish, ishonch va xavfsizlik choralarini kuchaytirish sohalaridagi majburiyatlar tasdiqlab olingan. Konstitutsiyaviy hokimiyat nazoratida bo'lmagan kuchlarga toqat qilmaslik va ularni qo'llab-quvvatlamaslik borasidagi majburiyatlar, ayniqsa, diqqatga loyiqdir. Agar davlat bunday kuchlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatishga qodir bo'lmasa, u zarur harakatlarni belgilab olish uchun YEXHT doirasida tegishli maslahatlashuvlarni boshlab yuborishi mumkin.

MDH Nizomida ham xavfsizlik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, unda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha hamkorlik qilish, qurol-yarog'lar va harbiy sarf-xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan samarali choralar qo'llash, yadroviy va boshqa xil ommaviy qirg'in qurollarini bartaraf etish, yalpi va to'la qurolsizlanishga erishish, bahs va nizolarni tinch yo'l bilan hal etish bu boradagi asosiy maqsadlar

sifatida qayd etilgan. Ko‘rinib turibdiki, vazifalarning ko‘lami juda keng va uzoq istiqbolga mo‘ljallangandir.

Bu vazifalarni bajarish uchun ishtirokchilar xavfsizlik sohasida yakdil siyosat yuritishga kelishib olganlar. Xavfsizlikka tahdid yuzaga kelgan vaziyatlarda darhol BMT Ustaviga muvofiq yakka tartibdagi va kollektiv mudofalanish huquqini ro‘yobga chiqarish tartibidagi qurolli kuchlardan foydalanishni ko‘zda tutuvchi tahdidni bartaraf etish choralarini qo‘llash maqsadiga qaratilgan o‘zaro maslahatlashuvlar mexanizmi ishga tushadi. Qurolli kuchlardan foydalanish to‘g‘risidagi qaror MDH davlatlari rahbarlari kengashi yoxud faqat bevosita manfaatdor davlat tomonidan qabul qilinadi.

Bunday qoidalar Arab Davlatlari Ligasi, Amerika Davlatlari Tashkiloti, Afrika Birdamligi Tashkiloti kabi mintaqaviy tuzilmalarning nizomlariga ham kiritilgan.

«Qo‘shilmaslik» harakati va uning faoliyati. Qurol-yarog‘larni cheklash va nazorat qilish.

Qurolsizlanish insoniyatning azaliy orzusi. Qurolsizlanish xavfsizlikning eng ishonchli kafolati, demakdir. BMT Ustavida Bosh Assambleyaga «xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlab turish bo‘yicha hamkorlikning umumiy prinsiplarini, shu jumladan, qurolsizlanish va qurol-yarog‘larni tartibga solishni belgilab beruvchi prinsiplarini ko‘rib chiqish» vakolati berilgan. Bu g‘oya bir qator xalqaro huquqiy hujjatlarda o‘z aksini topgan bo‘lsa-da, baribir, qurolsizlanish g‘oyasi haligacha pozitiv huquq normasiga aylanmagan.

Amalda qisman qurolsizlanish, qurol-yarog‘larni qisqartirish haqida gap boradi. Avvalo, o‘ta xavfli qurollar turlari qisqarishga yuz tutdi.

Kimyoviy va bakteriologik qurollar. Zaharlovchi gazlarning ilk bor Birinchi jahon urushi davrida qo‘llanilishi shu qadar dahshatli oqibatlarga olib keldiki, natijada 1925-yilning o‘zidayoq Jeneva protokoli asosida urushda bo‘g‘uvchi, zaharlovchi va boshqa xil gazlar hamda bakteriologik vositalarni qo‘llash taqiqlab qo‘yildi.

Kimyoviy va bakteriologik qurollarni qo‘llamaslikni ta‘minlash borasida Bakteriologik (biologik) va toksin qurollarni yaratish, ishlab chiqarish va to‘plashni taqiqlash hamda ularni yo‘q qilish to‘g‘risida 1972-yilda qabul qilingan BMT konvensiyasi muhim qadam bo‘ldi. Konvensiyada harbiy maqsadlar yo‘lida bunday vositalarni va ularni tashish vositalarini ishlab chiqarish taqiqlangan, tegishli vositalarni boshqa davlatlarga berish cheklab qo‘yilgan. BMT Xavfsizlik Kengashi muayyan davlatning biologik yoki bakteriologik hujum obyektiga

aylanganini tan olgan taqdirda, unga tegishli ko‘mak ko‘rsatish ko‘zda tutilgan. Mazkur konvensiyani ro‘yobga chiqarish bilan bog‘liq qiyinchiliklarni ham hisobga olmaslik mumkin emas. Zero, bunday qurollar zaxiralarini bartaraf etish katta sarf-xarajatlarni taqozo etadi.

Ximiyaviy qurolni yaratish, ishlab chiqarish, to‘plash va qo‘llashni taqiqlash hamda uni yo‘q qilish to‘g‘risida 1993-yilda qabul qilingan konvensiyaga muvofiq, kimyoviy qurolni taqiqlash bo‘yicha maxsus xalqaro tashkilot tuzishgacha bo‘lgan choralarni o‘zida qamrab olgan murakkab milliy va xalqaro kafolatlar tizimini yaratish ko‘zda tutilgan. Konvensiyada hatto ko‘zdan yosh oqizadigan gazlar kabi vaqtinchalik ta’sir kuchiga ega zaharlovchi moddalarni qo‘llash ham taqiqlangan.

Portlovchi o‘q-dorilar va yondiruvchi qurollar. 1863-yilda rus armiyasida portlovchi snaryadlar yaratilgan, 1868-yilda esa xalqaro konferensiya bo‘lib o‘tgan va unda Portlovchi va yondiruvchi o‘q-dorilardan foydalanishni taqiqlash to‘g‘risidagi Sankt-Peterburg deklaratsiyasi qabul qilingan. Ana shu mashhur deklaratsiyaga muvofiq, portlaydigan yoki yonuvchi moddalar joylangan hamda vazni 400 grammdan kam bo‘lgan har qanday snaryadlarning qo‘llanishi taqiqlangan. 1899-yilgi Gaaga konferensiyasida Yondiruvchi o‘q-dorilar to‘g‘risidagi deklaratsiya qabul qilingan. Unga ko‘ra, nafaqat yondiruvchi maxsus o‘q-dorilar, balki qattiq qoplamalar qismlarini ko‘chirishga mo‘ljallangan o‘q-dorilar ham taqiqlangan.

Oddiy qurolning haddan tashqari ko‘p zarar keltiradi yoki barcha narsaga baravar ta’sir etadi deb hisoblanadigan aniq turlari qo‘llanilishini taqiqlash yoki cheklash to‘g‘risida 1980-yilda qabul qilingan BMT konvensiyasiga uchinchi protokolda ham yondiruvchi o‘q-dorilarni qo‘llash taqiqlab qo‘yilgan. Uning tinch aholiga qarshi ishlatilishi mumkin emas va hatto turar-joy hududlaridagi harbiy nishonlarni havodan bombardimon qilish yoki boshqa har qanday maqsadlarda foydalanish chog‘ida hujum qilinadigan nishon aniq ajralib turishi shart. Yondiruvchi vositalarning o‘rmonlar va boshqa o‘simliklarga qarshi ishlatilishi ham taqiqlanadi, ularning dushman tomonidan harbiy maqsadlarda faol qo‘llanilishi bilan bog‘liq holatlar bundan mustasno.

Lazer qurollari. 1995-yilda Ko‘r qiluvchi lazer qurollari to‘g‘risidagi protokol qabul qilingan. Ammo u hozircha kuchga kirmagan.

Urushni ekologik vositalar va usullar bilan olib borish. Tabiiy muhitga ta’sir etuvchi vositalardan harbiy yoxud har qanday dushmanlik maqsadlarida foydalanishni taqiqlash to‘g‘risida 1976-yilda qabul qilingan konvensiya xuddi shu masalaga bag‘ishlangan. Konvensiyada

tabiiy muhitga nisbatan yalpi, uzoq muddatli va jiddiy oqibatlariga ega ta'sir ko'rsatuvchi vositalarni dushmanlarcha qo'llashga taalluqli har qanday harakat taqiqlangan. Xususan, ob-havo sharoitini o'zgartirib yuboradigan, zilzila, to'fon va toshqinlarga sabab bo'ladigan, shuningdek, ozon qatlamini siyraklashtiradigan vositalardan foydalanish man etiladi.

Yadroviy qurollar. Xalqaro sudning belgilashicha, qurol-yarog'ning mazkur turidan foydalanish qonuniy ekanligini tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi normalar mavjud emas.

1961-yildan boshlab BMT Bosh Assambleyasi yadroviy qurollarni qo'llashni taqiqlovchi bir qator rezolyutsiyalar qabul qilgan. SSSR va AQSH o'rtasida imzolangan bitimlar – 1971-yildagi Yadro urushi yuzaga kelishi xavfini kamaytirish to'g'risidagi bitim hamda 1973-yildagi Yadro urushining oldini olish to'g'risidagi bitim katta ahamiyatga ega.

1968-yildan buyon Yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risidagi shartnoma amal qilmoqda. Aksariyat davlatlar ana shu shartnomaning ishtirokchilaridir. Yadro quroliga ega davlatlar uni yadro quroli bo'lmagan davlatlarga bermaslik, yadro quroli bo'lmagan davlatlar esa bunday qurollarni olmaslik va ishlab chiqarmaslik majburiyatini zimmasiga olgan. Shartnomani imzolash oldidan, 1968-yilda BMT Xavfsizlik Kengashi xavfsizlik kafolatlari haqida rezolyutsiya qabul qilgan. Unga ko'ra, yadro quroliga ega bo'lmagan davlatga qarshi agressiya uyushtirilishi Xavfsizlik Kengashi tomonidan, avvalo, uning doimiy a'zolari tomonidan tegishli harakatlarni boshlashga olib keladi.

Yadrosiz zonalar yadro quroli tarqalishini cheklash va yadro qurolisiz davlatlar xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. 1967-yilda Lotin Amerikasida yadro qurolini taqiqlash to'g'risidagi shartnoma (Tlatelolko shartnomasi) qabul qilindi. Unga ko'ra, mazkur mintaqa yadro qurolidan xoli deb e'lon qilingan. Uning ishtirokchilari yadro qurolini sinamaslik, ishlab chiqarmaslik va sotib olmaslik hamda bunday ishlarni boshqa mamlakatlarning amalga oshirishiga yo'l qo'ymaslik majburiyatini olganlar. Beshta yadroviy davlat shartnomaga qo'shimcha II protokolni imzolagan va unga ko'ra, Lotin Amerikasining yadrosiz zona maqomiga amal qilish hamda shartnoma ishtirokchilariga qarshi yadro qurolini qo'llamaslik va uni qo'llash bilan tahdid etmaslik majburiyatlarini o'z zimmalariga olganlar.

Ikkinchi yadrosiz zona Tinch okeanida barpo etilgan. 1985-yili Tinch okeanining janubiy qismidagi yadrosiz zona to'g'risida shartnoma (Raratong shartnomasi) qabul qilindi. Tlatelolko shartnomasidagiga o'xshash qoidalardan tashqari, ushbu shartnomada zona doirasidagi

dengizda radioaktiv moddalarni ko'mishni man etuvchi normalar ham o'rin olgan. Beshta yadroviy davlat bu holda ham Lotin Amerikasiga nisbatan qabul qilingan majburiyatlarni o'z zimmasiga oldi.

Bundan tashqari, yadro qurolini joylashtirish jug'rofiy jihatdan cheklangan ayrim mintaqalar mavjud:

1) 1959-yilgi Antarktika to'g'risidagi shartnoma o'z ta'sir doirasida yadrosiz zonani tashkil etgan;

2) 1967-yilgi Kosmos to'g'risidagi shartnoma yadro qurollarini orbitaga chiqarishni va kosmik fazoda joylashtirishni man etgan;

3) 1979-yilgi Oy to'g'risidagi shartnoma yadro qurollarini samoviy jismlarga joylashtirishni taqiqlagan;

4) 1971-yilgi shartnoma yadro qurollarini dengiz tubida va uning qa'rida joylashtirishni man etgan.

Yadro quroli sinoviga kelsak, 1963-yilda Yadroviy qurollarning atmosferada, kosmik fazoda va suv ostidagi sinovlarini taqiqlash to'g'risida Moskva shartnomasi imzolangan. Ayni paytda sinovlarni umuman man etishga qaratilgan harakatlar davom etmoqda.

Strategik qurol-yarog'larni cheklash (SQCH) xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan biridir. 1972-yili SSSR va AQSH keyinchalik SQCH-1 nomini olgan bitimlarni imzolagan. Ular sirasiga Raketalar qarsi mudofaa tizimini cheklash (RQM) to'g'risidagi shartnoma hamda Strategik hujumkor qurollarni cheklash sohasidagi ayrim choralar to'g'risidagi muvaqqat bitim kiradi.

ТАВСИҲА ЕТИЛГАН АДАБИЙОТЛАР

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2012. – 40 б.
- Каримов И. А.* Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат ва мафкура. Т. 1. – Т., 1996. – 364 б.
- Каримов И. А.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т., 1996. – 380 б.
- Каримов И. А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т., 1996. – 338 б.
- Каримов И. А.* Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т., 1996. – 349 б.
- Каримов И. А.* Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т., 1997. – 384 б.
- Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. – 449 б.
- Каримов И. А.* Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. – Т., 1999. – 424 б.
- Каримов И. А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т., 2000. – 528 б.
- Каримов И. А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. – Т.9. – Т., 2001. – 564 б.
- Каримов И. А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Т., 2002. – 432 б.
- Каримов И. А.* Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Т., 2003. – 320 б.
- Каримов И. А.* Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. Т.12. – Т., 2004. – 400 б.
- Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. – Т., 2005. – 448 б.
- Каримов И. А.* Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14. – Т., 2006. – 280 б.
- Каримов И. А.* Жамятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Т., 2007. – 320 б.
- Каримов И. А.* Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-тимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Т., 2008. – 368 б.
- Каримов И. А.* Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Т., 2009. – 278 б.

Каримов И. А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18. – Т., 2010. – 280 б.

Каримов И.А. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. – Т., 2011. – 360 б.

Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т., 2011. – 440 б.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳлар. – Т., 1995. – 304 б.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси. – Т., 1997. – 143 б.

Конституции мира: Сборник конституций государств мира. В 6 тт. / Составители и автор вступ. статей У. Таджиханов и А. Х. Саидов. – Т., 1997–1998. – 378 с.

Конституционное право Республики Узбекистан: Сборник нормативных актов / Сост.: А. Х. Саидов. Т. 1, 2. – Т., 1995. – 768 с.

Консульский Устав Республики Узбекистан. – Т., 1996. – 126 с.

Қосимов А. М. Дипломатия асослари: Дарслик. – Т., 1996. – 336 б.

Маматқулов А. Халқаро ҳуқуқ: Дарслик. – Т., 1997. – 319 б.

Международное гуманитарное право в документах / Сост.: Ю. М. Колосов, И. И. Котляров. – М., 1996. – 228 с.

Международное право в документах / Сост.: Н. Т. Блатова и Г. И. Мелков. – М., 1997. – 224 с.

Международное публичное право: Сборник документов. В 2-х тт. / Сост.: К. А. Бекашев, А. Г. Ходаков. – М., 1996. – 394 с.

Международное сотрудничество в области прав человека: Документы и материалы. – М., 1993. – 290 с.

Международные акты о правах человека: Сборник документов / Сост.: В. А. Карташина, Е. А. Лукашева. – М., 1998. – 384 с.

Международные конвенции по защите прав человека и борьбе с преступностью: Сборник международных договоров / Сост.: Ю. С. Пулатов. – Т., 1995. – 248 с.

Международные конвенции по таможенному делу: Сборник международных документов / Сост.: Ю. С. Пулатов. – Т., 1995. – 800 с.

Международные нормативные акты ЮНЕСКО: Конвенции, соглашения, протоколы, рекомендации, декларации / Сост.: И. Д. Никулин. – М., 1993. – 128 с.

Одилқориев Ҳ. Т., Очилов Б. Замонавий халқаро ҳуқуқ: Дарслик. – Т., 2003. – 386 б.

Права человека: единство общечеловеческого и национального: Сборник международных договоров и законов Республики Узбекистан / Сост.: А. Х. Саидов. Т. 1, 2. – Т., 1995. – 384 с.

Права человека: Сборник международных договоров. Т. 1. Универсальные договора. – Нью-Йорк, Женева, 1994. – 310 с.

Республика Узбекистан и международные договора по правам человека / Отв. ред. А. Х. Саидов. – Т., 1998. – 247 с.

Саидов А. Х. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқ тизимлари: Дарслик. – Т., 2004. – 428 б.

Саидов А. Х. Замонавий халқаро ҳуқуқ назарияси асослари: Дарслик. – Т., 2005. – 328 б.

Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ: Дарслик. – Т., 2001. – 320 б.

Алимбаев С. Халқаро ҳамкорлик // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2005. – № 3. – Б. 11–32

Баскин Ю. А., Фельдман Д. И. История международного права. – М., 1990. – 234 с.

Блиценко И. П. Дипломатическое право. – М., 1990. – 230 с.

Бобилев Г. В., Зубков Н. Г. Основы консульской службы. – М., 1990. – 253 с.

Броунли Я. Международное право / Пер. с англ.; под ред. и с вступ. статьей Г. И. Тункина. Кн. 1–2. – М., 1997. – 318 с.

Действующее международное право. В 3-х тт. / Сост.: Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 1996–1997. – 241 с.

Каламкарян Р. А. Принцип добросовестности в современном международном праве. – М., 1991. – 284 с.

Каримқулов Қ., Баҳодиров О. Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш // Жамият ва бошқарув. – 2006. – № 1. – Б. 57–59. Қобилов Ш. Глобаллашув ва хавфсизлик // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2005. – № 4. – Б. 46–49.

Крымов Н. В. Правотворческая деятельность международных организаций. – М., 1998. – 243 с.

Мирзажанов К., Ҳакимов Р. Международное право: Учебные схемы. – Т., 1993. – 154 с.

Мюллерсон А. М. Права человека: идеи, нормы, реальности. – М., 1991. – 344 с.

Нурматова М. Омбудсман фаолияти // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2005. – № 2. – Б. 3–64.

Рахманкулов Х. Р., Рахманов А. Права человека: История и современность. – Т., 1998. – 248 с.

Саидов А. Конституция – истиқлолимиз ва истиқболимиз рамзи // Жамият ва бошқарув. – 2005. – № 4. – Б. 4–7.

Саидов А. Х., Жузжоний А. Ш. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. – Т., 1998. – 142 б.

Саидов А. Х., Султонов С. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. – Т., 1998. – 178 б.

Саидова Л. Правовые основы дипломатической деятельности Республики Узбекистан. – Т., 2001. – 185 с.

Сафарова Н. «Террор» ва «терроризм» тушунчаларининг фалсафий моҳияти // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2005. – № 1. – Б. 33–34.

Умарохунов И. М. Республика Узбекистан и международное договорное право: Учебное пособие. – Т., 1998. – 180 с.

Халилов Э. Парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш: Жамиятни демократлаштириш ва янгилашнинг ҳуқуқий негизи // Фуқаролик жамияти. – 2006. – № 1. – Б.18–23.

Хлестов О. Н., Радионов Ю. А. ЮНИДО: Организация Объединенных Наций по промышленному развитию. – М., 1992. – 236 с.

Хушвақтов Ў. Вояга етмаганлар жинойтчилигининг олдини олиш масалалари // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2004. – № 2. – Б. 73–74.

Черниченко С. В. Международное право: современные теоритические проблемы. – М., 1993. – Б. 248 с.

Шарипов А. Терроризм ва экстремизмга қарши кураш ғоялари // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2005. – № 1. – Б. 23–25.

Шпелер Х. А. Международные организации: Справочник. – М., 1995. – 260 с.

Якубов С. Узбекистан и международные организации // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2004. – № 1. – Б. 129–130 с.

MUNDARIJA

KIRISH.....3

*1-mavzu. «XALQARO HUQUQ» TUSHUNCHASI, PREDMETI,
METODLARI, RIVOJLANISH TARIXI VA TIZIMI*

- 1.1. «Xalqaro huquq» tushunchasi, predmeti va metodlari.....6
1.2. Xalqaro huquqning rivojlanish tarixi.....7
1.3. Xalqaro huquqning tizimi va maqsadlari.....8

*2-mavzu. HOZIRGI ZAMON XALQARO HUQUQ
SUBYEKTLARI VA MANBALARI*

- 2.1. «Xalqaro huquq subyektlari va manbalari» tushunchasi.....17
2.2. Xalqaro huquqda «davlatlar» tushunchasi. Davlatlarning
huquqiy layoqatligi. Davlatning huquqiy daxlsizligi.....33
2.3. Xalqaro huquqiy tan olish va uning turlari, davlatlarning huquqiy
vorisligi.....38

*3-mavzu. ZAMONAVIY XALQARO HUQUQNING ASOSIY PRINSIPLARI
VA XALQARO HUQUQDA JAVOBGARLIK*

- 3.1. «Xalqaro huquqning asosiy prinsiplari» tushunchasi va tasniflanishi.....50
3.2. BMT Ustavida xalqaro huquq prinsiplarining mustahkamlanishi.....58
3.3. Xalqaro huquqda «javobgarlik» tushunchasi va xalqaro jinoyatlar
uchun javobgarlik.....66

*4-MAVZU. XALQARO VA MILLIY HUQUQNING O‘ZARO
ALOQADORLIGI VA HALQARO HUQUQDA HUDUD*

- 4.1. «Xalqaro va milliy huquqning o‘zaro aloqadorligi» tushunchasi.....73
4.2. «Xalqaro huquqda hudud» tushunchasi va turlari.....75
4.3. Davlat chegaralarining turlari va xalqaro huquqda hududiy nizolar.....78

*5-mavzu. AHOLI VA XALQARO HUQUQ.
XALQARO TASHKILOTLAR VA ANJUMANLAR*

- 5.1. Xalqaro huquqda «aholi» tushunchasi va fuqarolik.....86
5.2. Fuqarolikka ega bo‘lish va yo‘qotish usullari.
Xalqaro huquqda qochoqlar.....88

5.3. «Xalqaro tashkilotlar» tushunchasi, turlari, tuzilishi, funksiyalari va vakolatlari.....	95
---	----

6-mavzu. XALQARO SHARTNOMA HUQUQI

6.1. «Xalqaro shartnomalar huquqi» tushunchasi, manbalari va ahamiyati.....	128
6.2. Xalqaro shartnomalarning yuridik tabiati.....	135
6.3. Xalqaro shartnomalarning to‘xtatilishi va bekor qilinishi.....	140

7-mavzu. INSON HUQUQLARI VA XALQARO HUQUQ

7.1. «Xalqaro huquqda insonning asosiy huquq va erkinliklari» tushunchasi.....	151
7.2. Inson huquqlari to‘g‘risidagi asosiy xalqaro huquqiy hujjatlar.....	154
7.3. Inson huquqlarining buzilishiga qarshi xalqaro kurash.....	159

8-mavzu. DIPLOMATIK VA KONSULLIK HUQUQI

8.1. «Diplomatik va konsullik huquqi» tushunchasi va manbalari.....	169
8.2. Diplomatik va konsullik vakolatxonalarining vazifalari va tartibi.....	178
8.3. Diplomatik va konsullik vakolatxonalar, ular xodimlarining immuniteti.....	182

9-mavzu. XALQARO IQTISODIY VA EKOLOGIK HUQUQ

9.1. «Xalqaro iqtisodiy munosabatlar» tushunchasi, mohiyati va ularni huquqiy tartibga solish usullari. Xalqaro iqtisodiy huquq, uning maqsad va prinsiplari.....	194
9.2. Xalqaro iqtisodiy aloqalarni tartibga solishda xalqaro huquqning o‘rni. O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatining huquqiy asoslari.....	201
9.3. «Xalqaro ekologik huquq» tushunchasi, mohiyati va prinsiplari.....	210

10-mavzu. XALQARO JINOYAT VA GUMANITAR HUQUQI

10.1. «Xalqaro jinoyat» tushunchasi, turlari va ushbu jinoyatchilikka qarshi kurash borasida xalqaro hamkorlik.....	219
10.2. Xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash borasida xalqaro tashkilotlar hamkorligi.....	225
10.3. «Xalqaro gumanitar huquq» tushunchasi va mohiyati.....	228

11-mavzu. XALQARO HAVO, DENGIZ VA KOINOT HUQUQI

- 11.1. «Xalqaro havo huquqi» tushunchasi va mohiyati.
Xalqaro havo huquqi, uning prinsiplari va manbalari.....241
- 11.2. «Xalqaro dengiz huquqi» tushunchasi va chegaralari
Xalqaro dengiz huquqi, uning manbalari va prinsiplari.....245
- 11.3. «Xalqaro koinot huquqi» tushunchasi va rivojlanishi.
«Xalqaro kosmik huquq» tushunchasi.....254

12-mavzu. XALQARO NIZOLARNI HAL ETISHNING XALQARO HUQUQIY VOSITALARI VA XALQARO XAVFSIZLIK HUQUQI

- 12.1. «Xalqaro nizolar» tushunchasi va xalqaro nizolarni tinch hal etish prinsipining yuridik mazmuni.....258
- 12.2. «Xalqaro xavfsizlik huquqi» tushunchasi.....262
- 12.3. «Kollektiv xavfsizlik» tushunchasi va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashning xalqaro huquqiy vositalari.....264

XALQARO HUQUQ

Ma'ruzalar kursi

Muharrirlar: M.S. Rahmonova
Texnik muharrir D.X. Xamidullayev

Bosishga ruxsat etildi 25.05.2012 y. Nashriyot-hisob tabog'i 15.5
Adadi 200 nusxa. Buyurtma № . Kelishilgan narxda

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi,
1000197, Toshkent sh., Intizor ko'chasi, 68.